

С.О. ОСМОЛОВСЬКИЙ, Т.В. ЛАДИЧЕНКО

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

9

С.О. ОСМОЛОВСЬКИЙ
Т.В. ЛАДИЧЕНКО

В СЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 9

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

*Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України*

Київ
«Генеза»
2009

ТЕМА 1

Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн

ТЕМА 2

Європа в добу революцій

ТЕМА 3

Європа й Америка у добу об'єднання і модернізації суспільства

ТЕМА 4

Утвердження індустріального суспільства в провідних державах світу

ТЕМА 5

Завершення формування світових колоніальних імперій. Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.

ТЕМА 6

Культура народів світу наприкінці XVIII – у XIX ст.

Шановні дев'ятикласники!

3

Новий час – це доба, яка створила світ сучасної цивілізації. Історики зазвичай пов'язують Новий час із утвердженням буржуазних відносин та вільної ринкової економіки в Західній Європі починаючи з Англійської революції середини XVII ст., яка поклала початок модернізації європейського суспільства на рейках нового, капіталістичного устрою.

У минулому навчальному році ви ознайомилися з історією країн світу в ранній Новий час, із кризою старого порядку і початком оновлення європейського суспільства у другій половині XVII – XVIII ст. Наступний період Нової історії з кінця XVIII до XIX ст., який ви вивчатимете, став часом докорінного перетворення старого світу, добою утвердження в передових країнах Європи і США *індустріального суспільства*. Це був час швидкого й інтенсивного розвитку світової цивілізації, коли матеріальний і духовний прогрес людства виявлявся особливо яскраво, період соціальних революцій і найважливіших наукових відкриттів та винаходів, що змінили життя та побут людей, стрімкого розвитку західних країн і водночас докорінного перетворення східної цивілізації.

Завдання підручника полягає в ознайомленні вас із цим складним і напруженим важливим періодом в історії людства, формуванні розуміння соціальних, політичних та економічних подій, що відбулися наприкінці XVIII – у XIX ст. Працюючи з текстом підручника, документами, ілюстративними джерелами, картами, ви поліпшите свої знання й практичні вміння.

Матеріали підручника сприятимуть вихованню поваги до культурних і духовних надбань людства, до боротьби за свободу і незалежність, формуватиме критичне ставлення до проявів антигуманізму.

4

ступ

Світ наприкінці XVIII — у XIX ст.

Після
вивчення
матеріалу
учень
зможе:

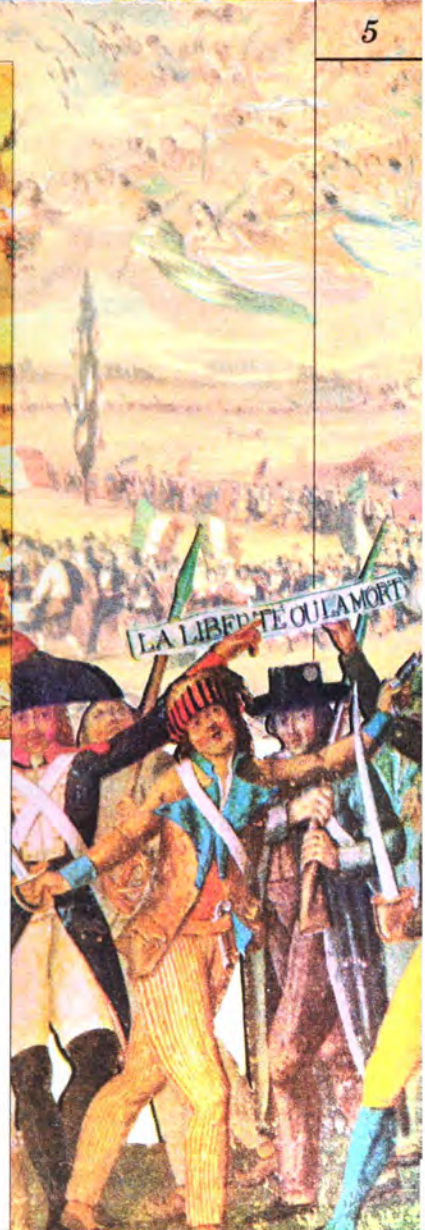
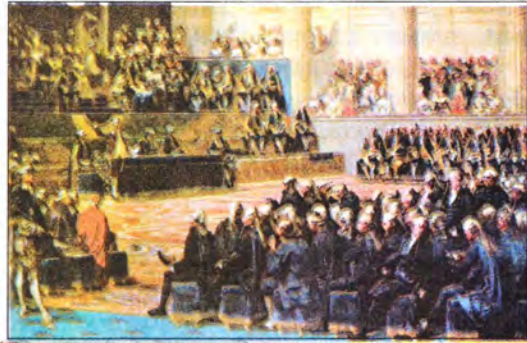
- *характеризувати* основні особливості розвитку світової цивілізації наприкінці XVIII – у XIX ст.;
- *аналізувати* роль технічного прогресу;
- *визначати* основні зміни в політичному житті, напрямки політичної еволюції провідних держав світу, розвитку духовного життя, зміни в побуті та мисленні.

Н овою історією в історичній науці називають розвиток країн світу з кінця XV до початку XX ст. Цей період відрізняється від попереднього значно більшою насиченістю подій, складністю й різноманітністю суспільних процесів, глибиною змін, які відбувались у житті народів. Порівняно із стародавньою і середньовічною історією це справді був інший – *Новий час*.

Поняття «*індустріальне суспільство*» пов'язане насамперед з переважанням у господарстві будь-якої країни індустрії, тобто промисловості, тоді як у попередні часи провідною галуззю економіки було сільське господарство. Упродовж тисячоліть земля залишалась єдиним джерелом існування людини, а натуральне господарство й примітивна техніка зумовлювали вкрай обмежені можливості для задоволення її матеріальних потреб. Доступ до землі селян завжди обмежувався – спочатку громадою, а згодом – рабовласниками і феодалами. За часів Середньовіччя власність на землю взагалі стала монополією привілейованих станів – дворян і духовництва, а селяни за користування наділами були змушені виконувати численні повинності. На варті монопольної власності на землю та інших привілеїв дворянства стояла абсолютна монархія.

Проте з поступовим розвитком промисловості – спочатку ремісничого, мануфактурного, а згодом і фабричного виробництва – земля втрачала своє значення єдиного джерела добробуту і забезпечення потреб населення. *Промислова революція* – перехід від мануфактури до фабрики та використання нових технологій і джерел енергії – значно підвищила продуктивність праці, сприяла величезному зростанню виробництва матеріальних благ, про яке людство раніше не могло і мріяти. Промисловість послідовно займала провідне місце в господарстві країн, і дворяни-землевласники втрачали свій економічний, а з ним і суспільний вплив. Натомість

міцніла молода буржуазія – власники промислових підприємств, банків, транспортних компаній. Цих підприємців дедалі більше обурювало привілейоване становище дворянства, його монополія на владу. Вони домогалися скасування поділу суспільства на стани, встановлення громадянського рівноправ'я, знищення абсолютизму і скликання народних представницьких установ – парламентів. У цьому прагненні буржуазію підтримували народні низи і далекоглядні представники дворянської верхівки.

Проте ні більшість дворян, ні європейські самодержці не збирались добровільно відмовлятися від своїх привілеїв і влади. Вони твердо стояли на сторожі феодально-абсолютистських порядків, жорстоко переслідуючи будь-які прояви вільного мислення та спроби проведення реформ. Саме це спонукало буржуазію взятися за зброю і повести за собою пригноблені маси. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в Європі прокотилася хвиля буржуазних революцій, які завдали нищівного удару по абсолютизму і віджилим феодальним порядкам.

Процес формування індустріального суспільства (стадії, на якій зараз перебуває більшість країн світу) тривав понад півтора століття. Його прогресивність полягала в знищенні станового поділу і феодально-абсолютистських установ, утвердженні громадянського рівноправ'я, парламентаризму і демократії в політичному житті; поступовому обмеженні соціальної нерівності. Найбільшим досягненням Нового часу стало проголошення прав і свобод людини і громадянина.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому найбільшим досягненням Нового часу вважається проголошення прав і свобод громадянина?

У XIX ст. у багатьох європейських державах відбулися докорінні економічні зрушення, змінився соціальний і політичний устрій. Ці перетворення переважно супроводжувалися революціями і громадянськими війнами, і лише в окремих випадках необхідні, давно назрілі зміни здійснювалися шляхом поступових і обережних реформ. Історія Західної Європи, Росії і США у цей час насичена революціями і контрреволюціями, реформами і контрреформами. Змінювалося життя країн і народів Азії, Африки і Латинської Америки.

Промислова революція і розвиток ринкової економіки поступово змінювали соціальну структуру суспільства. Провідними верствами розвинутих країн стають підприємці-капіталісти і наймані робітники. Але в більшості держав світу продовжувала існувати багатоукладна економіка, де капіталістичні відносини не були панівними та зберігалася стара структура суспільства.

Усі ці процеси, нерозривно пов'язані один з одним, неминуче змінювали світогляд людини. На відміну від попередників, які були переконані в непорушності світу, в якому жили, люди Нового часу стали значно рішучішими і були впевнені, що природу і суспільство не тільки можливо, але й слід змінювати. Змінилося ставлення до держави, що втратила свій божественний ореол. Тепер призначення влади вбачалося в захисті природних прав і свобод людини, визнавалася необхідність заміни державного

устрою у випадку невиконання владою своїх обов'язків перед суспільством. «Нова» людина була мобільнішою, що швидко пристосовувалася до змін в оточуючому житті.

? Перевірте себе

1. Яку добу в історії людства називають Новою історією?
2. Поясніть поняття: індустріальне суспільство, промислова революція.
3. Визначте причини буржуазних революцій кінця XVIII – першої половини XIX ст.
4. Охарактеризуйте нові суспільні верстви, що виникли в XIX ст.
5. Як у Новий час змінилося ставлення людини до держави?

ТЕМА

8

Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн

Після вивчення матеріалу теми учень зможе:

- визначати основні риси кризи феодально-абсолютистської системи у Франції наприкінці XVIII ст., причини Французької революції, провідні ідеї французького Просвітництва;
- характеризувати діяльність Установчих і Законодавчих зборів, наслідки повалення монархії, погляди жирондистів і монтаньярів, соціально-економічну політику якобінців, суспільно-політичне життя Франції після Термідоріанського перевороту;
- давати оцінку якобінській диктатурі, політиці Директорії;
- аналізувати життя французів часів Консульства й Імперії, характер наполеонівських війн, їх вплив на життя і долю народів Європи;
- пояснювати суть політики континентальної блокади, причини краху наполеонівської імперії, наслідки рішень Віденського конгресу;
- давати характеристику визначним особистостям цього періоду: Вольтеру, Монтеск'є, Руссо, Дідро, Мірабо, Сійєсу, Лафайєту, Дантону, Робесп'єру, Наполеону Бонапарту;
- показувати на карті кордони країн Європи наприкінці XVIII – на початку XIX ст., походи Наполеона, місця основних битв, територіальний перерозподіл Європи за рішеннями Віденського конгресу;
- тлумачити і застосовувати поняття і терміни: Просвітництво, інтервенція, якобінці, термідоріанці, Директорія, Перша імперія, кодекси Наполеона, континентальна блокада, «Сто днів», Священний союз.

§1

Французьке суспільство наприкінці XVIII ст. Доба Просвітництва

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

З курсу всесвітньої історії, що вивчалась у 8-му класі, пригадайте, який державний устрій існував у Франції у XVII – першій половині XVIII ст.

1. Французький абсолютизм. У другій половині XVII – на початку XVIII ст. (за часів правління Людовіка XIV) абсолютизм у Франції досяг свого апогею. Цей період часто називали «золотою добою», «добою Людовіка XIV», а його самого «король-сонце». Влада монарха надзвичайно зросла. Особа короля майже обожествлялася, а урочистий придворний церемоніал, нескінченні

ЗАКОН

Уряд

Суд

■ Абсолютна монархія

створення великих мануфактур, надавав їм різні пільги і привілеї.

Після смерті Людовіка XIV престол перейшов до його правнука – **Людовіка XV** (1715–1774). За його правління Франція продовжувала вести війни, які не були потрібні ні народу, ні державі, а лише ускладнювали становище країни. У результаті Семилітньої війни, яку Франція вела проти Англії та Пруссії, вона втратила майже всі свої колонії у Північній Америці та Індії.

■ Французький селянин.
Кольоровий офорт. 1790 р.
Уважно розгляньте малюнок. На вашу думку, чи співчуває художник селянам?

Якими засобами він висловив своє ставлення до селянського питання?

святкування і спорудження нової пишної королівської резиденції у Версалі мали символізувати торжество абсолютизму. «Держава – це я», – казав король.

Нескінченні війни та витрати на утримання королівського двору повністю поглинали державні кошти. З 54 років самостійного правління Людовіка XIV 33 роки пройшли у війнах. Податки і постійні війни значно підірвали економічне становище держави. Зростало невдоволення народу, буржуазії і дворянства. Навіть спроби талановитого міністра фінансів *Кольбера* не змогли вивести Францію з важкого економічного стану. Він активно проводив політику меркантилізму, намагався захистити французьку економіку протекціоністськими митами, заохочував

Фінансова криза в державі посилювалася величезними витратами на утримання придворної аристократії, яку складали майже 4 тис. дворян зі своїми сім'ями і слугами. Весь свій час король присвячував балам, полюванням, виставам та іншим розвагам. Людовіку XV приписували слова: «Після Нас хоч потоп» і «На мій вік вистачить».

2. Економічний розвиток Франції у другій половині XVIII ст. Із середини XVIII ст. у Франції прискорився розвиток промисловості, торгівлі й сільського господарства. Населення країни зросло в 1790 р. до 26 млн чол., з яких майже 85 % проживало в селах. Селянам належало близько 40 % землі, але вони були лише її користувачами, оскільки права власності залишались у дворян. Хоча кріпаків у країні майже не залишилося, селяни продовжували виконувати численні феодальні повинності. За користування ділянкою вони мусили платити сеньйору грошовий внесок – *ценз*, вносити оброк – *шампар* – від чверті до половини врожаю, а іноді виконувати *панщину*. Великих збитків селянським господарствам завдавало право дворян полювати

на орних землях, сплата державі численних податків і церковної десятини. В окремих провінціях Франції, зокрема на Північному Заході, поступово зростала кількість заможних селянських господарств.

У 70–80-х роках XVIII ст. дворяни, що втрачали свої прибутки, значно збільшили побори із селян, відновили давно забуті середньовічні повинності й домоглися відторгнення на свою користь третини селянських угідь. Невдоволення владою і феодалськими порядками серед селян дедалі посилювалось.

Франція залишалася сільськогосподарською країною, проте промисловість в її економіці відігравала дедалі більшу роль. Зростає кількість великих централізованих мануфактур, на яких подекуди почали застосовуватися машини. Прискорювалося формування національного ринку, розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля.

3. Становий поділ французького суспільства. З розвитком капіталістичних відносин поступово зростає і роль торговельно-промислових кіл, посилюється їх економічний і соціальний вплив. Проте подальшому розвитку промисловості й торгівлі перешкоджав абсолютизм, становий поділ суспільства і залишки феодалізму. Економічний прогрес на ґрунті капіталістичних відносин вимагав знищення феодалських прав дворян на землю, скасування цехової системи в містах і монополічних привілеїв окремих близьких до королівського двору компаній. Утворенню єдиного французького ринку заважали залишки феодалської роздробленості: відсутність єдиної системи мір і ваги та внутрішні мита.

Величезне невдоволення більшості населення викликали громадянська нерівність і становий поділ суспільства. *Привілейовані стани* – *духівництво* і *дворянство* – були звільнені від сплати податків і могли займати вищі посади в державному управлінні, судах і армії. До *третього стану* (96 % населення) належали не тільки селяни, ремісники і наймані робітники, а й купці, банкіри і власники мануфактур. Заможні буржуа, що володіли неабиякими статками, виявляли незадоволення тим, що в суспільстві їх вважали людьми нижчого ґатунку.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому заможні буржуа та банкіри, які були значно багатшими за графів та маркізів, належали до третього стану разом з бідними ремісниками?

Королівська влада і привілейовані стани чинили опір будь-яким спробам реформувати систему влади, міцно трималися за своє становище і спадкові права. Проте в другій половині XVIII ст. проти абсолютизму у Франції піднімається могутня хвиля опозиції. Її очолила багата буржуазія –

■ *Дворяни. Малюнок кінця XVIII ст.*

Порівняйте зовнішній вигляд дворян і селянина з попереднього малюнка.

Чому дворяни мали привілейоване становище?

промисловці, торговці й фінансисти. Цю опозицію підтримували народні низи, які потерпали від голоду, безробіття, постійних нестатків. До неї була готова приєднатись і незначна частина дворян, що займалися підприємництвом та мали намір підтримати третій стан у боротьбі за громадянське рівноправ'я.

4. Доба Просвітництва. Значну роль у формуванні нового мислення відіграла революція в розумі людей. На зміну середньовічному світогляду з його вірою у божественні права монарха і назавжди встановлений суспільний устрій прийшло нове світобачення. XVIII століття в Європі прийнято називати добою Просвітництва, або «добою розуму». Це був час поширення освіти серед найрізноманітніших прошарків населення, коли звичні уявлення про оточуючий людину світ зазнавали докорінних змін. Філософія Просвітництва базувалася на безмежній вірі в могутність розуму, в можливості прогресу, ґрунтувалася на повазі до науки і жвавому інтересі до оточуючого світу.

У XVIII ст. у Франції з'являються численні словники з багатьох галузей науки (у 1750 р. їх було вже понад 600), багатотомні видання: «*Природнича історія*» Бюффона, «*Енциклопедія наук мистецтв і ремесел*» філософа Дідро і математика Д'Аламбера. З останньої французії дізнавалися про значення слів «депутат», «конституція», «деспотія», «привілеї» та ін. Видання «Енциклопедії» то дозволялося, то заборонялося. Якщо раніше бібліотеки мали лише монастирі й аристократи, то тепер – письменники, чиновники, буржуазія і навіть звичайні крамарі.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Дідро Дені (1713–1784) – французький філософ, просвітитель, письменник, ідеолог революційної французької буржуазії. Разом з Д'Аламбером видавав «Енциклопедію» (1751–1780). Почесний іноземний член Петербурзької академії наук.

Д'Аламбер Жан Лерон (1717–1783) – французький просвітитель, філософ, математик. Один із творців «Енциклопедії».

■ Жан Лерон Д'Аламбер

У багатьох французьких містах влаштовувалися книжкові аукціони. Оскільки уряд і церква нещадно переслідували вільнодумство, книжки часто ввозились із-за кордону у валізах з подвійним дном, а майже в усіх великих містах Франції існували таємні друкарні та склади нелегальної літератури. Письменність серед населення значно зросла, і заборонені книжки, що таврували абсолютизм і феодальні порядки, читали вже навіть візники, служниці, а інколи і селяни. *Поширення подібної літератури у Франції переконувало населення країни у віджилості існуючих порядків та необхідності звільнення від духовного гніту, посилювало обурення абсолютизмом, прискорювало революційний вибух.*

Провідниками Просвітництва у Франції стала блискуча плеяда видатних мислителів, письменників і вчених: Вольтер (Франсуа Аруе), Шарль Луї де Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Дені Дідро, Габріель Маблі, Жан Лерон Д'Аламбер.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Вольтер (спр. ім'я Марі Франсуа Аруе; 1694–1778) – французький письменник, філософ, історик, іноземний почесний член Петербурзької академії наук. Видатний діяч доби Просвітництва. У своїх творах виступав проти тиранії, клерикалізму та деспотизму. Автор численних наукових праць, поем, п'єс, повістей. Твори Вольтера істотно вплинули на російську й українську суспільну та літературну думку.

Вольтер

Монтеск'є Шарль Луї де (1689–1755) – французький правознавець, філософ, просвітитель, письменник. У 1705 р. закінчив католицький колег. Прихильник теорії природного права і суспільного договору, критикував теологічне тлумачення історичного процесу. Прихильник конституційної монархії.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Шарль Луї де Монтеск'є про принципи розподілу влади

У будь-якій державі існує три різновиди влади: влада законодавча, влада виконавча, що вирішує питання міжнародного права, та влада, що вирішує питання права громадянського.

Коли влада законодавча й виконавча будуть поєднані в одній особі або ж установі, тоді не буде свободи, позаяк варто остерігатися, що цей монарх або сенат почне створювати тиранічні закони з метою їх тиранічного застосування.

З курсу правознавства пригадайте, як називається влада, що «вирішує питання права громадянського».

З гострою критикою абсолютизму, паразитизму королівського двору і католицької церкви виступив Вольтер. Його перу належить безліч філософських та історичних праць, політичних трактатів і памфлетів, успіху яких сприяли легкий стиль автора, дотепність і логічність викладу. Вольтер був прибічником «освіченої монархії», скасування станових привілеїв дворянства, обмеження впливу церкви на духовне життя суспільства. Проте, висміюючи церковне вороже ставлення до прогресу, культури і релігійний фанатизм, він усе ж вважав релігію гарантом порядку в суспільстві. *«Якби Бога не було, – казав він, – то його слід було б вигадати»*. Також Вольтер відкидав думки про можливість обмеження приватної власності.

Шарль Луї де Монтеск'є у своїй знаменитій праці *«Про дух законів»* (1748) уперше висунув і обґрунтував тезу про *необхідність поділу влади в державі на законодавчу, виконавчу і судову*. Саме це, на його думку, унеможлиблювало будь-яке зловживання владою, прояви деспотизму. Монтеск'є був прихильником обмеженої конституційної монархії і гарантованого права на приватну власність.

■ Жан-Жак Руссо

Найпередовіші на той час суспільно-політичні думки висловлював Ж.-Ж. Руссо. Він, слідом за англійськими левелерами та філософом Дж. Локком, обґрунтував теорію природних, здобутих від народження прав людини, виступав за рівність людей у формуванні державної влади. Завдання будь-якої держави, на його думку, полягало в захисті природжених прав людей. Політичним ідеалом Руссо була демократична республіка дрібних власників із безпосередньою участю народу в управлінні державою.

Ідеї французьких просвітителів несли в собі величезний революційний потенціал. Водночас вони відіграли велику роль у розвитку духовної культури Франції та інших країн Європи та Америки.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Руссо Жан-Жак (1712–1778) – французький філософ-просвітитель, письменник, один з авторів «Енциклопедії». Критикував феодально-абсолютистський лад, обстоював ідеї республіки. Вимагав ліквідації великої приватної власності й заміни її дрібною. Дотримувався теорії договірного походження держави.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Жан-Жак Руссо про суспільний договір

Людина народжується вільною, однак постійно почуває себе закутою в кайдани...

...Доки народ, змушений підкорятися, коритися, він чинить добре; проте коли народ, маючи можливість розірвати пута, здійснює це, він чинить ще краще: оскільки народ, що повертає собі свою свободу з огляду на ті права, за якими її в нього відібрали, мав право повернути її собі – тому що не існувало б жодних підстав відбирати її в народі. Проте суспільний устрій – це священне право, що є підставою для будь-яких інших прав. Та права цього природа не надала; тому, очевидно, воно ґрунтується на обопільній згоді.

Поясніть слова Ж.-Ж. Руссо: «...суспільний устрій – це священне право, що є підставою для будь-яких інших прав».

? Перевірте себе

1. Як Людовік XIV і Людовік XV говорили про себе і державу?
2. Охарактеризуйте економічний розвиток Франції у другій половині XVIII ст.
3. Охарактеризуйте станову структуру французького суспільства.
4. Чому, на вашу думку, другу половину XVIII ст. назвали добою Просвітництва?
5. Використавши додаткові джерела, напишіть історичні портрети найвідоміших французьких просвітителів.
6. З курсу історії України пригадайте, чи мала вплив ідеологія Просвітництва на передових мислителів України того часу.

§2

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Початок Великої французької революції. Конституція 1791 р.

Подумайте, які з ідей просвітителів були найважливішими для французького суспільства кінця XVIII ст.

1. **Причини Французької революції.** Наприкінці XVIII ст. у правлячих колах Франції дедалі активніше обговорювалося питання про те, як вилікувати явно хворе суспільство, вдихнути у нього нові сили. Було очевидно, що треба змінювати внутрішню політику країни, методи і стиль управління державою, шукати шляхи заохочення розвитку економіки й оздоровлення фінансів.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Людовік XVI (1754–1793) – король Франції з династії Бурбонів, скинутий під час революції 1789–1799 рр., засуджений Конвентом 21 січня 1793 р. до страти.

Марія Антуанетта (1755–1793) – французька королева, дружина Людовіка XVI (з 1770 р.), дочка Марії Терезії. Під час якобінської диктатури страчена за вироком революційного трибуналу.

Певні сподівання покладалися на молодого короля **Людовіка XVI**, що вступив на престол після смерті діда в 1774 р. Знаючи про важке фінансове становище країни, король відмовився від грошового подарунка на честь коронації, відправив у відставку ненависних народу урядовців, а головне – призначив міністром фінансів талановитого економіста **Жака Тюрго**. Протягом двох років Тюрго провів найбільш очікувані у Франції реформи: скасував внутрішні мита, цехові привілеї в містах, монополію держави на продаж хліба, але його спроба обмежити витрати королівського двору викликала лютий опір придворного оточення на чолі з королевою Марією Антуанеттою. Під впливом дружини Людовік XVI відправив Тюрго у відставку. *Це був крах останніх сподівань на можливість мирного реформування Франції без революційних потрясінь.*

Ситуація в країні тим часом продовжувала ускладнюватись. У другій половині 80-х років XVIII ст. країну охопила надзвичайно важка економічна криза, викликана напливом дешевих англійських товарів. Десятки мануфактур збанкрутіли, а їх працівники залишилися без роботи. Декілька років поспіль Франція переживала неврожай, в країні ширився голод, а тим часом чиновники наживалися на бідуннях на-

■ **Людовік XVI**

Чому, на вашу думку, художник зобразив Людовіка XVI саме так?

■ Засідання Генеральних штатів у Версалі.

Картина О. Кодера

Чому чоловіки займають місце в залі, а дами – в ложах для публіки?

■ Людовік XVI і Жак Неккер перед порожньою державною скарбницею. Карикатура

Розгляньте карикатуру і придумайте діалог між королем і Неккером.

роду, продаючи хліб утридорога. Держава опинилася на межі банкрутства, її внутрішній борг сягнув 4,5 млрд ліvrів. Король не мав чим платити службовцям, армії, а банкіри відмовлялися давати нові позики без серйозних гарантій.

У 1789 р. за порадою нового міністра фінансів швейцарця **Жака Неккера** король наважився зібрати *Генеральні штати*, що не скликались у Франції з 1614 р. Лише представники всіх станів, на думку Неккера, могли дати згоду на нові позики і податки. Це свідчило про те, що *абсолютна монархія вже не була здатна сама управляти країною* і змушена знову вдатися до підтримки станів, як і за часів Середньовіччя. Генеральні штати скликали в королівській резиденції – Версалі – **5 травня 1789 р.** За традицією вони складалися з трьох палат – представників ду-

хівництва, дворянства і непривілейованого третього стану. Хоча кількість депутатів від третього стану було збільшено вдвічі, його участь наперед обмежувалася другорядною роллю, оскільки зберігався становий принцип голосування. Привілейовані стани – духівництво і дворянство – завжди мали два голоси проти одного від третього стану.

Проте французька буржуазія, що становила більшість представників третього стану, зовсім не збиралася задовольнятися становищем статистів, слухняних виконавців королівської волі. І почувши, що Людовік XVI вимагає схвалення чергової позики в 80 млн ліvrів, але при цьому застерігає проти будь-яких спроб реформ у країні, лідери буржуазії виступили з відкритим протестом. У червні 1789 р. представники третього стану проголосили себе **Національними зборами**, тобто представниками всієї французької нації, здатними говорити від імені всього народу. Вони були праві, бо духівництво і дворянство становили лише 4 % населення країни.

■ *Клятва в залі для гри в м'яч. Картина Ж. Давида*
 Які засоби використав художник, щоб переконати глядача у вірності депутатів Національних зборів своїй клятві?

17

2. Перші кроки революції. Король не наважився розігнати непокірних депутатів і лише наказав закрити приміщення для засідання. Тоді депутати на чолі з Жаком Байї перебралися в порожній зал для гри у м'яч у Версалі й дали клятву, що не розійдуться, доки у Франції не буде вироблено конституцію.

Один із депутатів, граф Мірабо, заявив, що члени зборів, як обранці народу, можуть залишити свої місця, лише поступаючись силі багнетів. Це було *перше проголошення принципу незалежності законодавчої влади від виконавчої*. Незабаром до депутатів третього стану приєдналися ліберальне дворянство і духовництво на чолі з родичем короля – герцогом Філіппом Орлеанським.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чи може діяти принцип незалежності законодавчої влади від виконавчої в умовах абсолютної монархії?

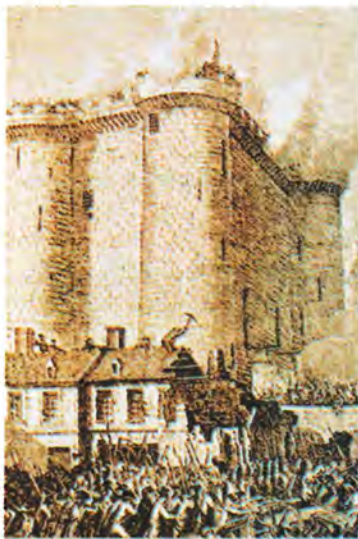
9 липня Національні збори проголосили себе **Установчими**, тобто *продекларували своє право на встановлення в країні нового державного ладу та прийняття конституції*. Тоді король вирішив вдатися до сили. У Версаль і Париж почали стягуватися війська. Звістка про це посилювала хвилювання у столиці Франції, як і чутки про можливе державне банкрутство. У Парижі відбувались масові мітинги, а 13 липня у місті почалося повстання. Народ увірвався до арсеналу, захопив гармати та рушниці. Його представники утворили Постійний комітет для організації народного ополчення, яке згодом дістало назву *Національна гвардія*. Невдовзі її очолив знаменитий учасник війни за незалежність Сполучених Штатів Америки маркіз Лафайєт.

■ *Марі Жозеф де Лафайєт*

Лафайєт Марі Жозеф де (1757–1834) – маркіз, французький політичний діяч. 1780 р. за участь у війні за незалежність північноамериканських колоній Англії 1775–1783 рр. дістав чин генерала армії. У 1789–1791 рр. і під час Липневої революції 1830 р. командував Національною гвардією. Прибічник конституційної монархії. У період Реставрації – один із лідерів опозиції.

■ Штурм Бастилії

На ранок **14 липня** в Парижі поширилися чутки про те, що на місто націлені гармати королівської фортеці *Бастилії*. Старовинна фортеця-в'язниця, похмурий восьмибаштовий замок, була ненависним символом королівської влади. У її казематах ув'язнювали тих, хто виступав проти монархів і католицької церкви. Саме до неї і рушив великий натовп городян, національних гвардійців і солдатів, що прилучилися до повстання. Командант фортеці відмовився здати Бастилію, але після відчайдушного штурму вона була взята приступом. В'язні фортеці здобули довгоочікувану свободу.

Коли короля повідомили, що Бастилія впала, він вигукнув: «*Та це ж бунт!*». Йому відповіли: «*Ні, володарю, це не бунт, а революція*». Озброївшись кайлами і ломачами, парижани відразу почали руйнувати Бастилію. Через рік її повністю знищили, а через століття – у 1880 р. – День здобуття Бастилії,

перший день Французької революції, став національним святом Франції, який і зараз щорічно відзначають 14 липня.

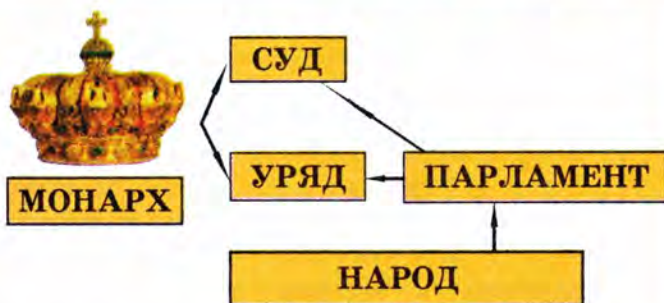
■ Оноре Габрієль де Мірабо

ПОМІРКУЙТЕ!

Обговоріть у групі, чому французи, в чий історії було багато важливих подій, революцій і війн, і досі взяття Бастилії вважають національним святом.

Перемога парижан над монархією стала сигналом до вибуху по всій країні. У містах відбувалися «*муніципальні революції*», у ході яких народ нищив органи королівської влади і створював муніципалітети – органи місцевого самоврядування. У країні розгорнувся і могутній *селянський рух*. Тисячі дворян, лякаючись справедливого народного гніву, змушені були тікати за межі Франції.

Проте головним здобутком подій 14 липня стало перетворення Установчих національних зборів у справжній орган державної влади.

■ Конституційна монархія

Там панували представники великої буржуазії і ліберального дворянства – новий мер Парижа Ж. Байї, маркіз Лафайєт, граф Мірабо і відомий у майбутньому політик Ж. Сійєс – прихильники конституційної монархії.

19

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Мірабо Оноре Габрієль де (1749–1791) – діяч Французької революції, граф. Депутат Генеральних штатів (1789) від третього стану. Лідер великої буржуазії.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Декрет про знищення феодальних прав. 11 серпня 1789 р.

Національні збори остаточно скасовують феодальний устрій. Вони постановили, що без винагороди відмінюються лише ті феодальні й чиншеві повинності, які належать до особистісних та речових кріпосних прав, всі ж інші – за викуп. Розмір і спосіб викупу визначають Національні збори. Ті повинності, які цей декрет не забороняє, у подальшому будуть стягуватися за викуп.

Які верстви і чому були зацікавлені в тому, щоб частина повинностей підлягала викупу?

Уже в серпні 1789 р. депутати прийняли декілька важливих рішень: було скасовано церковну десятину та особисті повинності селян. Проте обтяжливі поземельні платежі селян на користь поміщиків підлягали викупу. *Депутати твердо стояли на сторожі приватної власності*, хоч це й була власність дворян. Згодом законодавчо було встановлено і суму, яку селяни мали сплатити землевласникам, – 20-кратну вартість річних повинностей.

3. Декларація прав людини і громадянина. 26 серпня 1789 р., взявши за приклад американську Декларацію незалежності, Установчі збори прийняли **Декларацію прав людини і громадянина**. Перша ж стаття стверджувала: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах», що раз і назавжди скасовувало у Франції поділ суспільства на стани, на привілейованих і непривілейованих його членів. Декларація проголошувала принцип народного суверенітету, стверджуючи, що дже-

■ Декларація прав людини і громадянина

релом будь-якої влади є лише народ, вся нація. У документі проголошувалися також свобода слова, думки, друку, віросповідання, право громадян на вибір будь-яких занять, недоторканність особи і приватної власності. Декларація стала своєрідним маніфестом громадянських прав і свобод в Європі, взірцем для багатьох майбутніх європейських конституцій.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Декларація прав людини і громадянина. 26 серпня 1789 р.

Представники французького народу, утворивши Національні збори, зазначили, що неuczтво та забуття прав людини або нехтування ними є чи не єдиною причиною суспільних негараздів і зіпсованості правління. Тому вирішили викласти це у святковій Декларації природних, беззаперечних і священних прав людини, щоб ця Декларація, постійно перебуваючи в колі зору всіх членів громадянського союзу, завжди нагадувала про їхні права та обов'язки. Щоб дії законодавчої та виконавчої гілок влади, котрі у будь-який час можна було б співставити з метою кожного політичного інституту, сприймалися з більшою повагою, щоб вимоги громадян, котрі ґрунтуються на простих і безсумнівних принципах, спрямовувалися на дотримання конституцій.

З огляду на вищезазначене, Національні збори перед обличчям та егідою Верховної істоти визнають та проголошують такі права людини і громадянина.

Стаття 1

Люди народжуються і залишаються вільними та рівними в правах. Їх відмінності можуть ґрунтуватися лише на загальній потребі.

Стаття 2

Метою будь-якого політичного союзу є забезпечення природних та невід'ємних прав людини: свободи, власності, безпеки та опору гнобленню.

Стаття 3

Джерелом суверенної влади є нація. Жодна установа чи особистість не може утримувати владу в своїх руках без бажання нації.

Стаття 4

Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином дотримання природних прав кожної людини обмежується лише тими межами, котрі забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Межі ці визначаються лише законом.

Які права людини і громадянина в документі вважаються природними і невід'ємними?

Поясніть, як ви розумієте статтю 4, яка стверджує, що свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому.

Невдовзі депутати самі порушили декларований ними принцип громадянського рівноправ'я. Буржуа не наважилися надати право голосу найбіднішим верствам населення, бо вважали, що ті не здатні свідомо брати участь у державному житті. Всіх громадян Франції було поділено на «активних» і «пасивних», тих, що мали право голосу, і тих, що позбавлялись виборчих прав. Вони надавалися лише тим французам, які сплачували державні податки.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Демулен Каміль Бенуа (1760–1794) – діяч Французької революції. Депутат Конвенту, боровся проти жирондистів. Прихильник Дантона.

Марат Жан Поль (1743–1793) – діяч Французької революції, один з вождів якобінців, учений і публіцист, лікар за фахом. З вересня 1789 р. видавав газету «Друг народу», в якій викривав плани монархістів. Разом з Робесп'єром брав участь у підготовці повстання 31 травня – 2 червня 1793 р., яке призвело до встановлення якобінської диктатури. Убитий роялісткою Ш. Корде.

■ Жан Поль Марат

Революція викликала надзвичайне піднесення громадянської активності, утворення різноманітних політичних клубів, товариств, газет. Найпопулярнішим серед них було *Товариство друзів конституції*, більш відоме як **Якобінський клуб**, бо займало місце бібліотеки колишнього монастиря Св. Якова. На початку Якобінський клуб об'єднував верхівку Установчих зборів, прибічників конституційної монархії. Більш радикальним і відкритим для простого люду був **Клуб кордельєрів**, який очолювали відомі згодом діячі революції – адвокат *Жорж Дантон* і журналіст *Каміль Демулен*. Емблемою клубу не дарма було «всевидюче око» народу. Велику популярність здобула газета «Друг народу», яку видавав відомий публіцист *Марат*.

Велика буржуазія, що керувала в Установчих зборах, і надалі проводила вигідну лише для себе політику. У 1789–1791 рр. в її інтересах було остаточно скасовано монополні права цехів, внутрішні мита, дозволено вільну торгівлю хлібом, запроваджено єдину систему оподаткування тощо. Прийнятий *декрет про запровадження цивільного устрою церкви* дозволив конфіскувати її величезні маєтки і розпродати їх. Виручені гроші йшли на погашення дер-

■ Каміль Бенуа Демулен

■ Націоналізація церковного майна. Карикатура. Кольоровий офорт

Чому конфіскація церковного майна була вигідна саме великій буржуазії?

жавного боргу, що було вигідно власникам державних облігацій. Французька буржуазія охоче купувала багаті церковні землі, вкладаючи в нерухомість усі свої вільні кошти. Священники переводилися на платню, ставали державними службовцями. Декретом Установчих зборів було *введено цивільний шлюб та громадянську реєстрацію актів народження дитини*. У Франції, першій з європейських країн, було дозволено розлучення подружжя.

Важливе значення для подальшого розвитку країни мала проведена **адміністративна реформа**. Замість колишніх середньовічних провінцій країну було поділено на більш компактні й зручні для управління *департаменти* з досить значними правами самоврядування. Такі ж отримали і всі паризькі округи (райони).

Здобувши владу, велика буржуазія вжила заходів для свого захисту від королівської влади та злиденної більшості населення країни, яке на цей час не отримало практично нічого. Згідно з прийнятим у **вересні 1789 р.** декретом, проти «зборищ заколотників» дозволялося застосовувати зброю. До «заколотників» прирівнювалися страйкуючі робітники мануфактур і навіть перші профспілкові організації.

Після тривалих зволікань та затримок з боку Людовіка XVI у **вересні 1791 р.** Установчі збори прийняли **Конституцію Франції**. Першу її частину становила Декларація прав людини і громадянина, а друга визначала побудову і повноваження органів державної влади й управління. Вища законодавча влада мала належати *Законодавчим зборам*, які обиралися на підставі загального виборчого права, але лише «активними» громадянами. Виконавча влада залишалася за королем, який самостійно формував уряд і керував його діяльністю. Конституція не поширювалася на французькі колонії, де всупереч Декларації зберігалось рабство.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Конституція Франції. 3 вересня 1791 р.

Конституція забезпечує такі громадянські права:

- усі громадяни мають вільний доступ до місць і посад незалежно від будь-яких відмінностей, окрім тих, що постають з їхніх чеснот та можливостей;
- усі податки належним чином розподіляються поміж усіх громадян відповідно до їх статків;
- однакові правопорушення матимуть однакове покарання незалежно від особистісних відмінностей;
- з власної волі пересуватися, залишатися на місці або покидати його без остраху бути затриманим або ув'язненим інакше, як за законом, передбаченим Конституцією;
- з власної волі висловлюватися в усній та письмовій формі, друкувати, а також іншим чином поширювати свої думки, що не буде піддано жодній попередній цензурі або перевірці до їх публікації, а також проведення обрядів того віросповідання, до якого людина належить;
- вільно збиратися в громадських місцях, зберігаючи спокій та без зброї, дотримуючись поліцейських законів;
- вільно звертатися до усталених органів влади з петиціями, підписаними окремими громадянами.

Пояснить, які попередні закони було скасовано статтею Конституції, яка передбачала, що за одні й ті ж самі злочини всі громадяни Франції будуть покарані однаково.

? Перевірте себе

1. Проаналізуйте реформи Ж. Тюрго.
2. Користуючись додатковими джерелами, визначте роль Марії Антуанетти в житті Франції наприкінці XVIII ст.
3. Які причини спонукали депутатів від третього стану проголосити себе Національними зборами?
4. Проаналізуйте діяльність Установчих національних зборів.
5. Порівняйте Декларацію незалежності США з Декларацією прав людини і громадянина (ставлення до прав і свобод особистості, до визначення джерела влади).
6. Що заважало продуктивній роботі Установчих зборів на користь народу?
7. Охарактеризуйте форми виявлення громадянської активності у Франції.
8. Визначте історичне значення прийняття Конституції 1791 р.

ДАТИ І ПОДІЇ

- 5 травня 1789 р.** – скликання Генеральних штатів.
9 липня 1789 р. – проголошення Установчих зборів.
14 липня 1789 р. – взяття Бастилії.
26 серпня 1789 р. – прийняття Декларації прав людини і громадянина.
3 вересня 1791 р. – перша Конституція Франції.

§3

Встановлення Республіки. Якобінська диктатура

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

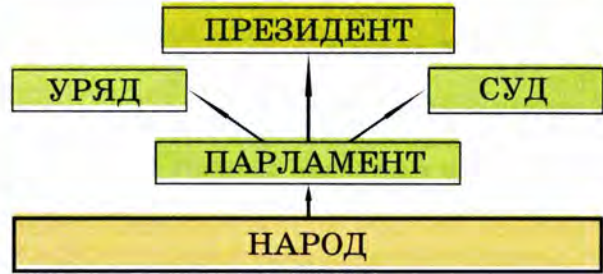
Пригадайте причини і перші події Французької революції.

1. Внутрішня та зовнішня політика Законодавчих зборів. Обрані «активними» громадянами, Законодавчі збори урочисто розпочали свою діяльність у жовтні 1791 р. У них переважали прихильники поміркованих буржуазних реформ і конституційної монархії, які очолювали революцію на її початку і вважали, що з прийняттям конституції необхідні перетворення у Франції вже здійснено. Тепер вони гуртувалися навколо *Клубу фельянів*.

Проте з часом дедалі активнішу роль у роботі зборів почали відігравати представники середньої буржуазії – промисловці, торговці, фінансисти, які вважали проведені в країні перетворення занадто обмеженими і недостатніми. Їх називали *бриссотинцями* – на честь лідера, відомого паризького промовця і літератора *Жака Бріссо*. Пізніше за ними закріпилася назва *жирондисти*, оскільки більшість депутатів фракції бріссотинців походила з багатих приморських департаментів Франції, зокрема Жиронди. Вони виступали за подальші реформи з метою забезпечення повної свободи підприємництва, скасування будь-яких монополій і привілеїв, а головне, вважали потрібними подальші політичні зміни в країні. Дехто з бріссотинців заявляв про необхідність заміни короля з ненависної у Франції династії Бурбонів, але більшість схилилася до ідеї проголошення республіки.

■ **Парламентська республіка**
Порівняйте конституційно-монархічну і парламентсько-республіканську форми правління. За якої з них парламент має більше повноважень?

■ **Паризький революціонер.**
Картина Л. Бойлі

Робота зборів проходила в частих суперечках депутатів, що ускладнювало їх нормальну роботу. Більшість з прийнятих декретів не впроваджувались у життя, бо на них накладав *вето* (заборону) сам король. Тим часом у Франції поглиблювалась економічна криза, зростали ціни, збільшувалася кількість безробітних. Народ голодував, і у великих містах Франції почастишали виступи найбідніших верств населення. Виразники їх інтересів – священики *Жак Ру* і *П'єр Долів'є* – вимагали від депутатів безкоштовного розподілу між селянами поміщицької землі, введення твердих цін на хліб і предмети першої необхідності, жорстких заходів проти спекулянтів, що наживалися на народних бідуваннях.

Нестійке політичне становище в країні ускладнилось у зв'язку з прямою загрозою контрреволюційної інтервенції. Монархи Європи вбачали в революції заколот бунтівників, загрозу своїм власним тронам. Австрійський імператор Леопольд II і прусський король Фрідріх Вільгельм II домовилися розпочати війну проти Франції з метою знищення революційних здобутків і поновлення необмеженої влади Людовіка XVI. До цього їх активно підбурювали також англійський і російський уряди. У 1792 р. Пруссія і Австрія підписали союзний договір, який поклав початок утворенню **першої антифранцузької коаліції**. Поруч із французьким кордоном у містечку Кобленц союзники сформували табір французьких дворян-емігрантів, які мали стати авангардом у боротьбі з революційною загрозою.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Фрідріх Вільгельм II (1744–1797) – прусський король з 1786 р., із династії Гогенцоллернів. У 1792 р. уклав військовий союз з Австрією проти революційної Франції.

Вимоги Австрії і Пруссії скасувати конституцію і поновити абсолютизм Законодавчі збори сприйняли як втручання у внутрішні справи Франції. Прагнучи випередити реакційних монархів, вони оголосили війну Австрії, котру невдовзі підтримала й Пруссія. Війна для Франції складалася

невдало. Королівські генерали і офіцери неохоче воювали проти пруссаків, що вдерлися на територію Франції. А королева Франції Марія Антуанетта, сестра австрійського імператора, передавала австрійцям військові плани.

Саме в цей час країну охопило могутнє патріотичне піднесення. На гасло Законодавчих зборів *«Батьківщина в небезпеці!»* відгукнулися десятки тисяч французів. З усіх міст до Парижа прямували загони добровольців, об'єднаних у *Федерацію Національної гвардії*, щоб дати відсіч прусським загарбникам. У цей час уся Франція співала *«Марсельезу»* – пісню марсельського батальйону, автором якої був молодий офіцер *Руже де Ліль*. Пісня, що закликала до боротьби з тиранами, до повалення королівських тронів, стала гімном революції, а згодом (у 1879 р.) і національним гімном Франції.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Декрет Законодавчих зборів *«Батьківщина в небезпеці!»*. 11 липня 1792 р.

Громадяни, Батьківщина в небезпеці!

Хай всі, хто першими виявить бажання піднятися на захист того, що в них є найдорожчого, завжди пам'ятають, що вони французи і що вони вільні, хай їхні співгромадяни підтримають безпеку особистості й майна на місцях, хай посадові особи ревно пильнують і хай всі зі спокійною відвагою, що означає істинну силу, очікують заклику, щоби почати діяти, і тоді Вітчизну буде врятовано.

Що Законодавчі збори вважали найголовнішим в момент гострої небезпеки для Франції?

Загроза вторгнення прусських військ, злидні й голод в Парижі викликали дедалі більше невдоволення мешканців столиці та національних гвардійців. Жирондисти і лідери міської бідноти відкрито звинувачували Людовіка XVI у зраді й закликали до повалення королівської влади.

■ Штурм Тюїльрі
в Парижі.
Картина Ж. Берто.
1793 р.

■ Революційний гімн «Марсельєза».

*Сподіваємось, що ви чули
«Марсельєзу».
Чому, на вашу думку, фран-
цузи саме цю пісню обрали
своїм гімном?*

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Оскільки мерія Парижа контролювалась фельянами, у тривожні серпневі дні 1792 р. жителі найбільш небезпечних районів міста обрали власний орган міського самоврядування – **Комуну Парижа**, яка і стала осередком підготовки нового повстання.

У ніч на 10 серпня 1792 р. по дзвону на сполох озброєні парижани і національні гвардійці почали збиратися біля будинку ратуші. На світанку понад 20 тис. повстанців штурмували королівський палац Тюільрі. Короля і членів його сім'ї заарештували. Відразу після повстання **Законодавчі збори**, які керувалися вже **жирондистами**, ввели в дію всі декрети, які раніше заборонялися королем. Поділ громадян на «активних» і «пасивних» було скасовано, що означало введення у Франції загального виборчого права. Тоді ж скасовувалися дворянські звання і титули. Ставало очевидним, що країні потрібна нова конституція. Стара, 1791 р., вже не могла діяти: монархію у Франції було ліквідовано.

Максиміліан Робесп'єр про повстання 10 серпня 1792 р.

Беззаперечно, повстання 10 серпня 1792 р. має вагоміше значення, ніж повстання 14 липня 1789 р. ... У 1789 р. парижани стихійно піднялися до боротьби з метою відбити атаку двору й звільнитися від старого деспотизму, а не для того, щоб завоювати свободу, ідея якої була сумнівною, а принципи невідомими... У 1792 р. народ повстав, щоб покарати за порушення основних законів свободи, притягти до відповідальності всіх тиранів, які плели змови проти цих законів, усіх безчесних уповноважених народу, що прагнули ще раз поховати беззаперечні права людства. Народ дотримувався принципів, проголошених ще за три роки до цього попередніми представниками; він... виявив свою міць та справедливість, щоби забезпечити собі спасіння та щастя.

Чому Максиміліан Робесп'єр вважав, що повстання 10 серпня 1792 р. «має вагоміше значення, ніж повстання 14 липня 1789 р.»?

Проте ворогами революції тепер ставали ті діячі, які власне її розпочали. Люди, які підняли народ проти абсолютизму, штурмували Бастилію, приймали Декларацію прав людини і громадянина, тепер вважалися ворогами нації, бо залишалися прибічниками нехай обмеженої, але все-таки монархії. Багатьох з них ув'язнили, а решта змушена була рятуватися втечею за кордон.

2. Діяльність Конвенту. Після повстання 10 серпня Законодавчі збори розпустилися й оголосили про вибори до **Установчого конвенту (зборів)**, який мав прийняти нову конституцію вже республіканської Франції. Одночасно національні гвардійці поповнювали лави регулярної армії. **20**

вересня 1792 р. вона нанесла прусським військам першу серйозну поразку під м. Вальмі. У цей же день в урочистій обстановці було відкрито перше засідання Установчого конвенту. Наступного дня Конвент скасував у країні монархію, а **22 вересня** Франція вперше у своїй історії була **проголошена республікою**.

Провідне становище у Конвенті посідали жирондисти, які головували на засіданнях і визначали їх порядок денний. Більшість із 750 депутатів не мала власних політичних поглядів і підтримувала всі рішення жирондистів. Парижани призирили їх називали «жабами біля болота» або просто «болотом». Менш численну фракцію становило ліворадикальне угруповання *монтаньярів* (депутати цієї фракції розташовувалися на верхніх лавах залу засідань, звідси їхнє прізвисько «монтань» – у перекладі з французької «гора»). Їх очолювали *Марат*, *Дантон* і один з найвизначніших діячів революції, палкий прихильник республіки, адвокат з Арраса – **Максиміліан Робесп'єр**. Поступово монтаньяри перетворилися на впливову політичну силу і домоглися переваги над жирондистами в Якобінському клубі (з якого жирондистів виключили в грудні 1792 р.). Після цього назви *монтаньяр* і *якобінець* стали синонімами).

■ «Свобода чи смерть!» Французькі добровольці йдуть на війну проти інтервентів. Картина П. Ле Сюе. 1792 р.

Подумайте, чому гаслом добровольців стали слова «Свобода чи смерть!».

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Дантон Жорж Жак (1759–1794) – діяч Французької революції, один з керівників якобінців. З вересня 1792 р. – депутат Конвенту, монтаньяр. У 1793 р., будучи членом Комітету громадського порятунку, обстоював компроміс із жирондистами. У 1794 р. разом з однопдумцями, що виражали інтереси «нової буржуазії», виступив проти максимуму цін, революційного терору. Був страчений.

Монтаньяри поділяли республіканські погляди жирондистів, їхні прагнення забезпечити повну свободу підприємництва в країні, але рішуче виступали проти спроб перетворити Францію на федерацію департаментів. Захищаючи загалом принцип приватної власності, дехто з монтаньярів припускав можливість її обмеження і навіть перерозподілу майна багатих на користь незаможних

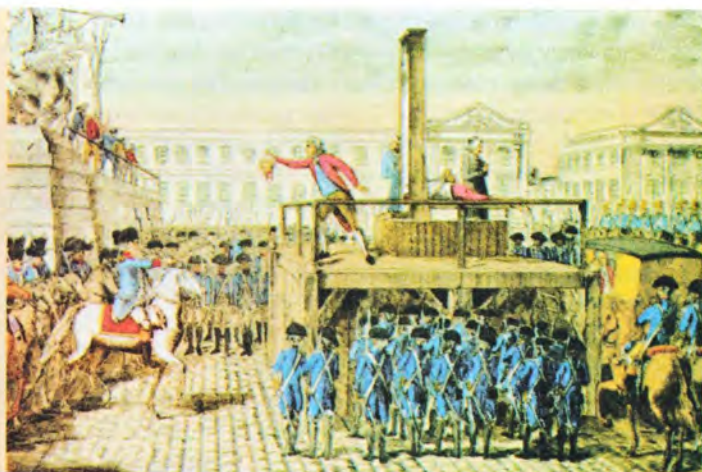

■ Пам'ятник Дантону в м. Тарбесі

1

■ Страта короля
Людовіка XVI.
Кольорова гравюра по
дереву

Чому, на вашу думку,
голову страченого ко-
роля показують на-
роду?

28

громадян. Саме під тиском монтаньярів, всупереч позиції жирондистів, Людовіка XVI віддали під суд трибуналу Конвенту, і після тривалих дебатів більшість депутатів проголосувала за страту короля. **21 січня 1793 р.** Людовіка XVI було страчено.

Після битви під Вальмі революційна армія здобула низку перемог над пруськими і австрійськими військами. Вона відкинула окупантів за межі Франції та зайняла територію Бельгії, західного берегу Рейну, Німеччину і Савойю. Підставою просування армії було ухвалене Конвентом гасло про допомогу народам, що прагнуть скинути тиранів. Прикордонні з Францією території приєднувалися до республіки, на них здійснювались буржуазні перетворення.

■ Битва під Вальмі. Картина Ж. Мозена

Подумайте, чому Й. Гете скаже про цю подію, що вона відкрила «нову епоху в світовій історії».

Проте успіхи республіканської Франції викликали дедалі більшу тривогу європейських монархів. Після страти Людовіка XVI до антифранцузької коаліції долучилися Англія, Іспанія, Сардинське королівство, Неаполь і більшість малих німецьких держав. Офіційно приєдналася до коаліції і Російська імперія. Під натиском переважаючих сил коаліції французька армія знову почала відступати, залишила зайняті раніше території, і в країну знову вступили інтервенти. З англійською допомогою і на англійські гроші спалахнули роялістські (монархічні) повстання на заході Франції – у Вандеї і Бретані. Нова загроза інтервенції ускладнювалася через гостру нестачу продовольства у великих містах, зростаюче невдоволення владою міської і сільської бідноти.

3. Встановлення яacobінської диктатури. Жирондисти були неспроможні врегулювати ситуацію в країні, чим активно користувалися монтаньяри-яacobінці, звинувачуючи їх у нездатності врятувати республіку. Розуміючи це, лідери жирондистів були змушені вдатися до надзвичайних заходів. На вимогу голодуючих було встановлено тверді ціни на хліб, а для захисту республіки створено *Комітет громадського порятунку*. Але, незважаючи на це, їх авторитет продовжував неухильно падати.

Скориставшись народним невдоволенням, спираючись на віддане керівництво Національної гвардії і підтримку Ради Комуні Парижа, **2 червня 1793 р. яacobінці здійснили державний переворот** і захопили владу в країні. Бріссо, Верньо та інші лідери-жирондисти були заарештовані й ув'язнені. Бажаючи уникнути звинувачення в узурпації влади, яacobінці насамперед прискорили прийняття нової конституції. Конституція 1793 р. гарантувала громадянам набагато ширші права, ніж попередня. Законодавчу діяльність мали здійснювати не лише депутати – обранці народу, а й безпосередньо самі громадяни. Передбачалося, що уряд буде повністю контролюватися парламентом. Проте в умовах інтервенції й громадянської війни нова конституція так і не набула чинності, а проголошені демократичні принципи не були виконані й потонули в крові диктаторського режиму яacobінців.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому яacobінці, що встановили жорстку диктатуру, в Конституції 1793 р. обіцяли громадянам набагато ширші права, ніж попередня влада? Чи знаєте ви, хто в майбутньому скористався досвідом яacobінців?

Посилаючись на тяжке становище країни, яacobінці встановили жорстку диктатуру. Верховним органом залишався *Конвент*, який володів усією повнотою законодавчої і виконавчої влади. Представники Конвенту в армії і провінціях – *комісари* – мали необмежені права. Неабиякі повноваження здобув *Комітет громадського порятунку*, який з липня 1793 р. очолив *М. Робесп'єр*. Невдовзі він навіть почав контролювати діяльність самого Конвенту. Каральними органами диктатури стали *Комітет громадської безпеки* і революційні трибунали.

■ Максиміліан Робесп'єр

Робесп'єр Максиміліан (1758–1794) – діяч Французької революції. Навчався на юридичному факультеті Паризького університету (1780). Депутат Конвенту, один із головних керівників якобінців. З липня 1793 р. очолював Комітет громадського порятунку, що фактично виконував функції уряду. Після Термідоріанського превороту 1794 р. його було заарештовано та гільйотиновано.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Максиміліан Робесп'єр про становище в країні

Нашу країну оточила армія ворога; варто чекати зрадників на наших теренах; вогні повстань не згасли всередині республіки, їй потрібно слідкувати, щоб вони не спалахнули ще з більшою силою. І справді, зверніть увагу, що діється: у Марселі – контрреволюція, те ж відбувається в Бордо; в Леоні аристократія розстріляла кращих громадян. Ми бачимо, що нині панує та ж коаліція, про яку так часто попереджували, яка довгий час порушує спокій народу, допомагаючи контрреволюціонерам, – потрібно зупинити цей розбрат. Те, що відбувається у великих містах, про які я згадував, сталося б і в Парижі. Коли б не спільне повстання широких народних мас, аристократія залила б кров'ю і Париж.

Про яку загрозу попереджає М. Робесп'єр у своєму зверненні?

Якобінська диктатура – період найвищого піднесення революції, найбільш глибоких перетворень в країні, але водночас і період масових репресій і кривавих розправ із справжніми та вигаданими ворогами республіки. Вже в липні 1793 р. якобінці ввели смертну кару за спекуляцію продовольством, а в жовтні встановили *тверді ціни* на всі товари першої необхідності. **17 липня 1793 р.** Конвент прийняв *декрет про повну і безплатну ліквідацію всіх феодалських повинностей*, завдяки чому французьке селянство, єдине в Європі, безкоштовно отримало землю, що раніше належала дворянам. Вершиною соціального законодавства якобінців стали так звані *Вантозькі декрети 1794 р.* («вантоз» за революційним календарем – лютий–березень), за якими частина майна «ворогів революції» розподілялася між найбіднішими громадянами. Таким чином, було порушено принцип недоторканності приватної власності, який так відстоювала буржуазія ще з початку революції.

■ Засідання
Конвенту. Гравюра

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Декрет про безоплатне скасування феодалних прав. 17 липня 1793 р.

Національний конвент задекларував: усі попередні сеньйореальні податки та чинші (оброки), пов'язані з феодалним правом, як постійні, так і тимчасові, враховуючи й визначені Декретом 25 серпня того року, скасовуються без грошових відшкодувань.

Які верстви населення найбільше виграли від цього декрету?

3 промови Жака Ру. Лютий 1793 р.

Задля чого ви відтяли голову тирану та знищували тиранію, коли щодень вас повільно поглинають спекулянти й монополісти? У своїх магазинах вони накопичують їстівні припаси та сирий матеріал, що потім перепродують за лихварськими цінами голодному люду та ремісникам, останні потребують цього задля власного виробництва, – вовну, шкіру, мило, залізо. Й супроти них також необхідно повстати... яка в цьому потреба, якщо вони підтримують революцію й розтягують національне майно, коли в безмежних володіннях учорашніх монастирів вони нагромаджують скуплені товари!

До чого закликав Жак Ру?

Загроза смертної кари не зупиняла спекуляції хлібом у великих містах. Населення дедалі більше бідувало. Почастішали виступи голодної бідноти – «шалених» на чолі з Ру, Варле і Леклерком. «Шалені» вимагали конфіскації і поділу власності нових багатіїв, вилучення майна і продовольства для допомоги голодуючим і постачання армії. Проте, коли лідери «шалених» почали критикувати якобінців, Робесп'єр без жалю розправився з ними. У вересні 1793 р. було прийнято декрет про «підозрілих», який став сигналом до масового терору. «Підозрілими» оголошувалися не лише колишні дворяни, священики, чиновники, а й колишні фельяни і жирондисти – будь-які противники диктатури. Виявлені «підозрілі» підлягали негайному арешту та страті. Звичайно, що при пошуках «підозрілих» припускалися зловживання владою і часто-густо зводились особи рахунки.

Протягом жовтня 1793 р. стратили королеву Марію Антуанетту та лідерів жирондистів, тисячі ув'язнених людей. У провінції лютували комісари Конвенту. Подібних кривавих розправ Франція у своїй історії ще не знала.

31

? Перевірте себе

1. Охарактеризуйте роботу Законодавчих зборів Франції в 1791 р.
2. Визначте ставлення Австрії та Пруссії до подій, що відбувались у Франції.
3. Які події передували виборам до нового Установчого конвенту?
4. Проаналізуйте склад депутатів Установчого конвенту, визначте лідерів та їхні ідейні погляди.
5. Які держави та з якою метою утворили першу антифранцузьку коаліцію?
6. Порівняйте зміст Конституцій 1791 та 1793 рр.
7. Висловіть свою думку щодо якобінської диктатури.

8. Заповніть порівняльну таблицю діяльності правлячих сил.

Правлячі сили	Жирондисти		Якобінці	
	позитив	негатив	позитив	негатив
Законодавча діяльність				
Соціальна політика				
Зовнішня політика				
Ідеологія				
Результати діяльності				

9. Висловіть свою думку щодо страти короля і королеви.

ДАТИ І ПОДІЇ

22 вересня 1792 р. – проголошення у Франції республіки.

1793–1794 рр. – якобінська диктатура.

§4

Термідоріанська реакція і Директорія. Бонапартистський переворот 1799 р.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Висловіть своє ставлення до якобінської диктатури. Які верстви населення її підтримували і чому?

1. Внутрішня політика термідоріанців. Терор якобінців викликав дедалі більше невдоволення буржуазії. Проти Робесп'єра та його прибічників виникла змова. Активну роль серед змовників відігравали Фуше і Баррас. Вони залучили на свій бік багатьох депутатів Конвенту. 9 термідора II року Республіки (27 липня 1794 р.) Робесп'єра під час виступу в Конвенті було заарештовано, а на другий день разом із Сен-Жюстом і Кутоном страчено. Якобінську диктатуру було повалено.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

Розгул контрреволюційного терору після термідоріанського перевороту

...75 осіб було скинуто з Тарасконської вежі, що підноситься на горі заввишки 200 футів. Опісля їхні знівечені та розбиті тіла були кинуті в Рону. Численні глядачі аплодували, споглядаючи падіння кожного з цих нещасних.

Кількість осіб, що померли за різних обставин (в Тарасконській фортеці та в Енській в'язниці), приблизно 350.

З кого, на вашу думку, складався натовп, який «аплодував» розправі над якобінцями?

Термідоріанський переворот не означав повернення до «старого порядку» – відновлення монархії й дворянських привілеїв. Його організатори

були прихильниками республіки і кривно зацікавлені в зміцненні нового громадянського устрою та збереженні нажитих у роки революції багатств. Водночас Баррас і його спільники прагнули покласти край народному руху в містах і селах, викоринити в суспільстві саму думку про можливість поділу майна серед бідних.

Нова влада продовжила практику терору проти своїх політичних супротивників. Сотні якобінців було гільйотиновано або жорстоко забито. У містах Франції лютували банди головорізів з так званої «золотої молоді» – дітей нових багатіїв. Вони громили революційні клуби, редакції якобінських газет, нещадно розправлялися з колишніми революціонерами. Якобінський клуб і Комуну Парижа – оплоти радикалів – було закрито. Із заслання повернуто жирондистів, а учасникам роялістських заколотів надано амністію.

■ Страта Максиміліана Робесп'єра. Гравюра Д. Іднарпіла

ПОМІРКУЙТЕ!

Чиї інтереси захищала нова термідоріанська влада?

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Становище народу в період Термідоріанської реакції та Директорії

23 поліцейських інспектори доповіли, що зменшення хліба протягом останніх кількох днів посилює ремствування й викликало відчай, усі скаржаться, що неможливо прожити на 3 унції хліба, та ще й доволі сумнівної якості. Незважаючи на такі обмеження в постачанні хліба, більшість громадян узагалі його позбавлені, матері родин, вагітні жінки, які сповнені печалі й падають від запаморочення, також скаржаться на те, що хліб видають дуже пізно.

Назвіть причини голоду й ремствування народу, які висвітлені в даному документі.

Конвент зберігав усю повноту влади, проте служив винятково інтересам нової буржуазії. У грудні 1794 р. були скасовані тверді ціни на продовольство, і у Франції почалася нестримна інфляція. Дорожнеча і голод стали причинами повстань у Парижі навесні 1795 р., проте вони були придушені військами, а їх керівників – останніх якобінців – було засуджено до страти. Ствердивши свою владу, у серпні 1795 р. термідоріанський Конвент прийняв Конституцію. Згідно з новим Основним Законом для виборців знову запроваджувався майновий ценз, віковий зростав до 25 років, а вибори ставали двоступеневими. Вища влада надавалася Законодавчому корпусу, який складався з двох палат: Ради п'ятисот і Ради старійшин. Виконавча влада мала належати Директорії у

■ Сторінка революційного календаря

складі 5 осіб, що обирались Законодавчим корпусом. Самоврядування в містах скасовувалось. Звикнувши за три роки до влади, депутати Конвенту не збиралися відмовлятися від неї. Вони закріпили за собою без усяких виборів дві третини місць у новому парламенті.

Невдоволенням узурпацією влади скористалися монархісти. Озброївши понад 20 тис. чол., вони готувалися здійснити державний переворот. Директорію врятував енергійний та рішучий генерал **Наполеон Бонапарт**. За його наказом на підступах до Конвенту було поставлено гармати, і заколотники були просто розігнані залпами картечі. Саме розгром роялістів поклав початок стрімкій військовій кар'єрі Бонапарта.

2. Франція в період Директорії. *Період Директорії став часом стрімкого збагачення нової французької буржуазії* – багатих промисловців, купців і фінансистів, що наживалися на спекуляціях землею, цінними паперами і постачанні армії. Самі члени Директорії на чолі з Баррасом були типовими представниками нових багатіїв, тісно пов'язаними з підприємницькими колами Франції. Їх називали нуворишами, або «жирними котами». А тим часом в країні посилювалися злидні і нестатки народних мас. Дорожнеча, знецінення паперових грошей і спекуляція різко погіршили становище незаможних верств населення.

У 1795 р. у Парижі виникло таємне «Товариство рівних» на чолі з *Франсуа Бабефом*, яке ставило за мету повалення режиму Директорії, запровадження Конституції 1793 р., обмеження великої власності та здійснення «фактичної рівності». Деякі із змовників, зокрема сам Бабеф, сподівалися після перевороту утворити «національну комуну», передати їй необроблювані землі й конфісковане у ворогів революції майно і встановити на них суспільну власність. Проте у травні 1796 р. їх було викрито, а Бабефа та інших керівників товариства страчено.

Термідоріанський переворот зумовив істотні зміни і в зовнішній політиці Французької республіки. На відміну від якобінців, що виступали проти завойовницьких війн, лідери Термідоріанського режиму і Директорії прагнули до територіальних загарбань та панування над сусідніми державами. *Справедливі війни*, що вела з 1792 р. республіканська Франція проти європейських монархічних держав, *почали поступово перетворюватися на загарбницькі*. Французька буржуазія, слабша за англійську і північноіталійську, прагнула використати силу армії для нав'язування сусідам вигідних митних і торговельних угод та відвертого грабунку «визволених» народів.

Після низки поразок у 1795 р. Пруссія й Іспанія уклали з Французькою республікою *сепаратні (окремі) мирні угоди*. За Францією визнавалися права на німецький лівий берег Рейну, частину Бельгії, а на території Голландії створювалася залежна від Франції Батавська республіка. Проте війна з Англією і Австрією тривала. Головні сили австрійців зосереджувалися в Західній Німеччині та Італії. Командувачем французької армії у Італії в квітні 1796 р. було призначено генерала Наполеона Бонапарта.

3. Наполеон Бонапарт. Наполеон Бонапарт народився в сім'ї небагатого дворянина на о. Корсика, що лише незадовго до цього був приєднаний до Франції. Освіту здобув у Брієннській і Паризькій військових школах. Майбутній полководець захоплювався історією, географією, правом, лі-

тературою. Людина великих здібностей, він мав феноменальну пам'ять, був надзвичайно працьовитим. У 16 років розпочав військову службу в чині молодшого лейтенанта артилерії. Проте без зв'язків при дворі ніяких надій у молодого офіцера на успішну кар'єру не було. Шлях до швидкого просування по службі йому відкрила революція. Ставши бригадним генералом за часів якобінської диктатури, Бонапарт ледве не поплатився за це головою після Термідоріанського перевороту. Проте розум, витримка, честолюбство і готовність ризикувати дозволили йому повернути командування, а успішне придушення монархічного заколоту зробило його справжнім героєм в очах французької буржуазії.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Наполеон I Бонапарт (1769–1821) – французький полководець, політичний діяч, імператор французів (1804–1814 і 1815). У 1785 р. почав службу в армії. За часів якобінської диктатури – бригадний генерал, за Директорії – командувач армії. 18 брюмера (9 листопада 1799 р.) здійснив державний переворот і встановив режим особистої влади у формі консульства. З 18 травня 1804 р. – імператор. Запровадив Цивільний кодекс, здійснив низку реформ. У результаті воєн Наполеона під владу Франції перейшла велика частина Західної Європи. Розгром французької армії в Росії (1812) був початком краху імперії Наполеона I. Вступ у квітні 1814 р. військ антифранцузької коаліції до Парижа змусив Наполеона I зректися престолу. Він був відправлений на о. Ельба. У 1815 р. знову посів французький престол («Сто днів»). Після поразки під Ватерлоо вдруге зрікся престолу (22 червня 1815 р.). Помер у засланні на о. Св. Єлени. У 1840 р. прах Наполеона I було перевезено до Парижа.

■ Наполеон I Бонапарт

Французька армія в Італії налічувала 30 тис. напівголодних і погано споряджених солдатів. Їй протистояло 80 тис. добре озброєних австрійців. Незважаючи на це, у **квітні 1796 р.** французи рушили на ворога. Поєднуючи швидкість наступу з навальністю ударів, Бонапарт громив ворога частинами, азартно ризикуючи всім, навіть власним життям. За тиждень він розгромив сардинську й австрійську армії – Сардинське королівство змушене було визнати себе васалом Франції. Невдовзі Бонапарт завдав поразки австрійцям у битвах при Арколе і Риволі. У жовтні **1797 р.** Австрія була змушена підписати в **Кампо-Форміо** мирний договір, визнавши за Францією права на лівий берег Рейну, Бельгію та Іонічні острови. Перша антифранцузька коаліція перестала існувати. Після італійського походу про генерала Бонапарта заговорила вся Європа.

Італійці радо зустрічали французів як своїх визволителів, вітали здійснювані ними буржуазні перетворення. В Італії скасовувалися привілеї дворян і духовництва, внутрішні мита, пільги цехів і окремі селянські повинності. Проте французька буржуазія від війн очікувала загарбання нових земель і отри-

■ Гораціо Нельсон

■ Кампоформійський мир.
Заклучна сторінка доку-
мента

мання багатств. На «визволені» міста Бонапарт накладав мільйонні контрибуції. Постачання армії велося переважно за рахунок конфіскованого майна і місцевого населення. Французи не зупинялись і перед відвертим грабунком, вивозячи до Парижа церковні цінності та витвори мистецтва. Австрійське панування в Італії було фактично замінене французьким. За договором з австрійцями на території Італії утворили декілька залежних від Франції республік.

У 1798–1799 рр. Бонапарт здійснив *похід у Єгипет*, сподіваючись згодом дістатись Індії – найбагатшої колонії Англії. Проте, здобувши декілька перемог у Єгипті, він призупинив наступ при облозі турецьких фортець у Сирії. Армія слабшала від безперервних боїв, нищівної спеки і хвороб. У той же час англійський адмірал **Гораціо Нельсон** знищив французький флот біля мису **Абукір** (дельта Нілу). Шлях французам додому було фактично відрізано.

Захоплення французами о. Мальти і вторгнення до Єгипту привели до утворення в 1798 р. другої **антифранцузької коаліції** у складі **Англії, Росії, Австрії і Туреччини**. У 1799 р. російська армія під командуванням **О. Суворова** розгромила французів під Треббією і Нові та змусила їх залишити Північну Італію, російська ескадра **Ф. Ушакова** звільнила Іонічні острови. Англійці адмірала Нельсона в цей час здобули Мальту і разом з російськими моряками визволили Неаполь.

4. Бонапартистський переворот. Воєнні поразки підірвали і без того хитке становище Директорії. Її режим тримався лише на військовій силі. Він не був здатний навіть навести порядок у Франції. В управлінні державою панувало цілковите безладдя, податки надходили нерегулярно. У країні частішали монархічні заколоти, а дороги контролювалися зграями розбійників. Своєю слабкістю і нездатністю навести лад у країні Директорія дискредитувала себе навіть в очах великої буржуазії, якій була потрібна міцна влада для захисту своїх інтересів.

У правлячих колах Франції виник план державного перевороту і встановлення військової диктатури. Найкращим претендентом на роль майбутнього диктатора вважався генерал Бонапарт, який, кинувши напризволяще свою армію в Єгипті, терміново з'явився в Парижі. 18 брюмера VIII року Республіки (9 листопада 1799 р.), спираючись на відданих солдатів, Бонапарт фактично розігнав Раду п'ятисот, скасував режим Директорії і змусив колишніх депутатів ухвалити закон про передачу влади трьом консулам (правителям).

■ Засідання в Сен-Клу Ради п'ятисот 9 листопада 1799 р. Чим фігура Наполеона Бонапарта відрізняється від інших на полотні?

Повновладним правителем Франції із званням першого консула ставав 30-річний генерал Бонапарт (інші консули значної ролі не відігравали).

? Перевірте себе

1. Яку політику проводили термідоріанці щодо своїх супротивників?
2. Проаналізуйте Конституцію 1795 р., порівняйте її з попередніми основними законами Франції.
3. Чому, на вашу думку, відбулася зміна зовнішньополітичного курсу Франції за Директорії?
4. Використавши додаткові джерела, складіть історичний портрет Наполеона Бонапарта. Висловіть ставлення до цього діяча.
5. Покажіть на карті основні події італійського та єгипетського походів.
6. Охарактеризуйте причини бонапартистського перевороту 1799 р.

ДАТИ І ПОДІЇ

1798 р. – створення другої антифранцузької коаліції.
9 листопада 1799 р. – бонапартистський переворот.

§5

Франція в період Консульства та Імперії. Війни наполеонівської Франції

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Дайте визначення поняттям: буржуазія, приватна власність, коаліція, імперія.

1. **Внутрішня політика Наполеона Бонапарта в період Консульства.** Переворот 9 листопада 1799 р. привів до встановлення у Франції військової диктатури, що орієнтувалася на інтереси нової французької буржуазії і пов'язаного з нею командного складу республіканської армії. У дикта-

■ Наполеон, імператор.
Картина А. Триозона

Поміркуйте, які фактори сприяли тому, що Наполеон швидко зробив кар'єру і став імператором французів. Подумайте, якими прийомами художник намагався зобразити велич постаті Наполеона.

турі правлячі кола країни вбачали захист як від спроб реставрації монархії, так і від демократичних прагнень народних мас. Захопивши владу, Бонапарт силою закріпив вигідні підприємницьким колам перетворення часів революції та скасував усі демократичні інститути та революційні завоювання. Він не зазіхав на основні здобутки революції: знищення феодальних відносин, перерозподіл земельної власності та зміну її характеру, а лише жорстко упорядкував новий лад і вжив заходів для його подальшого стабільного розвитку.

Перший консул зосередив у своїх руках командування армією, призначення на вищі військові й цивільні посади, керівництво внутрішньою і зовнішньою політикою. Законодавча влада навмисно розподілялася між *Державною радою*, *Трибунатом* і *Законодавчим корпусом*, що дозволяло першому консулові контролювати їх діяльність. Місцеве самоврядування було остаточно знищено, у департаментах порядкували ставленики першого консула – *префекти*, а мери міст і сільських громад призначались як чиновники.

Бонапарт встановив жорсткий поліцейський режим. Було закрито 60 газет із 73-х, а решту поставлено під суворий контроль держави, запроваджувалася цензура. У пресі було забо-

ронено навіть згадувати про революцію. Міністром поліції було призначено Фуше, який охопив усю країну системою поліцейського нагляду. Колишні революціонери, ідейні нащадки якобінців, переслідувались і висилались у колонії Франції.

Одним з найважливіших засобів зміцнення своєї влади Бонапарт вважав релігію. У 1801 р. він уклав договір із папою Пієм VII, за яким католицизм проголошувалося *«релігією більшості французів»*. Натомість папа визнавав нових власників розпроданих церковних земель і право французького уряду призначати вище католицьке духовництво країни.

У 1802 р. повноваження Бонапарта як першого консула стали пожиттєвими, він здобув право затверджувати мирні договори і призначати собі наступника. Тоді ж було створено Консульську гвардію (в майбутньому – знамениту Стару гвардію Наполеона) і засновано нову державну відзнаку – орден Почесного легіону. Зміцнивши свою владу, в 1804 р. Бонапарт домігся проголошення себе імператором.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Органічний сенатус-консульт. 18 березня 1804 р.

Керівництво республікою доручається імператору, який отримує титул імператора французів.

Наполеон Бонапарт, теперішній перший консул республіки, є імператором французів.

Проте це не означало повернення до монархії XVIII ст. Згідно з рішенням Сенату, перший консул республіки проголошувався *імператором французів*, тобто ставав пожиттєвим монархом держави нібито за бажанням і згодою всієї французької нації. Це був початок становлення нової в історії Європи, вже не дворянської, а буржуазної, монархії.

Та поступово у Франції зникали останні залишки республіканізму. Термін «республіка» зникає із вжитку, скасовується революційний і відновлюється григоріанський календар, залежні від Франції республіки перетворюються на королівства. У 1808 р. було створено «імперське дворянство», вище військово-командування та чиновництво Франції здобуло гучні дворянські титули.

2. Кодекси Наполеона. Значну увагу імператор Наполеон I приділяв упорядкуванню старих і розробці нових норм права, що закріплювали буржуазні перетворення в країні та зміцнювали режим його особистої влади. У Франції було розроблено нові *Торговельний, Карний і Цивільний кодекси*. Останній, що набув чинності в 1807 р., мав особливо важливе значення, він згодом дістав назву **Кодекс Наполеона**. Цей збірник законів остаточно ліквідував становий поділ суспільства та дворянські привілеї, стверджував принцип громадянського рівноправ'я, стояв на сторожі приватної власності і законодавчо закріплював свободу буржуазного підприємництва.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

3 Цивільного кодексу Наполеона «Про власність»

Власність – це право повним чином користуватися речами за власним розсудом так, щоб це користування не заборонялося законом та регламентом.

Ніхто не може бути змушений поступитися своєю власністю, якщо це не відбувається з причини суспільної користі та за справедливий попередній винагороду.

Власність на майно, як рухоме, так і нерухоме, дає право на все, що це майно виробляє, а також на те, що природно або штучно поєднується в цьому майні в якості приєднання. Це право називається «правом приєднання».

Які суспільні верстви були особливо зацікавлені в прийнятті Цивільного кодексу?

3. Війни наполеонівської Франції в Європі. Захопивши владу, Бонапарт негайно відновив воєнні дії проти сил антифранцузької коаліції. Вдало скориставшись незгодами між союзниками і виходом з війни Росії, він вдруге вступає в Північну Італію і в 1800 р. завдає австрійцям нищівної поразки під **Маренго**. За **Люневільським миром 1801 р.** австрійці були знову змушені визнати загарбання французів у Бельгії, Німеччині та Італії, а в 1802 р. мир підписала й Англія. Остання зобов'язувалася залишити захоплені Єгипет і Мальту, а французи – не порушувати кордони в Європі.

■ **Перемога англійського флоту над французами біля мису Трафальгар.**
Картина
Н. Поукока. 1806 р.

Європа у період наполеонівських війн

Франція в 1789 р.

Території, приєднані до Франції в 1791–1799 рр.

Кордони держав на 1799 р.

Цифрами позначено:

1 Батавська республіка (1795–1806)

2 Володіння Пруссії до 1807 р.

3 Ганновер

4 Саксонія

5 Вюртемберг

6 Дрібні німецькі держави

7 П'ємонт

8 Цизальпійська республіка (1797–1805)

9 Парма (до 1803 р.)

10 Лігурійська республіка (1797–1805)

11 Лукка (до 1805 р.)

12 Тоскана (Етрурія, 1801–1807)

13 Римська республіка (1798–1799)

Походи Наполеона Бонапарта в 1796–1812 рр.

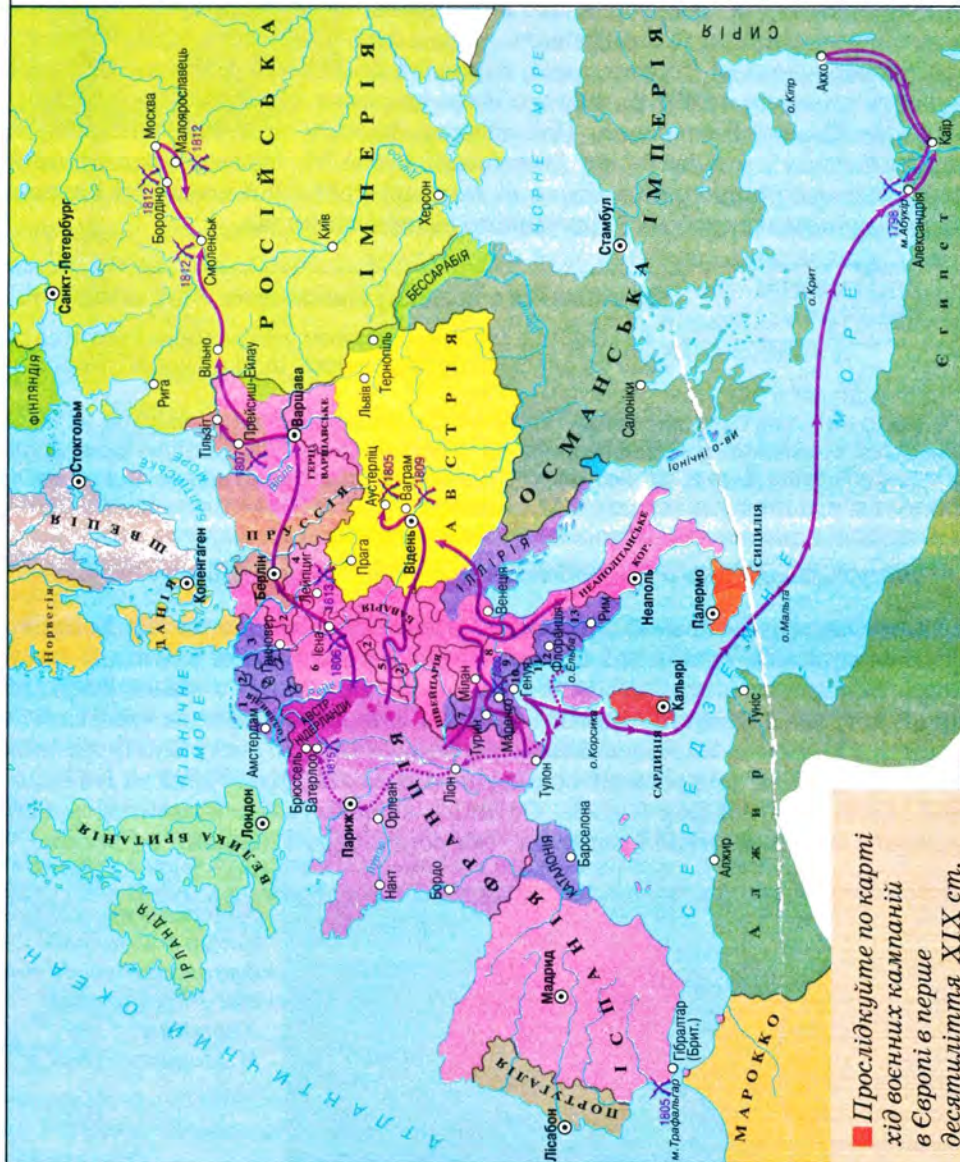
Території, приєднані до Франції в 1799–1812 рр.

Держави, залежні від Франції

Території, приєднані до Росії в 1804–1812 рр.

Повернення Наполеона Бонапарта з острова Ельби та його поразка під Ватерлоо 18 червня 1815 р.

Місяця і роки найважливіших битв

■ Прослідкуйте по карті хід воєнних кампаній в Європі в перше десятиліття XIX ст.

Проте обидві сторони розглядали цей мир як тимчасову угоду. Англіїці продовжували утримувати Мальту, а Франція здійснювала нові загарбання. Приводом для відновлення воєнних дій став розстріл за наказом Наполеона одного з родичів королівської династії Бурбонів. У 1805 р. утворюється **третя антифранцузька коаліція** у складі Англії, Австрії, Росії і Неаполітанського королівства.

Вважаючи основним своїм суперником Велику Британію, Наполеон зосередив у Булоні, на березі Ла-Маншу, 130-тисячну армію, яку мали переправити через протоку 2300 плоскодонних суден. Успішній десантній операції заважав лише англійський флот. Незважаючи на кількісну перевагу французів та їхніх союзників – іспанців, адміралу *Нельсону* вдалося вщент розгромити франко-іспанський флот біля мису **Трафальгар** (Іспанія) у **жовтні 1805 р.** І хоча в цій битві знаменитий англійський флотоводець загинув, сподівання Наполеона на можливість висадки десанту в Англії було безнадійно поховано.

Дізнавшись про просування до східних кордонів Франції австрійської і російської армій, Наполеон блискучо переводить свої головні сили за Рейн, змушує капітулювати австрійську армію під Ульмом і невдовзі займає Відень. Вирішальна битва між французькою і об'єднаною австро-російською арміями сталася в Чехії біля селища **Аустерліц** у **грудні 1805 р.** Російський імператор *Олександр I*, всупереч порадам головнокомандувача *М. Кутузова*, вирішив дати бій за австрійським планом, складеним із значними прорахунками і помилками. У результаті союзники зазнали поразки, Австрія підписала з Францією принизливий мирний договір. Австрійські Габсбурги були змушені відмовитися від верховного суверенітету над німецькими державами і титулу імператорів Священної Римської імперії. З частини німецьких держав було утворено Рейнський союз під протекторатом Франції. Тоді ж французи встановили контроль над Венецією і західним узбережжям Адріатичного моря.

■ Подвиг російських кавалергардів у битві під Аустерліцом. Картина Б. Віллевальда

Кутузов Михайло Іларіонович (1745–1813) – російський полководець, генерал-фельдмаршал (1812). Учень О. Суворова. Учасник російсько-турецьких воєн. У 1805 р. командував об'єднаними силами Росії та Австрії у війні з Наполеоном. У 1806–1807 рр. – київський військовий губернатор. У 1811 р. – головнокомандувач російської армії в Молдавії. З серпня 1812 р. – головнокомандувач російської армії.

Воєнні дії продовжувала Росія. У **1806 р.** вона уклала союзний договір з Пруссією, до якого згодом приєдналися Англія і Швеція. Так утворилася **четверта антифранцузька коаліція**. Проте вона проіснувала недовго. У **жовтні 1806 р.** Наполеон і маршал Даву вщент розгромили прусську армію під Існою і Ауерштедтом, і через тиждень після початку війни коаліція перестала існувати.

4. Континентальна блокада. У захопленій столиці Пруссії – Берліні – Наполеон підписав **декрет про континентальну блокаду**, заборонивши всім союзним і залежним від Франції державам торгувати з Англією. Втративши надію на вторгнення в Англію, Наполеон вирішив «задушити» її економічно, закривши для неї європейські ринки.

Оголошення континентальної блокади надало війні загальноєвропейського характеру. До економічних санкцій проти Англії мусили приєднатися усі європейські країни – без них блокада втрачала сенс. Наполеон наказав конфісковувати нейтральні кораблі, що заходили в порти Англії та її колоній. До аналогічних заходів вдався і британський уряд.

Тим часом у Східній Пруссії продовжувалися воєнні дії. Витримавши натиск французів під *Прейсиш-Ейлау*, російська армія в 1807 р. зазнала поразки під *Фрідландом*. За **Тільзітським миром 1807 р.** Росія визнавала всі завоювання Наполеона та змушена була приєднатися до континентальної блокади. На Пруссію Наполеон наклав величезну контрибуцію і значно скоротив її територію. На віднятих у Пруссії польських землях утворювалося *герцогство Варшавське*, що згодом стане плацдармом для нападу на Росію.

■ Французька карикатура на континентальну блокаду

Кого, на вашу думку, художник зобразив на ходулях, кого на леопарді, а хто тримає в руках пилку і мотузку?

Розстріл повстанців у ніч на 3 травня 1808 р. Картина Ф. Гойї

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Тильзітський мир був не вигідним для Росії?

Однією з країн, що відмовилася приєднатися до континентальної блокади, була Португалія. Спроба Наполеона силою змусити цю державу підкоритися своїй волі успіху не мала – на її боці виступила Англія, і вторгнення французів було відбито. Наполеон рушив на Іспанію, позбавив престолу іспанських Бурбонів і передав його своєму брату Жозефу. Проте на боротьбу проти французьких загарбників піднявся весь іспанський народ. По всій країні палав вогонь партизанської війни – *герильї*. Французи так і не спромоглися повністю підкорити волелюбну Іспанію і змушені були постійно тримати там 250-тисячну армію.

Труднощами французів в Іспанії скористався австрійський уряд, що прагнув реваншу за програні раніше війни. У 1809 р. Австрія і Англія сформували **п'яту антифранцузьку коаліцію**. Цього разу, охоплені патріотичним піднесенням, австрійські війська билися завзято і завдали супернику величезних втрат. Лише з великими труднощами в **липні 1809 р.** Наполеонові вдалося перемогти австрійську армію біля **Ваграма**. За **Шенбрунським мирним договором** Австрія втрачала величезні території та вихід до моря. Як раніше Росія, Австрія також була змушена приєднатися до континентальної блокади.

У 1808–1811 рр. імперія Наполеона досягла вершини своєї могутності. Та в цей же час намітився й початок її внутрішньої кризи, стала очевидною нездійсненність наполеонівських планів встановлення панування у всій Європі. Війни виснажували сили Франції. Щорічні набори до армії викликали зростаюче невдоволення народу, а високі податки на її утримання – обурення буржуазії. Ставало очевидним, що політика континентальної блокади зазнала провалу. Англійські товари продовжували контрабандно

надходити в європейські країни, і навіть сам імператор таємно купував в Англії сукно для своєї армії. Посилювалося невдоволення народів Європи, що потерпали від поборів і постачання солдатів у французьку армію.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Талейран Шарль Моріс (1754–1838) – французький дипломат, міністр закордонних справ у 1797–1799 рр. (за Директорії), 1799–1807 рр. (у період Консульства й Імперії). У 1814–1815 рр., за Людовіка XVIII, очолював уряд Франції. Голова французької делегації на Віденському конгресі 1814–1815 рр.

Навіть найближче оточення Наполеона – міністр закордонних справ Талейран, міністр поліції Фуше, маршал Мюрат та брати імператора – висловлювали незадоволення безперервними війнами, які заважали правлячим колам Франції спокійно користуватися славою і здобутим багатством. Вони передбачали, що імперія, втягнута в нескінченні війни, рано чи пізно зазнає краху. Англія – найсильніша морська і промислова держава – залишалася недоступною для Наполеона, а величезна Російська імперія відновлювала і зміцнювала свої сили.

5. Російський похід Наполеона. У червні 1812 р., зібравши 640-тисячну «Велику армію», Наполеон рушив на Росію. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, російські війська, відступаючи, зуміли з'єднатися поблизу Смоленська. Наполеон рвався до Москви, сподіваючись, що захоплення другої російської столиці змусить Олександра I капітулювати.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Наполеон, незважаючи на невдоволення свого оточення, продовжував завоюницькі війни?

Призначений головнокомандувачем, видатний полководець *М. Кутузов* вирішив дати бій на підступах до Москви біля села Бородіно, щоб послабити і зупинити армію Наполеона і водночас зберегти боєздатність

■ *М. Кутузов на командному пункті в день Бородінської битви. Картина О. Шепелюка*

■ *Москва у вогні. Кольорова ксилографія Й. Ругендаса. 1812 р.*

Як художник зобразив боротьбу жителів Москви з ворогом?

російських військ. **Бородінська битва**, що почалася **7 вересня 1812 р.**, стала визначною подією воєнної історії. Російські війська змогли утримати поле бою і завдати французам значних втрат. Із 135-тисячної армії французи втратили вбитими і пораненими близько 60 тис. чол., а росіяни із 120-тисячної армії – 40 тис. чол.

Намагаючись зберегти послаблену під Бородіно армію, Кутузов прийняв рішення залишити Москву без бою. Французькі війська зайняли російську столицю. У місті розпочалися грабунки, зайнялися пожежі, що спустошили дві третини міста. Проте очікуваної пропозиції миру Наполеон не здобув. Невдалими були і власні спроби імператора вести переговори з російським царем і Кутузовим. Росіяни отримували нові й нові підкріплення, а французькі війська танули, не маючи можливості здобувати фураж і продовольство.

У жовтні 1812 р. «Велика армія» безславно залишила Москву. Спроба Наполеона пробитися до південних районів країни була невдалою. У битві під *Малоярославцем* російські війська відкинули французів на розорену ними раніше Смоленську дорогу. Відступаючи під ударами російських частин і партизанських загонів, страждаючи через голод і сувору зиму, французи зазнали великих втрат під час переправи через *р. Березину*. Із

45

■ *Наполеон їде з Москви у жовтні 1812 р. Картина О. Фора*

З якими почуттями наполеонівська армія залишає Москву?

1

■ «Битва народів» під Лейпцигом

Чому битву під Лейпцигом називають «битвою народів»? Яке вона мала значення?

46

640 тис., що перейшли влітку кордон Росії, назад у грудні 1812 р. повернулося лише 30 тис. солдатів і офіцерів. Кинувши напризволяще залишки своєї деморалізованої армії, Наполеон з гвардійцями поспішив у Париж, побоюючись, що звістка про поразку викличе в столиці повстання.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З мемуарів офіцера «Великої армії» Ноеля

Ось якими були результати цієї необґрунтованої війни! Ось до чого може призвести божевільна пиха однієї людини. Вояків, які колись заходили переможцями майже до всіх міст Європи, які відважно захистили Францію від усіх її зовнішніх ворогів, втягнуті нині в цю згубну для них кампанію з єдиною метою завоювання. Я проклинаю пиху! Мені страшно було подумати про можливі наслідки того, що сталося, я пригадую товаришів, що прийшли до Росії, – і більшість з них не повернеться на Батьківщину.

Яку головну причину загибелі «Великої армії» називає офіцер Ноель у своїх мемуарах?

■ *Тріумфальний в'їзд союзних військ Австрії, Пруссії, Росії і Великої Британії в Париж. Літографія. 1815 р.*

6. **Битва під Лейпцигом. Поразка Наполеона.** Поразка французів у Росії і вступ армії М. Кутузова на територію Пруссії стали сигналом до утворення **шостої антифранцузької коаліції**. Крім Англії і Росії, до неї увійшли Пруссія, Іспанія, Португалія, Швеція і останньою – Австрія, уряд якої понад усе боявся нового розгрому. Провівши черговий набір до армії, Наполеон чинив відчайдушний опір союзникам на території Німеччини. У **жовтні 1813 р.** під **Лейпцигом** відбулася чотириденна «**битва народів**». У ній проти французької армії (190 тис. чол.) билися війська Росії, Пруссії, Австрії і Швеції (300 тис. чол.). Наполеон був розгромлений і, втративши половину армії та майже всю артилерію, відступив.

У січні 1814 р. союзні війська перетнули кордон Франції. Сподівання Наполеона на суперечки між союзниками і розпад коаліції не спрацювали. У **березні 1814 р.** у містечку **Шомон** головні учасники коаліції – Росія, Англія, Австрія і Пруссія уклали договір про ведення війни до повної перемоги. Спроби імператора зібрати нову армію успіху не мали. Після того як союзники, не зустрівши опору, зайняли Париж, під тиском власного оточення Наполеон у Фонтенбло зрікся престолу. Йому залишили імператорський титул, тисячу гвардійців і в довічну власність *о. Ельба* біля узбережжя Італії, який і став місцем його заслання.

На вимогу союзників Сенат проголосив королем Франції брата страченого Людовіка XVI, графа Прованського, що вступив на престол під іменем **Людовіка XVIII**. На реставрації династії Бурбонів особливо наполягали англійці. З Францією було укладено Паризький мир, за яким вона поверталася до кордонів 1792 р. З усіх територіальних приєднань імперії залишили лише Німеччину і Савойю.

7. «**Сто днів**» **Наполеона**. Після реставрації Бурбонів 20 тис. офіцерів наполеонівської армії й багато урядовців були позбавлені своїх посад. До Франції масово поверталися дворяни-емігранти, що вимагали повернення родових маєтків і спадкових привілеїв. Оточення короля домагалася віднов-

■ **Битва під Ватерлоо.** Гравюра на міді

Які роздуми у вас викликають батальні полотна, на яких зображені масові сцени битв?

■ Повернення Наполеона у Францію. Гравюра

лення абсолютизму, а церква відкрито засуджувала тих, хто під час революції придбав землі монастирів. Тривога охопила і селян, яким загрожувала не лише втрата землі, а й поновлення колишніх феодальних повинностей.

Довідавшись про загальне невдоволення в країні, **1 березня 1815 р.** на чолі своїх гвардійців Наполеон висадився на півдні Франції і рушив на Париж. Вислані проти імператора війська перейшли на його бік, а Людовік XVIII із сім'єю ледве встиг втекти із столиці. 20 березня Наполеон вступив у Париж. Але, прийшовши до влади вдруге, він не довго тримав її у своїх руках – лише **сто днів**. Було негайно створено нову, **сьому коаліцію** в тому ж складі, що й попередня.

Прагнення імператора розбити союзників по частинах не здійснились. **18 червня** наполеонівська армія була остаточно розгромлена англо-пруськими військами під містечком **Ватерлоо** поблизу Брюсселя. Полонений імператор вдруге зрікся престолу, після чого був засланий у Південну Атлантику на **острів Св. Єлени**, де й помер у 1821 р. Крах наполеонівської імперії в черговий раз засвідчив неспроможність авантюристичних спроб завоювати світове панування і знищити незалежність народів Європи.

Через 19 років після смерті імператора французи отримали право перевезти його рештки на землю Франції. Поховання відбулося 15 грудня 1840 р. Незважаючи на заметіль, Наполеона проводжав майже весь Париж. Його залишки, подібно до поховань єгипетських фараонів, замурували в шість домовин, які помістили у великий саркофаг із червоного граніту в паризькому Будинку інвалідів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому французи з такими почестями поховали Наполеона Бонапарта в 1840 р.?

Перевірте себе

1. Охарактеризуйте внутрішню політику Наполеона часів Консульства.
2. Поясніть відмінність між імператорською владою Наполеона і владою інших монархів Європи.

3. Проаналізуйте кодекси Наполеона. Обговоріть у парі: у чиїх інтересах вони були прийняті та чи знайшли підтримку в суспільстві?
4. Чому Росія та Австрія були змушені приєднатися до континентальної блокади?
5. Чи знаєте ви, в яких творах мистецтва (література, живопис) яскраво зображені події боротьби іспанського народу проти французьких окупантів.
6. Чому найближче оточення Наполеона було незадоволене його політикою у 1808–1811 рр.?
7. Використавши додаткові джерела, підготуйте розповіді про військові події 1812 р. у Росії від імені різних героїв: французького офіцера, російського солдата тощо. Уявіть, що вони розповідають їх своїм онукам через багато років.
8. Обговоріть питання про причини та наслідки поразки наполеонівської імперії.

ДАТИ І ПОДІЇ

Жовтень 1805 р. – битва біля мису Трафальгар.

Грудень 1805 р. – битва під Аустерліцом.

1807 р. – прийняття Цивільного кодексу Наполеона.

7 вересня 1812 р. – битва під Бородіном.

Жовтень 1813 р. – «битва народів» під Лейпцигом.

18 червня 1815 р. – битва під Ватерлоо.

§6

Віденський конгрес та його наслідки

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте, за яких обставин було сформовано анти-французькі коаліції і яку роль відігравали в них провідні учасники.

1. Підготовка Віденського конгресу. Ще в березні 1814 р., уклавши у Шомоні союзний договір, головні учасники антифранцузької коаліції – Росія, Австрія, Англія і Пруссія домовилися скликати дипломатичний конгрес, який мав підвести підсумки тривалих війн у Європі. Переможці прагнули закріпити здобутого перевагу, захистити Європу від можливості реставрації бонапартистського режиму, відновити втрачені станові привілеї дворянства й абсолютистські режими, а також перекроїти на свою користь карту Європи.

До **1 листопада 1814 р. у Відень** – місце проведення конгресу – з'їхались представники майже 20 європейських держав – 216 дипломатів. Серед них – імператори Австрії і Росії, королі Пруссії і Данії, канцлери, міністри, полководці. Переможці зібралися для того, щоб відновити монархічні режими, не допустити нових революцій, зробити Європу мирною і стабільною.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Меттерніх Клеменс (1773–1859) – австрійський державний діяч і дипломат, князь. У 1809–1821 рр. – міністр закордонних справ і фактичний голова австрійського уряду. У 1821–1848 рр. – австрійський канцлер. Виступав проти об'єднання Німеччини. Будучи головою Віденського конгресу 1814–1815 рр., домігся ухвалення рішення про створення Німецького союзу. В Австрійській імперії запровадив систему політичних репресій, розпалював національну ворожнечу.

Територіальні зміни в Європі внаслідок Віденського конгресу

Польські території, приєднані до Росії (підтверджено права Росії на Фінляндію і Бессарабію)

Німецькі, польські і колишні шведські території, приєднані до Пруссії

Італійські, приальпійські і балканські території, приєднані до Австрії; повернення Тернопільського округу

Острови, що було передано Великій Британії

Норвегія, відрізана від Данії і передана Швеції

Бельгія, об'єднана з Голландією в єдине Нідерландське королівство

Території, повернуті Швейцарії

Території, повернуті Сардинському королівству (з приєднанням Генуї)

Піденноіталійські території, повернуті до Бурбонів, відновлення Королівства Осих Сицилії

Відновлена Папська область

Кордони Німецького союзу

Кордони держав на 1816 р.

Дрібні німецькі держави

Цифрами позначено:

1	Вюртемберг	4	Модена
2	Андорра	5	Лукка
3	Парма	6	Чорногорія

■ **Учасники
Віденського конгресу**
Хто з учасників Віденського конгресу відігравав у ньому провідну роль?

Найважливішу роль на засіданнях відігравали російський імператор *Олександр I* і голова конгресу – австрійський канцлер *Меттерніх*. Англію представляв лорд *Каслрі*, а Пруссію – міністр-президент *Гарденберг*. Використавши незгоди між вчорашніми союзниками, рівної участі в нарадах як представник п'ятої великої держави домогся і міністр закордонних справ Франції *Талейран*.

2. Територіальні зміни внаслідок Віденського конгресу. Такого багатолюдного дипломатичного зібрання Європа ще не знала. Важливі питання не завжди вирішувалися за столом переговорів. Учасники і гості конгресу проводили час у розкішних палацах. Засідання чергувалися з балами і спектаклями, полюваннями, прогулянками і картярською грою. Один з учасників цього зібрання іронічно зауважив, що «конгрес не іде, а танцює».

9 червня 1815 р., незадовго до Ватерлоо, було підписано **Заключний акт Віденського конгресу**. З метою гарантії проти можливої нової агресії з боку Франції вздовж її східних кордонів було створено низку порівняно сильних держав. Бельгію і Голландію було об'єднано у королівство *Нідерланди* на чолі з голландським королем *Вільгельмом*. Зберегли раніше здобуті територіальні приєднання південно-західні німецькі католицькі держави *Баден*, *Баварія* і *Вюртемберг*. З 19 кантонів було утворено *Швей-*

■ *Р. Каслрі, К. Гарденберг, Ш. Талейран, К. Меттерніх*

царську конфедерацію, причому конгрес довічно закріпив її нейтральний статус. На південному заході Італії було відновлено і зміцнено *Сардинське королівство*, якому в 1815 р. повернули Савойю і Ніццу та передали територію колишньої Генуезької республіки.

Переможці задовольнили і власні територіальні претензії. Австрія повернула Північну Італію (Ломбардію та Венецію) та польську частину Галичини. Пруссія здобула західну частину Польщі, частину Саксонії та багатої на кам'яне вугілля Рейнської області, а також Вестфалію. Росія отримала центральну Польщу, де було утворено автономне *Царство Польське*, і закріпила за собою Фінляндію й Бессарабію. Англія зберігала здобуті під час війн Мальту та колишні французькі й голландські колонії: Цейлон, Гвіану і Капську область на півдні Африки. За **другим паризьким миром (листопад 1815 р.)** територію Франції було обмежено кордонами 1789 р.

Конгрес закріпив *політичну роздробленість Італії*. У Неаполітанському королівстві було відновлено владу Бурбонів, у Римі – папи, а в Пармі, Модені й Тоскані герцогами стали члени австрійської імператорської сім'ї Габсбургів. Така сама доля спіткала і Німеччину. З німецьких держав і частини австрійських володінь було утворено *Німецький союз*, до якого ввійшли 34 монархії і 4 вільні міста – Гамбург, Любек, Бремен, Франкфурт-на-Майні. Новий союз був конфедеративним об'єднанням. Рішення сейму, що засідав у Франкфурті, були не обов'язковими. *Керівну роль у Німецькому союзі відігравала Австрія*.

Конгрес санкціонував черговий поділ Польщі між Росією, Австрією і Пруссією та затвердив нові кордони Скандинавських держав. Колишній союзник Наполеона – Данія – втратила Норвегію, яку було силоміць приєднано до Швецького королівства.

Таким чином, Віденський конгрес підтвердив відродження частини колишніх монархічних режимів, закріпив, перекроївши карту Європи, нове співвідношення сил на континенті. Одні народи були віддані на поталу реакціонерам, а інші – новому іноземному поневоленню. Проте повністю відновити колишні монархічні режими, становий поділ суспільства і привілеї дворянства навіть такі ультрамонархісти, як князь Меттерніх, були не в змозі. Крім того, рішення Віденського конгресу на тривалий час зменшили небезпеку виникнення великих війн і забезпечили умови порівняно мирного розвитку континенту.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які народи Європи за рішеннями Віденського конгресу були віддані на поталу реакціонерам, а які – у нове іноземне поневолення?

3. Утворення Священного союзу. Події 1815 р., «Сто днів» Наполеона наочно показали монархам Європи, яку небезпеку для них може становити Франція у разі відновлення бонапартистського режиму. Ще більше їх лякала можливість розгортання на континенті революційних і національно-визвольних рухів. За ініціативи Олександра I у **вересні 1815 р.** християнські монархи Росії, Австрії і Пруссії утворили **Священний союз**. Головною його метою проголошувалася боротьба проти загрози виникнення революцій, проти визвольної боротьби. Водночас він мав гарантувати збереження політичної рівноваги в Європі, «законні» права монархів і устої абсолютизму. Згодом Священний союз підтримали всі правлячі династії Європи. Англія формально не входила

■ *Правителі держав Священного союзу: російський цар Олександр I, пруський король Фрідріх Вільгельм III, австрійський імператор Франц I*

до нього, але уряд підтримував його реакційну політику. Папа римський не підписав акт, побоюючись невдоволення католиків у різних країнах.

Головну роль у Союзі відігравали австрійський канцлер Меттерніх і Олександр I. При цьому російський імператор розумів, що роки революції і імперії не пройшли безслідно ні для Франції, ні для інших європейських держав і про повне повернення до колишніх порядків не може бути мови. Саме він зажадав прийняття Хартії, що обмежувала б владу Людовіка XVIII, і примусив підписати її всіх учасників Віденського конгресу. Міністр закордонних справ Англії лорд Каслрі на першому ж конгресі Священного союзу (1818) наполіг на тому, що втручання Союзу у внутрішні справи держав може здійснюватись лише на їх прохання. Проте згодом це рішення було скасовано у зв'язку з поширенням революційного руху.

У 20-ті роки XIX ст., коли по Європі прокотилася хвиля революцій і повстань, Священний союз став знаряддям придушення визвольного руху. За його рішенням революцію в Іспанії придушила армія французьких Бурбонів, а революцію в Італії – австрійські війська. У 1821 р. черговий конгрес Союзу відмовився підтримати боротьбу за незалежність Греції, полегшивши Османській імперії розправу над грецькими патріотами. Із часом між головними учасниками Союзу почали загострюватися протиріччя, і на середину 30-х рр. XIX ст. він фактично перестав існувати.

? Перевірте себе

1. Визначте головних учасників Віденського конгресу.
2. Зробіть таблицю «Територіальні зміни в Європі внаслідок Віденського конгресу».

Країна	Що отримала	Що втратила

3. Охарактеризуйте причини утворення та діяльність Священного союзу.

ДАТИ І ПОДІЇ

1 листопада 1814 р. – початок роботи Віденського конгресу.

9 червня 1815 р. – підписання Заключного акту Віденського конгресу.

Вересень 1815 р. – створення Священного союзу.

ТЕМА

54

Європа в добу революцій

Після
вивчення
матеріалу
теми учень
зможе:

- характеризувати політичне становище в Європі після Віденського конгресу, основні риси економічного, політичного і суспільного життя країн Європи у 1815–1849 рр., причини і наслідки парламентської реформи в Англії, чартистського руху, переходу Британії до політики вільної торгівлі, розвиток національно-визвольного і революційного руху в Європі;
- відстежувати політичний розвиток Франції і Німеччини у 20–40-х роках XIX ст., наслідки політики національного гноблення в Австрійській імперії;
- визначати причини і наслідки Липневої революції, характер і суть Липневої монархії, причини піднесення Пруссії, роль Митного союзу для економічного об'єднання Німеччини;
- аналізувати суспільно-політичні рухи в країнах Східної і Західної Європи, причини революції 1848–1849 рр.;
- розкривати особливості, характер, хід, причини поразок і наслідки революцій в європейських країнах у 1848–1849 рр., процес утворення незалежних держав у Латинській Америці;
- показувати на карті країни Європи у першій половині XIX ст., утворення незалежних держав в Латинській Америці, революційні й національно-визвольні рухи;
- давати характеристику визначним особистостям цього періоду: королеві Вікторії, Луї-Філіппу Орлеанському, Олександрю Герцену, Луї-Наполеону Бонапарту;
- тлумачити і застосовувати поняття і терміни: клерикалізм, політична реакція, чартизм, політика вільної торгівлі, реставрація, Липнева монархія, декабристи, слов'янофіли, західники, національне відродження, утопічний соціалізм, марксизм, маніфест, «Весна народів».

§7

Політичне становище в Європі після Віденського конгресу. Революційні і національно-визвольні рухи 20-х років XIX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Охарактеризуйте територіальні зміни в Європі після завершення наполеонівських війн.

1. «Доба реакції» в Європі. Розгром наполеонівської імперії монархічні уряди Європи використали для зміцнення абсолютизму і станових привілеїв дворянства. У багатонаціональній Австрійській імперії уряд Меттер-

ніха нещадно карав будь-які прояви національно-визвольних рухів. В Італії жорстоко переслідувались італійські патріоти, що прагнули скинути австрійське ярмо. Політику Меттерніха підтримували монархи Пруссії і Росії. Реакція лютувала і в Іспанії, там було скасовано Конституцію 1812 р. і відновлено абсолютну владу Бурбонів. Духівництво і дворянство повернули собі колишні привілеї, а церква здобула величезний вплив на суспільне життя. Навіть в Англії уряд не зупинявся перед обмеженням давніх громадянських прав і свобод, щоб придушити демократичний рух.

У Європі посилився тиск на прогресивну пресу. В школах та університетах звільняли ліберальних викладачів. Гарантами підтримки й охорони встановленого Віденським конгресом порядку виступали держави Священного союзу. Сучасники називали 20–30-ті роки XIX ст. «добом реакції».

Проте всі спроби зберегти й увічнити давно віджилі порядки були приречені на невдачу. Розвиток ринкової економіки дедалі більше підривав позиції дворян-землевласників, а в Європі не припинявся рух за демократизацію суспільного ладу і скликання парламентських установ. Уже в 20-х роках XIX ст. у Європі спостерігається нове піднесення революційного руху.

2. Революційний і національно-визвольний рух в Європі 20-х років XIX ст. У 1820 р. спалахнула революція в Іспанії, що широко відгукнулася по всій Європі. У країні було введено свободу преси та прийнято конституцію. Але у 1823 р. революція зазнала поразки. Цьому сприяла французька інтервенція, здійснена за рішенням Священного союзу.

У 1820–1821 рр. у Неаполі і П'ємонті повстали військові частини на чолі з офіцерами – карбонаріями (вугільниками). Члени таємного товариства карбонаріїв проводили перші зібрання у хижках, де спалювали вугілля. На своїх кинджалах карбонарії клялись боротися за свободу батьківщини. Головним завданням карбонарії вважали звільнення країни від австрійського гніту, повалення монархічних режимів і прийняття конституції. Повстання змусило неаполітанського короля зректися престолу, але австрійські каральні частини, вступивши на територію королівства, відновили монархію Бурбонів. Австрійськими багнетами було придушено і виступи патріотів у П'ємонті.

У Німеччині передова інтелігенція організувала рух за об'єднання країни. У місті Єна було організовано Всенімецьку студентську спілку, що

■ Події в Мангеймі.
Малюнок

Поміркуйте, чи можна Карла Занда вважати терористом.

об'єднала борців за єдину державу і обрала своїм символом триколірний чорно-червоно-золотий прапор. У 1819 р. у Мангеймі студент Карл Занд заколов кинджалом ненависного молоді драматурга Августа Коцебу, що пропагував ідеї Священного союзу. «Кинджал Занда» став символом боротьби за свободу, символом нового німецького націоналізму. Проте це вбивство дало привід Меттерніху розпочати розправи над учасниками патріотичного руху в Німеччині. Занда прилюдно стратили у Гельдерберзі.

Священний союз тимчасово подолав революційний рух, але виступи 20-х років не минули безслідно. Вони сприяли подальшому розхитуванню підвалин феодально-абсолютистського ладу і готували ґрунт для подальшого поширення революційно-демократичних, національно-визвольних і об'єднавчих рухів у Європі. Європейські революції сприяли також розгортанню визвольного руху в Греції та перемозі національно-визвольної війни народів Південної Америки проти колоніального гніту Іспанії і Португалії.

У 1821 р. почалося масове повстання проти турецького панування у Греції. Через рік грецькі Національні збори проголосили незалежність країни. Султанський уряд придушував повстання надзвичайно жорстокими методами. Десятки тисяч патріотів було вбито або продано в рабство. Мужня боротьба грецького народу за свободу викликала щире співчуття серед прогресивних кіл Європи. Вони збирали грошові пожертви, надсилали патріотам зброю, вербували добровольців для участі у визвольній боротьбі. Англійський поет Байрон озброїв на власні кошти цілий загін добровольців. Проте остаточну незалежність Греція отримала лише після поразки Туреччини у війні з Росією у 1829 р.

3. Утворення незалежних держав у Латинській Америці. Після завершення наполеонівських війн Іспанії на короткий час вдалося відновити свою владу в колоніях Південної Америки. Проте у 1816 р. на континенті розпочалося нове піднесення визвольного руху: було проголошено незалежність однієї з найбільших іспанських колоній *Ла-Плата*. Невдовзі визвольна армія під проводом **Хосе Сан-Мартіна**, долаючи перевали Анд, досягла чилійського узбережжя Тихого океану. У 1818 р. **Чилі** було проголошено незалежною республікою. Проти іспанського панування піднялось патріотично настроєне населення

■ Греція на руїнах Месолонгі. Картина Е. Делакруа. 1826–1827 рр.

Чому художник саме так побудував композицію картини: жінка, що символізує Грецію, зображена з опущеними руками, а чоловік позаду на турецькій галері – торжествує?

■ Знищення османської флотилії в Егейському морі. Гравюра. 1822 р.

На чиєму боці симпатії автора гравюри – турків чи греків?

■ Сімон Болівар

Перу. У 1821 р. за допомогою армії Сан-Мартіна країна здобула незалежність.

Одним з основних центрів боротьби стала Венесуела. Патріотичні сили у ній очолив виходець з багатой місцевої сім'ї **Сімон Болівар** (1783–1830). Він був людиною невичерпної енергії, безмежно відданою батьківщині. В ньому поєднувалися талант оратора і неабиякі здібності полководця. Болівар увійшов в історію Латинської Америки як «Визволитель». Під проводом Болівара виступила повстанська армія, що складалася із добровольців-креолів, негрів і метисів. Після здобуття низки славних перемог над іспанськими військами було проголошено утворення незалежної республіки **Велика Колумбія**, а згодом і нової держави – **Болівії**, названої на честь полководця.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З виступу С. Болівара в Асамблеї Венесуельської республіки в Каракасі. 2 січня 1814 р.

Громадяни! Не я дав вам свободу. Ви зобов'язані нею моїм товаришам по зброї. Подивіться на їхні благородні рани, з яких не припиняє стікати кров, і згадайте тих, хто загинув у боях з іспанцями. Мені за честь очолити цих людей, чия військова відвага вища за почесні хвали. Не пиха й не жаждоба влади надихнули мене на цей вчинок. Свобода – ось хто запалив у моїх грудях священний вогонь, а страждання моїх громадян, які гинули від жаклих катуваль, чи стогін рабів, закутих у кайдани, підняли мій меч проти ворога. Праве діло зібрало під мої знамена найвідважніших воїнів, а Провидіння, що зичило справедливості, дарувало нам свободу.

Які риси характеру С. Болівара виявляються у цьому виступі?

У 1824 р. незалежною державою було проголошено **Мексика**, а через два роки у Південній Америці склали зброю останні іспанські гарнізони. Одночасно з іспанськими колоніями від португальського гніту звільнилась **Бразилія**. У 1822 р. тут було проголошено конституційну монархію.

У результаті національно-визвольного руху в Латинській Америці утворилася низка незалежних держав. Поряд з Великою Колумбією виникла і незалежна **Федеративна республіка Центральної Америки**. Але це політичне утворення виявилось нестійким і згодом розпалося на декілька інших незалежних держав.

? Перевірте себе

1. Проаналізуйте реакційну політику європейських монархів після Віденського конгресу.
2. Чому, на вашу думку, спроби посилити абсолютизм і феодалні привілеї дворян у 20-х роках XIX ст. були марними?
3. Охарактеризуйте національно-визвольний рух грецького народу проти турецького панування.

- Покажіть на карті країни Латинської Америки, які отримали незалежність у 20-х роках XIX ст.
- Використавши додаткові джерела, складіть історичний портрет Сімона Болівара. Чому пам'ятники йому стоять не лише на його батьківщині, а й в інших державах континенту?

ДАТИ І ПОДІЇ

- 1818 р.** – Чилі проголошено незалежною республікою.
1820–1823 рр. – революція в Іспанії.
1821 р. – початок національно-визвольної війни у Греції.
1822 р. – Бразилію проголошено незалежною державою.
1824 р. – проголошено незалежність Мексики.

§8

Велика Британія у першій половині XIX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте матеріал 8-го класу і дайте відповідь: коли і за яких обставин в Англії відбувся промисловий переворот?

- Економічний розвиток.** У першій половині XIX ст. Велика Британія стала наймогутнішою індустріальною і колоніальною державою світу. За рівнем промислового виробництва і торгівлі вона випередила інші країни світу. Британський флот неподільно панував на морях. Завдяки швидкому розвитку промисловості виростали нові індустріальні райони. У західних і північних районах країни швидко розвивалась металургійна, вугільна, текстильна промисловість, суднобудування, зростала кількість великих підприємств. Фабрики і заводи переважали в усіх основних галузях виробництва. Навіть машини вже вироблялися за допомогою машин. *У Британії завершився промисловий переворот.* Механізація промисловості значно підвищила продуктивність праці. Тепер лише один робітник на прядильній машині міг виконати роботу, яку раніше робили понад 300 чоловік.

ІСТОРІЯ ВІНАХОДІВ

Потяг

Створення потяга було б неможливе без винаходу рейкової дороги. Перша рейкова дорога з'явилася в Англії в 1801 р. А вже через два роки Річард Тривайтік створив декілька парових повозок, які успішно зарекомендували себе на дорозі Кемброн–Плімут. Звичайно, такі машини були великими і незручними для перевезення пасажирів. Тому в 1808 р. він сконструював нові моделі потягів, на яких замінив зубчасту передачу шатунами з кривошипними на задній осі потяга. Але і така модель не викликала захвату в колег. Тривайтік повністю розорився і з 1811 р. новими розробками не займався.

Винахідник Брунтон у 1813 р. створив потяг з механізмами, схожими на ноги, які повинні були відштовхуватися від землі. Однак під час випробувань ця модель вибухнула.

Згодом винахідники Блеккет і Хедлей збудували потяг, який мав чотири ведучі осі.

У 1814 р. з'явився потяг «Блюхер», який був винайдений Джорджем Стефенсоном. У 1815 р. він створив свій другий потяг, а через рік – третій, який дістав назву «Кілінгворт». У 1829 р. найкращою моделлю було визнано потяг «Ракета» цього ж таки автора.

Розвиток індустрії і зростання населення міст викликали підвищений попит на сировину і продукти харчування, що сприяло піднесенню сільського господарства. У Британії поширювалось *капіталістичне фермерство*, впроваджувалися сільськогосподарські машини.

ПОМІРКУЙТЕ!

Завдяки яким чинникам Британія у першій половині XIX ст. мала першість у промисловому розвитку?

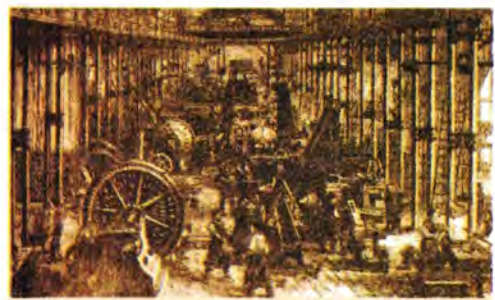
Промисловий переворот привів і до значних *соціальних наслідків*. Розорені ремісники, власники дрібних підприємств поповнювали лави найманих робітників. Кількість вільних робочих рук у країні набагато перевищувала потреби промисловості, що зумовило зростання чисельності безробітних. Цим охоче користувались підприємці, наймаючи робітників для своїх фабрик і заводів практично за безцінь. Тривалість робочого дня, що не обмежувалась законом, нерідко досягала 14–16 год на добу. Зарплата забезпечувала лише злидений рівень існування. Робітників часто штрафували. На підприємствах використовувалась праця жінок і дітей, яким платили набагато менше, ніж чоловікам. У 30-х роках діти і підлітки становили майже третину всіх британських найманих робітників. Не лише на фабриках, а й у шахтах працювали діти 5–7 років.

Із впровадженням машин на підприємствах значно підвищилась інтенсивність праці, зросла кількість травм і каліцтва на виробництві. Робітники нерідко вважали машини своїми ворогами, нищили їх і руйнували фабрики. Становище робітників особливо погіршувалося, коли наставала *економічна криза* – глибокий спад виробництва, що супроводжувався зменшенням зарплатні та зростанням безробіття.

Криза охопила країну після закінчення наполеонівських війн, коли держава зменшила замовлення приватним підприємствам. Одночасно в Британію стали знову вільно завозитись хліб та інші продукти харчування з континентальної Європи, що неабияк налякало виробників хліба в країні – багатих землевласників-лендлордів. Користуючись тим, що представники земельної аристократії – угруповання *торі* – повністю контролювали обидві палати парламенту, вони домоглися введення у **1815 р.** надзвичайно високих мит на довіз іноземного хліба. Ці «хлібні закони» перетворили лендлордів на єдиних продавців зерна в країні, на *монополістів*, чим вони і скористались, значно підвищивши ціни на продукти харчування.

■ Праця дітей на фабриці. Гравюра

■ Мануфактура. Гравюра

«Хлібні закони» були відвертим проявом ігнорування правлячою верхівкою країни потреб абсолютної більшості населення Англії. Загальне невдоволення спричинило масові заворушення, які уряд торі придушував силою зброї. Так, у серпні 1819 р. війська розігнали 80-тисячний мітинг робітників біля Манчестера, учасники якого вимагали скасувати «хлібні закони» і запровадити загальне виборче право. В результаті побоїща загинуло 11 чоловік, а понад 400 було поранено. У цей час парламент прийняв низку законів, що значно обмежили право громадян брати участь у мітингах і зборах та ввели сувору цензуру (контроль) преси.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому «хлібні закони» викликали загальне невдоволення?

Політика урядів торі стала дещо м'якшою в 20-х роках XIX ст., коли до влади прийшло ліве крило цього угруповання. У 1824 р. уряд дозволив утворення робітничих спілок – **тред-юніонів**, зменшив покарання за кримінальні злочини та мито на довіз хліба. Наступний уряд торі провів через парламент у 1829 р. **закон про надання виборчих прав католикам**, що дозволило брати участь у виборах населенню Ірландії.

2. Перша парламентська реформа. Тривале перебування торі при владі значною мірою пояснювалося застарілою виборчою системою, яка збереглася в країні ще з часів Середньовіччя. За традицією депутатів у палату громад висували графства (області) і міста. Проте у графствах було встановлено для виборців і кандидатів високий майновий ценз, що дозволило обиратися лише найбагатшим дворянам. А виборча система у містах була абсолютно невпорядкована. У той час як великі промислові центри (Манчестер, Бермінгем, Лідс, Шеффілд) з багаточисельним населенням не мали права представництва у парламенті, виборчі права зберігали мешканці старих середньовічних містечок, багато з яких за століття обезлюдніли і просто залишалися цятками на карті.

Депутатів від таких «гнилих» містечок фактично призначав місцевий лендлорд, на землі якого вони розташовувались. Герцог Ньюкасл, наприклад, сам «обирав» 11 депутатів до палати громад. Із 14 млн населення Англії право голосу мали лише 300 тис. чол.

Поступово у країні назрівало невдоволення монополією торі на владу, посилювались вимоги розширення виборчого права, які особливо підтримувала англійська буржуазія. Надання виборчих прав населенню великих промислових центрів дозволило б їм висувати до парламенту своїх представників. Рух за парламентську реформу очолили лідери угруповання *вігів*, сподіваючись відновити втрачену популярність і повернутися до влади. *Віги*, хоча і походили, як торі, з аристократичних родин, були схильні підтримувати інтереси промислово-торгівельної буржуазії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому аристократи-віги почали підтримувати інтереси промислово-торгівельної буржуазії?

■ Машина для нанесення візерунка на тканину

У 1832 р. за ініціативи керівника уряду вігів лорда Грея в Англії було проведено **першу парламентську реформу**. 56 «гнилих» містечок з населенням менше 2 тис. чол. було позбавлено права представництва у парламенті. Міста, де проживало менше 4 тис. чол., надсилали тепер лише одного депутата замість двох. У результаті реформи у палаті громад вивільнилось майже 150 місць, які було розподілено між новими промисловими містами країни, Шотландією та Ірландією. Проведення реформи та зменшення майнового цензу збільшили кількість виборців у країні вдвічі. *Це була перша перемога промислових підприємців над земельною аристократією.* Буржуазія примножила своє представництво у парламенті і, відповідно, свій вплив у державі. Проте дрібні підприємці й робітники виборчих прав так і не отримали.

62

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Акт про народне представництво. 1832 р.

Кожне з містечок, зазначених у списку під літерою «А» (всього 56), від і після закінчення повноважень цього парламенту припиняє надсилати депутата або депутатів до парламенту.

Кожне містечко, зазначене у списку «В» (всього 30), надсилає лише одного депутата.

Кожна місцевість, зазначена у списку під літерою «С» (всього 22), буде надсилати одного депутата до парламенту.

Кожна місцевість, зазначена у списку під літерою «Д» (всього 20), ... буде надсилати одного депутата до парламенту.

Матиме право голосувати при обранні депутата або депутатів графства у майбутній парламент тільки та особа, яка, будучи фригольдером або орендарем маєтності, має на рік не менше десяти фунтів чистого прибутку.

Кожна особа чоловічої статі, що досягла повноліття, яка не обмежена у правах і має право орендаря... відповідно до угоди платить річну ренту не менше ніж п'ятдесят фунтів, буде мати право голосу при обранні депутатів графств будь-якого майбутнього парламенту.

Який майновий ценз для виборців було встановлено першою парламентською реформою?

У 30-х роках уряд вігів здійснив й інші помірковані реформи. У 1834 р. було скасовано **рабство** в англійських колоніях, дещо розширено міське самоврядування і, нарешті, у зв'язку з частими виступами робітників за провадження перше в історії **державне фабричне законодавство**. У 1831 р. заборонено нічну працю підлітків до 18 років, у 1833 р. – працю дітей до 9 років, а тривалість робочого тижня для підлітків обмежено 69 год. Для контролю за цими заходами було запроваджено фабричну інспекцію.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Акт, що регулює працю дітей і підлітків на фабриках Сполученого королівства. 29 серпня 1833 р.

Встановлюється, що з 1 січня 1834 р. жодній особі, молодшій 18 років, не буде дозволено працювати вночі у проміжку між 8 год 30 хв вечора і 5 год 30 хв ранку на будь-якій текстильній фабриці, розташованій у будь-якій частині Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії.

Жодна з осіб, що не досягла 18 років, не буде працювати на такій фабриці більше 12 год на день або більше 69 год на тиждень.

З 1 січня 1834 р. буде протизаконним використовувати на будь-якій текстильній фабриці, окрім підприємств по виробництву шовку, дитину, якій не

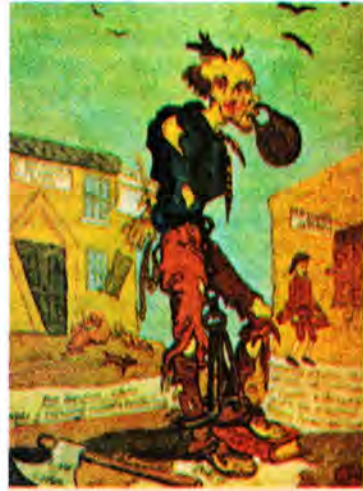
вивопнилося 9 років. Передбачається, що на шовкових фабриках дітям у віці до 13 років буде дозволено працювати 10 год на день.

Чому саме на текстильних фабриках активно використовувалася дитяча праця?

Проте під тиском промисловців, що поси-
лили своє представництво у палаті громад,
у **1834 р.** парламент приймає **Закон про бід-
них**, який скасовував старовинний обов'язок
багатих сплачувати спеціальний податок на
користь бідняків. Відтепер англійці, що не
мали домівки і засобів для існування, мали
жити у *робітничих домах* окремо від своєї
сім'ї, вони змушені були працювати у дуже
тяжких умовах.

3. Чартизм. Характер парламентської ре-
форми, як і прийнятий Закон про бідних,
наочно показували лідерам робітничих орга-
нізацій, що британські правлячі кола далекі
від думки про полегшення долі абсолютної
більшості населення. Вони дійшли висновку,
що становище робітників можна поліпшити
лише тоді, коли їх представники у парламенті зможуть проводити необ-
хідні для трудящих закони. Проте для того, щоб потрапити в парламент,
робітники повинні були мати виборчі права, а отже, головною метою робіт-
ничих організацій має стати проведення нової парламентської реформи.

У **1836 р.** Лондонська асоціація робітників, яку очолював столяр Вільям
Ловетт, виробила своєрідну політичну програму англійського робітничого
руху, в якій було сформульовано шість головних вимог трудящих.

■ Англiєць, який народився
вільною людиною. Карика-
тура

Уважно розгляньте кари-
катуру та поясніть її
зміст.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Шість пунктів Народної хартії

Рівне представництво. Сполучене королівство має
розділитися на 200 виборчих округів з приблизно одна-
ковою кількістю мешканців у кожному, кожен округ делегує в парламент одного
представника.

Загальне виборче право. Кожна особа, що відрекомендувалася клерку при-
ходу, в якому вона прожила 6 місяців, доказом того, що їй 21 рік і більше, має
право на внесення її імені до списків виборців.

Річні парламенти. Щорічно 24 липня мають відбуватися загальні вибори, а
коли місце в палаті громад виявилось би вакантним усередині року, то його
необхідно було б замінити не пізніше як за два тижні після того, як воно звіль-
нилось...

Скасування майнового цензу. Для кандидатів до палати громад не повинно
бути жодних майнових цензів, за рекомендацією 200 виборців клерка приходу,
в якому вони живуть, письмової заяви на користь будь-якого кандидата остан-
ній офіційно визнається у цій перевазі...

Надання голосів шляхом закритого балотування. Кожен обранець має пода-
ти голос в тому приході, де він має постійну осілість...

Сесії та винагорода депутатів. Депутати займають свої місця у перший поне-
ділок жовтня, найближчого після їх обрання, продовжуючи засідання щоденно

(за винятком неділі), доки всі справи сесії не буде закінчено, але у будь-якому разі не пізніше 1 вересня наступного року... Кожному члену палати громад має виплачуватися винагорода з державної скарбниці у розмірі 400 фунтів стерлінгів на рік (по чверті щороку).

Усі посадові особи, які керують виборами, обираються шляхом загального голосування.

Чому серед головних вимог Лондонської асоціації мова йшла про надання виборчих прав лише чоловікам?

Учасники Лондонської асоціації та інших робітничих організацій вирішили подати до парламенту свої вимоги у петиції про **Народну хартію (чартер)**, тому і весь рух за надання виборчих прав робітникам і полегшення становища трудящих дістав назву **чартизму**. Більшість чартистів вважали, що за прийняття хартії слід боротися лише мирним шляхом, проте серед учасників чартистських з'їздів були і прибічники силових засобів тиску на уряд і навіть збройного захоплення робітниками політичної влади.

Першу петицію чартистів, внесenu до парламенту в 1839 р., було відкинуто. Така ж доля спіткала і другу петицію 1842 р., яку підписало 3,3 млн чоловік. Англійський уряд не бентежили ні масова підтримка хартії в країні, ні численні страйки і мітинги робітників. У квітні 1848 р. чартисти направили до парламенту третю петицію. На цей час лідери чартистського руху, чекаючи на чергову відмову, готувались провести у Лондоні масову маніфестацію, звернутися із прямим посланням до королеви Вікторії з вимогою розпуску парламенту і прийняття робітничої хартії. Проте нерішучість чартистів та урядові репресії звели нанівець всі їхні сподівання. Третю петицію спіткала ще сумніша доля: палата громад оголосила всі підписи сфальсифікованими і взагалі відмовилася її розглядати.

Чартистський рух занепадав. Проте 20-річна боротьба робітників за свої громадянські права і поліпшення становища не пройшла марно. 1847 р. в Англії, в першій з європейських країн, було встановлено **10-годинний робочий день**.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Акт, що обмежує години праці підлітків і жінок на фабриках. 8 червня 1847 р.

З першого липня 1847 р. жодна з осіб, молодша 18 років, не буде працювати на фабриці більше 11 год на день або більше 63 год на тиждень.

■ *Королева Вікторія на засіданні кабінету міністрів. Картина Д. Уїлки. 1837 р.*

Уважно розгляньте учасників засідання. Чого, на вашу думку, вони чекають від молодшої королеви?

З 1 травня 1848 р. жодна з осіб, молодша 18 років, не буде працювати на фабриці більше 10 год на день або більше 58 год на тиждень.

Обмеження, що встановлюються цим актом стосовно праці осіб, які не досягли 18 років, будуть поширюватись і на жінок, старших 18 років.

Порівняйте Акт 1847 р. з Актом 1833 р. Які суттєві зміни стосовно праці підлітків ви помітили?

4. Перехід Великої Британії до політики вільної торгівлі. Із завершенням промислового перевороту зріс економічний і політичний вплив підприємців Англії. Збільшилося їх представництво у парламенті, що зумовило загострення боротьби навколо «хлібних законів» і протекціоністської політики держави. Промисловці були невдоволені подвійно. По-перше, у відповідь на запровадження мит на ввезення хліба європейські країни відповіли підвищенням мит на англійські промислові товари. По-друге, високі ціни на продовольство в країні змушували британських підприємців платити робітникам більшу зарплатню, ніж на континенті.

У 1838 р. у Манчестері – центрі текстильної промисловості Англії – було створено **Лігу боротьби проти «хлібних законів»** на чолі з підприємцями *Річардом Кобденом* і *Джоном Брайтом*. Вона повела активну агітацію за негайне скасування ввізних мит на хліб, відмову від протекціонізму і перехід Британії до *фритреду* – вільної безмитної торгівлі. Промисловці сподівались, що у відповідь на дозвіл безмитного ввезення хліба в Англію інші країни знизять або взагалі скасують мито на імпорт англійських промислових товарів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому велася така гостра боротьба навколо відміни «хлібних законів»?

Британських промисловців підтримували і віги, але їх голосів у парламенті забракло. Лише у 1846 р. уряд *Роберта Піла* здійснив давно очікувану реформу і провів **закон про скасування ввізних мит на хліб з 1849 р.** Причому Піл належав до угруповання торі, був її лідером і головою парламентської фракції. Але, як людина великого державного розуму, неупереджено мисляча і самостійна, він зумів піти всупереч інтересам власного електорату – англійських землевласників і підтримати буржуазію, від якої у цей час залежала економічна могутність Великої Британії.

Скасування «хлібних законів», а згодом й інших мит знаменувало перехід Британії до *політики вільної торгівлі*, що дозволило їй згодом безперешкодно здійснювати торговельну експансію у всьому світі.

Ринок у місті Смітфілді.
Середина XIX ст.

? Перевірте себе

1. Охарактеризуйте становище англійських робітників, серед яких було багато дітей.
2. Поясніть термін «гнилі» містечка. Як він пов'язаний з першою парламентською реформою?
3. Прокоментуйте перше англійське фабричне законодавство.
4. Проаналізуйте політичну програму англійського робітничого руху.
5. Висловіть ставлення до чартистського руху. Якщо б вам довелося бути англійським робітником, чи вступили б ви до лав чартистів?
6. Що означав для Британії перехід до фритреду?

ДАТИ І ПОДІЇ

1815 р. – запровадження «хлібних законів».

1832 р. – перша парламентська реформа.

1839 р. – подання чартистами першої петиції до парламенту.

1846 р. – прийняття закону про скасування ввізних мит на хліб.

1847 р. – прийняття закону про 10-годинний робочий день.

§9

Франція в 1815–1847 рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАЇ

Охарактеризуйте кодекси законів, за якими жила Франція за правління Наполеона Бонапарта.

1. Франція у період Реставрації. У 1814 р. на вимогу країн-переможців у Франції було відновлено династію Бурбонів. Але реставрація не означала повного відновлення існуючих раніше порядків і повернення Франції до старої абсолютної монархії. Навіть європейські монархи-реакціонери враховували можливість нового революційного вибуху. Ухвали Віденського конгресу зобов'язували Людовіка XVIII запровадити у Франції конституцію і не порушувати основи суспільного ладу, що сформувався у часи Республіки та Імперії. Тому новий король ще у 1814 р. визнав громадянську рівність усіх своїх підданих, ствердив права нових власників на майно, здобуте у період революції. У Франції було збережено наполеонівські кодекси, зокрема цивільний.

Проте численні дворяни-емігранти на чолі з графом Д'Артуа, що повернулись на батьківщину, вимагали відновлення колишніх станових привілеїв і повернення втрачених маєтків. Після «Ста днів» Наполеона у Франції почався справжній «білий терор». За підозрою у симпатіях до імператора, за участь у революційних подіях було заарештовано понад 70 тис. чол. У політичних справах 1815 р. було винесено 10 тис. обвинувачувальних вироків. У багатьох районах країни, особливо на півдні Франції, чинилися погроми і масові вбивства колишніх офіцерів наполеонівської армії, революціонерів та лібералів.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

3 «Хартії 1814 р.»

Король є верховний голова держави...

Законодавча влада здійснюється спільно королем, палатою перів і палатою депутатів від департаментів.

Закони вносяться королем...

Палати можуть просити короля подати закон з будь-якого питання та вказати, яким, на їхню думку, має бути зміст цього закону...

Жоден депутат не може бути допущеним в палату [перів], якщо йому не виповнилося сорока років і він не сплачує тисячу франків прямих податків...

Електорат (виборці), що беруть участь у виборах депутатів [нижньої палати], не можуть мати права голосу, якщо вони не сплачують прямих податків у розмірі триста франків і якщо їм ще не виповнилося тридцяти років.

Які вікові та майнові обмеження для депутатів парламенту та виборців встановлював цей документ?

Однак Людовік XVIII і його наближені розуміли, що їх завдання полягає у примиренні французів, що прожили чверть століття в країні у часи Республіки та Імперії, і тих дворян, що у цей час перебували за кордоном. Знаряддям цього примирення, на думку короля, мала стати дарована ним Конституція – «Хартія 1814 р.». Про повернення до абсолютизму не йшлося взагалі. Франція ставала *конституційною монархією*. Влада короля обмежувалась двопалатним парламентом, що, як і в Англії, складався з *палати перів* (довічно призначались королем) і *палати депутатів*. Проте для виборців встановлювався високий майновий ценз. Виборчі права здобули лише 90 тис. чол., а право бути обраними депутатами – 15 тис. чол.

Не дивно, що в обраній в 1815 р. палаті депутатів панували ультрароялісти, які вважали себе більшими монархістами, ніж сам король. Людовік XVIII навіть змушений був розпустити цю «неперевершену палату». Нові вибори принесли перемогу поміркованим роялістам, і уряд став проводити більш гнучку, обережну політику.

Проте після смерті Людовіка XVIII у 1824 р., коли престол посів під ім'ям Карла X граф Д'Артуа, в країні знову посилюється реакція. На вимогу дворян парламент приймає закон про виплату компенсацій колишнім емігрантам за втрачені під час революції маєтки і майно. За рахунок платників податків, насамперед селянства, дворяни отримали відшкодування у розмірі майже 1 млрд франків. Пресу було поставлено під повний контроль уряду. Загальне невдоволення у суспільстві викликав закон про введення надзвичайно суворих покарань, до страти включно, за злочини проти католицької церкви. У цей час про Бурбонів справедливо казали, що за 25 років вигнання «вони нічому не навчились і нічого не забули».

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви розумієте вислів «вони нічому не навчились і нічого не забули» стосовно Бурбонів?

Орієнтація уряду лише на інтереси дворян посилювала невдоволення ліберальної буржуазії. Вона вимагала розширення кола виборців, обмеження впливу церкви на громадське життя та свободи преси. Частина лібералів стала схилитися до думки про необхідність зміни династії Бурбонів, яка занадто себе скомпрометувала. Цим вони намагались попередити нову революцію. «Пристойним»

Луї-Філіпп Орлеанський

кандидатом на престол вважався близький родич королівської сім'ї герцог Луї-Філіпп Орлеанський. Герцог зовсім не походив на типового аристократа, унікав світських розваг, вів життя звичайного буржуа. Парижани пам'ятали, що він був сподвижником Лафайєта на початку революції 1789 р., а у фінансових колах його чудово знали як здібного маклера і гравця на фондовій біржі.

2. Липнева революція і Липнева монархія. У 1829 р. король призначив прем'єр-міністром ультрарояліста герцога Поліньяка. Прихід до влади крайніх монархістів зумовив різке загострення політичної ситуації у країні. Посилились антиурядові виступи опозиційної преси, пожвавилась діяльність республіканського підпілля. Вибори 1830 р. принесли перемогу лібералам. Король вирішив розправитись з опозицією і **25 липня** підписав **чотири ордонанси** (укази), підготовлені Поліньяком. Король не лише розпускав непокірну палату депутатів і повністю скасовував свободу друку, але й здійснював *державний переворот*. Усупереч конституції, без згоди парламенту, він ще більш обмежив виборче право, яке залишалося тільки великим землевласникам.

Оприлюднення «ордонансів Поліньяка» викликало обурення в Парижі. Ліберальна газета «Нація» закликала населення до опору урядові. **27 липня 1830 р.** у Парижі спалахнуло збройне повстання, підняте республіканцями. У ньому брали участь друкарі, студенти, ремісники. Урядові війська за 3 дні втратили 2,5 тис. солдат. Захопивши палац Тюїльрі, повсталі підняли над ним триколірний прапор революції. Карл X був змушений зректися престолу на користь свого онука і втік до Англії.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Липневе збройне повстання 1830 р. з розповідей очевидців

З раннього ранку все населення Парижа рухалося; загони з передмість Сен-Антуан і Сен-Марсо рушили в дорогу. Озброєні громадяни захопили ратушу, інші заволоділи баштою Нотр-Дам, прикріпили до неї триколірний прапор і вдарили в набат. Усе було готово до бою: весь порох та свинець, що лишилися у торгівців, були захоплені.

Регулярний бій відбувався в усіх районах Парижа.

Чому, на вашу думку, збройне повстання в Парижі набуло масового характеру?

Протягом «трьох славетних днів» – 27–29 липня 1830 р. – революція перемогла, але, в силу слабкості й неорганізованості республіканців, резуль-

■ *Сцена революційних подій у Парижі. 1830 р.*

Опишіть повстання в Парижі 1830 р., використовуючи розповіді очевидців.

татами народної перемоги скористались ліберали, які понад усе боялися проголошення республіки і втручання народу у державні справи. За підтримки французьких банкірів і ліберальної преси на чолі з редактором «Нації» А. Тьером 31 липня палата депутатів затвердила Луї-Філіппа Орлеанського намісником держави, а 9 серпня проголосила його «волею народу королем французів». Тобто Луї-Філіпп вступав на престол не в силу законного права, а на основі нової Конституції «Хартії 1830 р.»

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Тьер Адольф (1797–1877) – французький державний діяч, історик, член Французької академії з 1833 р. За часів Паризької Комуні (1871) очолював табір версальців. У 1871–1873 рр. – президент Франції. Автор «Історії Французької революції».

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте «Хартію 1830 р.» і «Хартію 1814 р.». Які верстви населення виграли від прийняття нового документа?

Конституція проголошувала недоторканність особи, свободу друку і зборів. Законодавчі права парламенту розширювались, а спадкові звання перів було скасовано. Проте майновий ценз для виборців було зменшено несуттєво. Їхня чисельність зросла до 250 тис. чол., виборчі права поруч із землевласниками здобула лише верхівка французької буржуазії – фінансисти, біржовики, власники залізниць і шахт.

Липнева революція 1830 р. замінила дворянську монархію на буржуазну, привела до влади фінансову аристократію. Механізм держави лишився старим, змінився лише політичний режим. Відтепер і внутрішня, і зовнішня політика Франції спрямовувалась на задоволення потреб фінансової олігархії країни, до якої належав і сам король. Липневу монархію (1830–1848) називали «царством банкірів». Державний бюджет перетво-

■ **Свобода, яка веде народ.** Картина Е. Делакруа

Як ви гадаєте, хто зображений на барикадах на чолі з жінкою, що символізує свободу Франції?

■ **Пам'ятні дні 1830 р.,** зображення революційних подій в Європі, викликаних Липневою революцією у Франції. Літографія

рився на джерело доходів фінансистів, які отримували через нього великі субсидії і позики. Банкіри заробляли на кредитах державі, постачанні армії, підйогах на будівництво фортець, портів і громадських споруд. Використовуючи особисті зв'язки з урядовцями, вони разом із самим королем успішно грали на фондовій біржі, спекулюючи державними облігаціями і акціями приватних компаній.

У результаті виняткової орієнтації Липневої монархії лише на інтереси фінансової аристократії в опозиції до неї невдовзі опинилися всі верстви суспільства. Першою виступила *республікансько-демократична опозиція*. Проте дві спроби республіканців підняти у Парижі повстання (1832 і 1834) були нещадно придушені урядовими військами. Одночасно уряд ввів заборонні закони про пресу. Республіканці знов перейшли у підпілля, заснувавши низку таємних революційних товариств. Одним із них було *Товариство пір року* на чолі з палким демократом, переконаним прибічником революційного терору і збройної боротьби *Огюстом Бланкі*.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Бланкі Луї Огюст (1805–1881) – один із засновників терористичної тактики в робітничому русі, в 30-ті роки організатор і керівник таємних терористичних організацій. 1871 р. заочно обраний членом Паризької Комуні.

Невдоволенням «царством банкірів» користувалися й монархісти, які мріяли повернути престол поваленим династіям Бурбонів та Бонапартів. У опозицію до уряду перейшла навіть ліберальна буржуазія, що вимагала розширення виборчих прав і боротьби з корупцією у державному апараті.

У 30–40-х роках XIX ст. у Франції розпочався промисловий переворот, який охопив насамперед легку промисловість. Країна продовжувала спеціалізуватись на випуску товарів широкого вжитку, зокрема предметів розкоші, які, як і раніше, користувалися великою популярністю за кордоном. Великий попит на машини сприяв розвитку металургії і машинобудування. З 1830 до 1848 р. кількість парових машин у Франції зросла у 8 разів. Економічному розвитку країни сприяло велике залізничне будівництво, в якому брали участь держава і приватні підприємці. Проте промисловий переворот був ще далеким до завершення, в країні переважали напівкустарні підприємства, де використовувалася ручна праця. В економічному розвитку Франція, як і раніше, відставала від Великої Британії.

? Перевірте себе

1. Чим монархія Бурбонів у період Реставрації відрізнялася від дореволюційної монархії XVIII ст.?
2. Поясніть терміни: абсолютна монархія, роялісти, білий терор. Як вони між собою пов'язані?
3. Визначте причини Липневої революції 1830 р.
4. Поміркуйте, чому саме Луї-Філіппа Орлеанського проголосили «...королем французів».
5. Які товари, виготовлені у Франції, користувалися популярністю у жінок по всій Європі?

6. Чому Липневу монархію називали «царством банкірів»?
7. Охарактеризуйте промисловий переворот у Франції. Чим він відрізнявся від аналогічного процесу у Великій Британії?

ДАТИ І ПОДІЇ

1814 р. – прийняття нової Конституції – «Хартії 1814 р.».

27–29 липня 1830 р. – Липнева революція.

1830–1848 рр. – Липнева монархія.

§10

Політична роздробленість Німеччини. Посилення Пруссії. Національна політика в Австрійській імперії

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

З курсу історії України пригадайте, які українські землі у ХІХ ст. входили до складу Австрійської імперії.

1. Роздробленість Німеччини. Втрата своїх позицій Австрією і посилення Пруссії. Після перемоги над Наполеоном, як би не бажали цього монархи Європи, відновити стару Священну Римську імперію німецької нації у складі майже трьох тисяч практично незалежних держав було неможливо. Цього не домагались ані Австрія, ані Пруссія, що вели між собою боротьбу за гегемонію на німецьких землях. За рішенням Віденського конгресу було створено нове державне утворення – *Німецький союз*. Його членами також стали король Англії (правитель Ганновера), король Данії (герцог Шлезвіга і Гольштейна) і король Нідерландів (великий герцог Люксембургу). Наймогутнішими державами Німецького союзу були Австрія і Пруссія. Союз був конфедеративною державою, що не мала центрального уряду, власного законодавства і збройних сил.

ПОМІРКУЙТЕ!

Поясніть термін «конфедерація» стосовно Німецького союзу.

У 20-х роках ХІХ ст. у більшості німецьких держав, зокрема у Пруссії, запанувала феодально-абсолютистська реакція. Німецькі монархи намагались поновити як необмежену владу, так і станові привілеї дворянства. Зокрема у Кургессені курфюрст Вільгельм, що повернувся з вигнання, відновив панщину і цехи, скасував попередні закони і поновив у своїй невеличкій армії перуки і коси, які носили солдати у ХVІІІ ст. Помірковані конституції було запроваджено лише у трьох саксонських герцогствах, у інших державах лише інколи збиралися дворянські *ландтаги* (місцеві парламенти), які не мали жодних повноважень. Такі ж провінційні ландтаги, що скликалися за дозволом короля і мали лише дорадчий голос, у 1823 р. було введено у Пруссії. Менш значним був

Німецькі робітники.
Гравюра. ХІХ ст.

■ Німецькі робітники.
Плакат. ХІХ ст.

Що хотів показати автор попередньої гравюри, а що – автор плаката?

18 північнонімецьких держав утворили **Митний союз**. Першість Пруссії у цьому об'єднанні згодом вплинула на результат боротьби між нею і Австрією за політичне переважання в Німеччині. Митний союз став кроком до утворення національного внутрішнього ринку і сприяв швидкому промислому піднесенню країни.

ІСТОРІЯ ВИНАХОДІВ

Сірники

У 1812 р. Шапсель винайшов перші самоzapальні сірники, які були значно зручніші за кресало. У сонячний день такий сірник можна було запалити за допомогою випуклої лінзи, сфокусувавши на головці сонячне проміння, в інших випадках загоряння відбувалося при дотику з сірчаною кислотою. Такі сірники були дорогі і небезпечні. Хіміки замислились над створенням сірників із білого фосфору. Він горів краще, ніж сірка, але при цьому виникла одна проблема: фосфор вигорав дуже швидко і сірник не встигав загорітися.

У 1837 р. Шрєтер відкрив нетоксичний червоний фосфор, після чого хіміки замислились над можливістю його використання в сірниках замість білого фосфору. Над цією проблемою працював знаменитий німецький вчений Бєтхєр.

Нові сірники давали стійке жовте полум'я, при горінні не утворювали диму і неприємного запаху, як це було із сірниками з білого фосфору. Цим винаходом люди користуються і в наш час.

■ Німецька залізниця.
Малюнок ХІХ ст.

У 1835 р. в Німеччині було відкрито першу залізницю, а на 1848 р. загальна протяжність залізничних колій становила вже 5,5 тис. км. Велике залізничне будівництво сприяло промислому перевороту в країні, швидкому розвитку вугільної і металургійної промисло-

вості у прусській Рейнській області, гірничої і текстильної промисловості в Саксонії і машинобудування в Берліні. *Розвиток промисловості посилював економічний і соціальний вплив буржуазії*, яка дедалі більше висловлювала невдоволення існуючим політичним ладом в німецьких державах, домагалась скликання представницьких установ і надання основних громадянських прав і свобод.

ПОМІРКУЙТЕ!

У групах або в парі з товаришем поміркуйте, яким шляхом Німеччина могла об'єднатися в єдину державу.

2. Національна політика в Австрійській імперії. Найбільшою за територією державою Німеччини залишалась Австрійська імперія. Після перемоги над Наполеоном австрійські Габсбурги повернули собі втрачені володіння, відновили владу в Північній Італії. Внутрішню і зовнішню політику імперії до революції 1848 р. фактично визначав її незмінний канцлер *Меттерніх*, який намагався не допустити в державі революційних і національних виступів, зберегти засади абсолютизму і владу дворянства.

Після краху імперії Наполеона Меттерніх вважав, що ізольованих держав більше немає: склалася їх спільність і всі держави пов'язані між собою інтересами. Саме він увів такі поняття, як *«політика рівноваги у Європі»*, *«політика європейської безпеки»*. Головне завдання Європи він вбачав у підтримці рівноваги у відносинах між країнами і всередині них, чого можна було досягти, на його думку, лише силою. *Можливу революцію в Австрії він називав «хворобою», «вулканом», «пожежею» і шукав засоби, щоб цієї «пожежі» не допустити.* Він розумів, що революція знищить те, що він за будь-яку ціну намагався зберегти. І робив все для охорони колишніх порядків.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ми розуміємо термін «політична рівновага у Європі» зараз і як його розумів Меттерніх?

Австрія була багатонаціональною державою. Німці становили лише 20 % її населення, а решту – слов'яни, угорці, італійці, румуни та інші народи. При такій кількості різних національностей імперський уряд насильно підтримував встановлений порядок, всіляко протидівав прагненню окремих народів до незалежності. Для цього Меттерніх не гребував використовувати *політику національного розбрату* і підбурювання одного народу проти іншого. В імперії проводилось *насильницьке понімечення*. Мова й культура поневолених народів знаходилися під заборонаю.

Господарство країни зберігало переважно аграрний характер. Промисловість розвивалась лише в окремих провінціях *Австрії, Чехії, Штірії і Моравії*. Промисловий переворот в Австрії почався в 1830-х роках, але поряд з нечисленними фабриками продовжували існування мануфактури і дрібні ремісничі майстерні. *Угорщина* залишалась сільськогосподарським районом імперії. Тут панувало велике поміщицьке господарство, а тисячі селян жили у феодальній залежності від поміщиків. Зберігалось кріпосне право, панщина і оброк. Особливо важким в Угорщині було становище словаків, хорватів, українців та румунів, які страждали як від німецьких чиновників, так і від угорських поміщиків. Останні тим самим перетворювали ці народи у власних ворогів і, водночас, у спільників Австрійської імперії.

? Перевірте себе

1. Яку роль відіграв Митний союз у процесі об'єднання Німеччини?
2. Як відбувалося суперництво Австрії і Пруссії за першість серед німецьких держав?
3. Охарактеризуйте становище національних громад в Австрійській імперії.

ДАТИ І ПОДІЇ

1834 р. – 18 північнонімецьких держав під керівництвом Пруссії утворили Митний союз.

1815–1848 рр. – «режим Меттерніха» в Австрії.

§11

Суспільно-політичні течії і рухи в Росії

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, який державно-політичний устрій існував у Росії в кінці XVIII ст.

1. Формування декабристського руху в Росії, його програмні документи. На початку XIX ст. в Російській імперії, яка була однією з найвідсталіших монархій Європи, поживалося суспільно-політичне життя. Перемогу над Наполеоном правлячі кола країни використали для зміцнення самодержавно-кріпосницького ладу. В Росії, як і в країнах Західної Європи, припинилися ліберальні реформи і лютувала політична реакція. Провідником цієї політики став радник імператора Олександра I генерал *О. Аракчєєв*. У країні посилилась сваволя поліції і чиновників, цензура, були заборонені обговорення політичних питань і повідомлення про судові процеси у пресі.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Олександр I (1777–1825) – російський імператор з 1801 р. Старший син Павла I. На початку царювання здійснив помірковано-ліберальні реформи.

За Олександра I до складу Росії увійшли Грузія (1801), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812). Після Вітчизняної війни 1812 р. став на шлях захисту монархічних підвалин у Росії та Європі. Один з організаторів Священного союзу.

Олександр I

Наслідком реакційної політики став розкол між народом і владою, між частиною дворянської інтелігенції і царизмом. Радикально настроєні дворяни, серед яких було чимало офіцерів, що пройшли Вітчизняну війну 1812 р., втрачали сподівання на мирне перетворення країни. Вони стали шукати можливості перетворення Росії шляхом насильницького повалення влади царя і встановлення демократичної форми правління. В Росії зароджується

Револьюційні і національно-визвольні рухи першої половини XIX ст.

Місця національно-визвольних і революційних виступів 1820–1846 рр.

Виступ декабристів у Росії (грудень 1825 р.)

1830 Проголошення незалежності Греції та Бельгії

Антифранцузьке повстання в Алжирі (1830–1847)

Центри чартистського руху у Великій Британії

Райони охоплені страйками у Великій Британії в 40-х роках XIX ст.

Осередки робітничого руху

Головні центри революційних подій 1848–1849 рр.

Території, охоплені національно-визвольною боротьбою

Кордони Німецького союзу

Кордони держав на середину XIX ст.

Цифрами позначено:

1 Дрібні німецькі держави

2 Люксембург

3 Саксонія

4 Вюртемберг

5 Андорра

6 Тоскана

7 Чорногорія

■ Показіть на карті центри революційних і національно-визвольних виступів у першій половині XIX ст.

Більшість декабристів вийшли із середовища дворянської військової молоді, що засвоїла передові ідеї про народний суверенітет, природні права людини, громадянські свободи. Вони чудово усвідомлювали, що *самодержавство і кріпосне право в Росії були головними причинами відставання країни від передових європейських держав*.

Наступне товариство – **Союз благоденства**, утворений у 1818 р., існував майже відкрито. Його члени сподівались провести реформи мирним шляхом і залучити до організації не лише дворян, а й представників духовництва і третього стану. З членами Союзу підтримували дружні зв'язки російські письменники О. Пушкін і О. Грибоєдов. Проте поступово під впливом революційного руху в європейських країнах у Союзі стали переважати прибічники відкритого виступу проти царизму. У січні 1821 р. з'їзд Корінної управи (керівного органу) товариства оголосив Союз розпущеним.

У 1821–1822 рр. на його основі було створено нові таємні організації – **Південне товариство** в Україні на чолі з полковником *П. Пестелем* і **Північне товариство** в Петербурзі, найбільш впливовим членом якого був *М. Муравйов*. Обидва товариства тісно співпрацювали і розглядали себе як складові єдиної організації. На початку 20-х років XIX ст. члени товариств працювали над розробкою конституційних проектів для майбутньої революційної Росії, розробляли тактику майбутнього виступу проти царизму.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Пестель Павло Іванович (1793–1826) – декабрист, полковник. 1811 р. закінчив Пажеський корпус. У березні 1821 р. організував і очолив Південне товариство декабристів, автор його політичної програми («Руська правда»). Виступав за повалення самодержавства та запровадження республіканського ладу, ліквідацію кріпосництва. Страчений разом з іншими керівниками декабристів.

Програмний документ Південного товариства «Руська правда», розроблений П. Пестелем, був достатньо радикальним. Він передбачав повалення самодержавства і встановлення на 10 років диктатури тимчасового

уряду як вирішальної умови перемоги революції і здійснення необхідних перетворень. Скасовувалися кріпосне право і становий поділ суспільства, проголошувалася рівність всіх громадян перед законом, у країні мав бути встановлений республіканський лад. Передбачалось наділення селян землею. Вища законодавча влада мала належати парламенту – Народному віче, що обиралося всіма громадянами, а виконавча влада – Державній думі з п'яти членів. Контроль за виконанням конституції доручався Верховному собору, що мав вибиратися пожиттєво.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

П. Пестель «Руська правда»

Рабство має бути знищене безапеляційно, і дворянство беззаперечно повинне відмовитись від огидних переваг володіння іншими людьми. Марно сподіватися, що знайдеться один лихий дворянин, який усіма своїми силами не сприятиме знищенню рабства та кріпосного ладу в Росії.

Проте коли б попри всілякі заборони знайшовся тиран, який словом чи ділом спромігся б чинити опір цій справі або ж засуджувати її, то Тимчасове верховне правління зобов'язане такого злодія терміново взяти під варту й піддати жорсткому покаранню як ворога Вітчизни та зрадника первинного права громадянина. Таке знищення рабства та кріпосного ладу покладається на Тимчасове верховне правління як найсвятіший та безпосередній його обов'язок.

Чому декабристи вважали, що в першу чергу в Росії необхідно знищити кріпосне право?

Згідно з програмою Північного товариства – «Конституцією» М. Муравйова, Росія проголошувалась конституційною монархією. Селян передбачалось звільнити від кріпацтва, проте безкоштовно їм передавалася лише присадибна ділянка. Встановлювалася рівність громадян перед законом, хоча повні політичні права здобували лише заможні члени суспільства. Росія мала стати федеративною державою (на зразок США), вищим органом якої проголошувався двопалатний парламент – Народне віче. Виконавчу владу планувалось залишити за імператором, що здобував право вето при ухваленні законів. У цілому обидва програмні документи товариств містили буржуазні перетворення.

ПОМІРКУЙТЕ!

Яка з розроблених декабристами програм була більш реалістична і прийнята для тогочасної Росії?

2. Повстання декабристів, його історичне значення. У 1824–1825 рр. у товариствах починається безпосередня підготовка збройного повстання, ведуться переговори про об'єднання обох організацій і координацію дій під час виступу. У 1825 р. була досягнута домовленість з революціонерами Польського патріотичного товариства про підтримку повстання «південців», а у вересні 1825 р. до складу Південного товариства увійшло Товариство з'єднаних слов'ян, що діяло у Новоград-Волинську.

Повстання було намічено на літо 1826 р., проте виступ декабристів був прискорений смертю Олександра I у листопаді 1825 р. У країні встановилось міжцарів'я через невирішеність питання про наступника престолу. Брат померлого царя, Костянтин, відмовився від трону, і на 14 грудня 1825 р. було призначено присягу Сенату новому імператору – Миколі I.

Рішення
Свободи
або
смерті

2

Повстання декабристів на Сенатській площі. Картина К. Кульмана

78

Кризою влади і вирішили скористатись декабристи. Вони планували вивести віддані своїм командирам гвардійські частини на Сенатську площу, завадити присязі імператора і зажадати у членів Сенату та Державної ради оприлюднити підготовлений напередодні «Маніфест до російського народу», у якому викладались основні вимоги змовників. Проте повстання **14 грудня 1825 р.** не було достатньо підготовлено, Сенат і переважна частина військ уже встигли присягнути Миколі I. Військові частини, які декабристи вивели на *Сенатську площу*, були розігнані артилерійським вогнем. **29 грудня** в Україні офіцери-декабристи підняли повстання *Чернігівського полку*, проте і цей виступ був швидко придушений.

Новий імператор Микола I виявив неабиякі жандармські здібності. Він особисто очолив слідство у справі декабристів, до якого було притягнуто 579 чоловік, з яких 289 визнано винними. Розправа була жорстокою, п'яťох найактивніших лідерів декабристського руху – П. Пестеля, К. Рилєєва, П. Каховського, С. Муравйова-Апостола і М. Бестужева-Рюміна було повішено. Понад сто декабристів було засуджено до каторги і заслання в Сибір, окремих офіцерів розжалувано в солдати і направлено на Кавказ. Усіх їх позбавили дворянських звань. Жорстоко було покарано і солдатів, які брали участь у повстанні: 178 чоловік прогнали крізь стрій, а решту відправили на Кавказ у діючу армію.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Микола I (1796–1855) – російський імператор з 1825 р. Син Павла I. Правління Миколи I – час найвищого розвитку абсолютизму в Росії. Створив Третє відділення. Жорстоко переслідував вільнодумство. Придушив повстання декабристів, польське повстання 1830–1831 рр., революцію в Угорщині 1848–1849 рр.

Микола I

Декабристи були першими російськими революціонерами, що відкрито виступили за ліквідацію кріпосництва й абсолютизму. Розправа над ними ще більше поглибила протиріччя між владою і дворянською інтелігенцією. Їхній виступ не був зрозумілий селянству, а поразка сприймалась як справедлива кара дворянам, що нібито опирались «доброму царю» у його бажанні скасувати кріпацтво. Несприйняття переважною частиною суспільства руху декабристів допомагало царизму й надалі проводити реакційну політику, придушувати революційний і ліберальний рух.

Повстання декабристів було складовою частиною загального революційного процесу, що у 20-х роках XIX ст. охопив Європу. Виступаючи проти царського самодержавства, яке у цей час виконувало сумнівну роль європейського жандарма, декабристи тим самим завдавали удару по міжнародній реакції і по системі Священного союзу.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте революційні виступи в Росії з подіями в Греції, Іспанії, Неаполі, П'ємонті. Чи було в них щось спільне?

Після розгрому декабристів Микола I поклявся, що, доки живе, не допустить нової революції в Росії. Його тридцятилітнє царювання – це період жорстокого *придушення вільнодумства і визвольного руху* як всередині країни, так і в Європі. Самодержець прагнув зберегти існуючий в країні порядок, не вводити нічого нового і підтримувати існуючий століттями суспільний і державний лад. Він особисто контролював діяльність політичної поліції, створив Третє відділення імператорської канцелярії з особливим корпусом жандармів на чолі з генералом А. Бенкендорфом. Корпус мав величезну владу і стояв вище всіх державних установ. В імперії було введено сувору *цензуру* для друкованих видань, обмежено доступ до освіти вихідців з простого народу та автономію університетів. Остаточо сформувалася бюрократична система. За першу половину XIX ст. армія чиновників зросла з 16 до 100 тис. чол.

3. Слов'янофіли і західники. Незважаючи на реакційну політику царизму, 30–50-ті роки XIX ст. стали золотою добою російської літератури, часом розквіту мистецтва, науки, періодом нового піднесення громадської думки, яка розвивалася значною мірою під впливом революційних виступів декабристів. Уже в 30-х роках передова російська молодь починає створювати революційні гуртки, серед яких особливо вирізнявся *гурток О. Герцена і М. Огарьова*. Учасники гуртка були переконаними республіканцями, цікавилися суспільними і політичними проблемами, вивчали історію революційних рухів. Проте в 1834 р. після спроб Герцена і Огарьова розгорнути революційну агітацію гурток було розгромлено, а його членів вислано зі столиці.

Під впливом політичної реакції в Європі серед частини російської інтелігенції поширювалася думка, що *«історичний розвиток Росії – йти своїм, самобутнім шляхом, відмінним від європейського»*. Прибічників цієї тези називали *«слов'янофілами»*. Члени московського гуртка слов'янофілів, що об'єднував групу дворянських письменників, заперечували загальні закономірності суспільного розвитку, протиставляли Росію державам Західної Європи. Вони вважали, що через буржуазний розвиток західні держави занепадають, у них загострюються суперечності й наростає революційний рух, у той час як в Росії існуюча патріархальна сільська громада нібито є гарантією від будь-яких соціальних потрясінь.

Їм протистояло інше угруповання – *західники* (прихильники західно-європейського шляху розвитку), до складу якого входило чимало відомих науковців і публіцистів. Західники вважали, що Росія рухається в на-

■ О. Герцен і М. Огарьов

прямку формування буржуазного суспільства, виступали за обмеження абсолютизму і скасування кріпацтва. Але при цьому вони були рішучими противниками революційної тактики і визнавали лише шлях реформ.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте погляди слов'янофілів і західників. Що, на вашу думку, у них було спільного, а що – відмінного?

■ М. Чернишевський

У 40-х роках XIX ст. у суспільному русі посилюється *революційно-демократичний напрям*. Радикально настроєні демократи закликали до рішучих дій, до насильницького повалення існуючого ладу. Майбутнє Росії вони пов'язували із соціалізмом, осередком якого мала стати сільська громада. Ці погляди відстоювали, зокрема, відомі громадські діячі і публіцисти *О. Герцен, В. Бєлінський та М. Чернишевський*. Їх пропагували і члени таємного гуртка в Петербурзі на чолі з *М. Буташевичем-Петрашевським*, що діяв у 1845–1846 рр. Пізніше його учасників назвали «петрашевцями».

? Перевірте себе

1. Визначте причини розгортання декабристського руху в Росії на початку XIX ст.
2. Охарактеризуйте діяльність декабристських товариств.
3. Використавши додаткові джерела, напишіть повідомлення про керівників декабристського руху.
4. Проаналізуйте значення виступу декабристів для російського суспільства.
5. Яку мету переслідували революціонери-демократи? У якому середовищі були популярні їхні ідеї?

ДАТИ І ПОДІЇ

1816 р. – створення Союзу порятунку.

1818 р. – створення Союзу благоденства.

14 грудня 1825 р. – повстання декабристів у Петербурзі.

29 грудня 1825 р. – повстання Чернігівського полку в Україні.

§12

Суспільно-політична думка Європи. Спроби осмислення нової дійсності

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Порівняйте погляди французьких революціонерів кінця XVIII ст. і декабристів. Який вплив на розвиток тогочасного суспільства мали їхні ідеї?

1. **Консервативна та ліберальна ідеології.** Формування індустріального суспільства і розвиток капіталістичних відносин сприймалися сучасниками по-різному. Одні засуджували капіталізм і бачили в ньому лише страждання і бідкування, інші – можливість звільнення людини, здобуття громадянських

прав, розкриття творчих здібностей, ствердження демократії в політичному житті. Частина суспільства вітала появу машин, впровадження нової техніки і технологій, що позитивно впливало на життя і добробут людей.

У першій половині XIX ст. у Західній Європі, де існували конституції, парламенти і порівняно вільна преса, остаточно оформилися три провідні *ідеології*, які наклали значний відбиток на розвиток суспільства, характер і спрямованість політики держав, суспільно-політичні рухи: *консервативна, ліберальна і соціалістична*.

Представники **консерватизму** (від лат. *conservo* – зберігати) заперечували радикальні, революційні методи для здійснення необхідних суспільних перетворень і вкрай обережно ставилися до реформ та будь-яких нововведень. Вони надавали перевагу тим відносинам, які давно утвердилися і були випробувані часом, вважали природними нерівність людей, приватну власність, монархію тощо. Для них найбільш важливим було *зберегти стабільність суспільства*, не дарма австрійський канцлер Меттерніх – ідеолог консерватизму – вважав, що спокій – найважливіша умова життя і процвітання держави.

Найважливішими цінностями **лібералізму** (від лат. *liberalis* – вільний) вважалися свобода і рівність. Француз Бенжамен Констан зазначав, що свобода – це насамперед торжество особистості над владою. Ліберали очолювали всі революції першої половини XIX ст. Вони відстоювали рівність громадян перед законом, свободу вибору, демократію в політичному житті, захищали приватну власність і свободу підприємництва від державного втручання і регулювання. Проте вони рішуче виступали проти насильницьких засобів досягнення мети і прагнули вдосконалювати суспільство шляхом реформ. Поступово ліберальні цінності стали визнаватися західним суспільством, а вимоги прийняття конституції, скликання представницьких установ і рівності громадянських прав поділялися більшістю населення.

2. Утопічний соціалізм. Проте із знищенням станової нерівності лишалася *нерівність, зумовлена особистими можливостями і здібностями людей*. Зберігалася *майнова нерівність, заснована на приватній власності*. До того ж стихійний розвиток ринкової економіки, масове розорення людей у ході промислового перевороту посилювали злидні і бідуювання більшості членів суспільства. На цьому ґрунті й розвивався **соціалізм**, який вважав єдиним засобом подолання поділу суспільства на багатих і бідних *скасування приватної власності і заміну її на суспільну*.

Подібні думки висловлювалися ще за часів Середньовіччя, поширювалися у Франції напередодні революції кінця XVIII ст. Проте особливого розвитку вони набувають у XIX ст., у добу промислового перевороту та індустріалізації. Однією з течій європейського соціалізму був *утопічний соціалізм*. Своєю назвою він завдячує книзі Томаса Мора «Утопія» (1516), що змальовувала ідеальну державу без приватної власності, гноблення і злиднів, де кожна людина працює заради спільного блага.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Роберт Оуен. З книги про новий моральний світ

Приватна власність була і залишається причиною численних злочинів і лих, що стосуються людства... Володіння приватною власністю призводить до того, що її власники перетворюються на егоїстичних невігласів, до того ж величина цього егоїзму зазвичай пропорційна розмірам власності.

Для власного щастя людині необхідна певність у тому, що вона ніколи не потребуватиме певних зручностей і предметів, необхідних їй для існування.

Цього можна досягнути лише за рахунок улаштування великих об'єднаних родин, які матимуть достатню кількість землі та працюватимуть на ній не покладаючи рук.

Як ви ставитеся до думки Р. Оуена щодо приватної власності?

Видатними представниками утопічного соціалізму були французи *Клод Анрі де Сен-Сімон* і *Шарль Фур'є*, англієць *Роберт Оуен*. У поглядах цих діячів було багато спільного. Вони засуджували капіталізм, який, на їх думку, гальмував прогрес людства, бо не дозволяв повністю використовувати здобутки індустрії. Наука і техніка мали б служити всьому суспільству, полегшуючи працю людей. Проте в їх поглядах щодо створення ідеального суспільства були і певні відмінності.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Сен-Сімон Клод Анрі де (1760–1825) – французький мислитель, соціолог, один із засновників утопічного соціалізму. Піддав критиці капіталістичний уклад.

■ Клод Анрі де Сен-Сімон

Розглядав виробництво як розумну мету будь-якого суспільства. Командував полком під час війни за незалежність у Північній Америці (1775–1783). Запропоновані Сен-Сімоном реформи суспільного життя мали мирний характер, що виключало будь-яке насильство. Він покладав надії на освіченого монарха.

Фур'є Франсуа Марі Шарль (1772–1837) – французький соціаліст-утопіст, створив учення про нове суспільство – «лад гармонії», в якому зможуть розвиватися всі людські здібності. У системі Фур'є зберігалися приватна власність, нетрудові доходи, капіталісти та робітники. Він намагався досягти своєї мети шляхом мирної пропаганди.

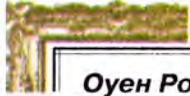
Сен-Сімон, розробляючи проект гармонічного устрою суспільства, вважав головною умовою його створення планомірно організоване виробництво, загальну працю людей, розподіл національних багатств відповідно до здібностей і трудового внеску кожного. Основою суспільства мають бути не духівництво й нероби-дворяни, а його «виробничі члени» – підприємці, робітники, ремісники, селяни. Держава мала планомірно управляти економікою, обмежувати соціальну нерівність, сприяти громадянам у здобутті освіти і виборі ними занять, які відповідали б їх здібностям і нахилам. *Здійснювати перетворення суспільства*, вважав Сен-Сімон, *слід мирно*, шляхом поступового переконання монархів і правлячих кіл суспільства.

Службовець торговельної фірми Шарль Фур'є піддав гострій критиці капіталістичне суспільство – висміював крамарів, їх нечесні прийоми, прагнення за будь-яку ціну розбагатіти, обдурюючи інших громадян. Він вважав, що сучасний йому лад засновано на брехні, обмані й спекуляції, а несправедливий розподіл благ псує громадян: *«Лікар хоче, щоб було якомога більше хвороб, а прокурор – судових процесів. Архітектор мріє про пожежі, що знищили б чверть міста»*.

Вихід Фур'є бачив у створенні нового, справедливого суспільства, що складалося б з громад, виробничих колективів – *фаланг*. До них мали входити люди різних професій, приблизно по 1600 чол. У фалангах мали працювати всі, проте праця не повинна бути примусовою, одноманітною і обтяжливою, а враховувати індивідуальні здібності людей. Центром фаланги мав стати *фаланстер* – поселення-палац з помешканнями, їдальнями, дитячими садками, громадськими пральнями й майстернями. Фур'є сподівався, що заможні французи дадуть гроші на влаштування фаланг. Проте багатії не поспішали відгукнутися на прохання Фур'є виділити необхідні кошти.

На відміну від Сен-Сімона і Фур'є, Роберт Оуен не лише розробляв плани створення ідеального суспільства, а й намагався здійснювати свої ідеї на практиці. Він став одним з перших фабрикантів, хто почав піклуватися про своїх робітників. Оуен скоротив робочий день, заборонив дитячу працю, організував яслі, школи для дітей робітників, намагався забезпечити їх дешевим житлом і продуктами харчування.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Оуен Роберт (1771–1858) – англійський соціаліст-утопіст. Суспільство майбутнього уявляв як федерацію невеликих трудових общин, об'єднаних на основі спільності праці, власності, рівності в розподілі. Безуспішно намагався втілити свої ідеї на практиці.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чим ідеологія утопічного соціалізму кардинально відрізнялася від інших течій?

Знаючи капіталістичне суспільство зсередини, Оуен вважав причиною всіх бід приватну власність. У суспільстві майбутнього їй не повинно було бути місця, а люди мали організуватися у самоврядні громади із суспільною власністю. Розподіл всіх матеріальних благ у *громадах-комунах* мав здійснюватися з урахуванням потреб людей, а фізична праця чергуватися із розумовою. Оуен намагався організувати трудові комуни в Англії і США. Його коммуна «Нова гармонія» у штаті Індіана об'єднала близько сотні людей, що хотіли жити за принципами, запропонованими Оуеном. Проте ці експерименти виявилися невдалими. Комуни проіснували лише по декілька років.

Ідеї соціалістів-утопістів набули поширення серед робітників, вплинули на розвиток профспілкового і кооперативного руху. Але *мрії* про

■ Загальний вигляд текстильної фабрики в Нью-Лернаці, пов'язаної з діяльністю Р. Оуена

можливість створення осередків справедливого суспільства в умовах ринкової економіки і капіталістичної конкуренції так і залишилися мріями.

3. Ідеологія робітничого руху. Наступники соціалістів-утопістів пропонували два основних варіанти перетворення суспільства: *революційний* і *мирний*, коли головним засобом змін та полегшення становища трудящих були реформи.

Французький соціаліст *Луї Блан* вважав, що від негараздів капіталістичного суспільства – конкуренції і криз однаково страждають як робітники, так і підприємці. Врятувати одних від безробіття, а інших від банкрутства *може лише створення спільних виробничих асоціацій*, на основі суспільної власності. У якості внеску у власність асоціації підприємці вноситимуть гроші, а робітники – свою працю. За допомогою держави виробничі асоціації мають витіснити приватні фірми, і в суспільстві ствердиться колективна власність.

Теорія Луї Блана набула широкого поширення в Західній Європі, як і погляди іншого соціаліста *П'єра Жозефа Прудона*. Останній вважав головним злом у суспільстві гроші, які дають одним надмірно багатіти, а іншим – зубожіти. Саме завдяки грошам утворюється велика власність, яка певною мірою є крадіжкою в інших членів суспільства. Щоб уникнути цього, люди мають перейти до безгрошового обміну товарами і послугами, до взаємного кредитування. Саме це дозволить створити суспільство дрібних власників, об'єднаних у самоврядні громади. Тоді ж, на думку Прудона, відпаде необхідність у державі. Ця теорія повністю заперечила необхідність будь-якої боротьби трудящих за свої права.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Л. Блан. 3 книги «Організація праці». 1840 р.

Правління необхідно розглядати як верховний регулятор виробництва, який охоплює виконання своєї мети всією повнотою влади.

Мета його полягає в тому, щоб використати існуючу конкуренцію для її ж знищення.

Правління має визначити позику, яку буде використано для створення громадських майстерень у найвагоміших галузях національної промисловості...

На роботу в громадських майстернях буде закликано всіх робочих, моральність яких не підлягає сумнівам, а також капіталістів, чиї кошти будуть об'єднані з метою придбання виробничого обладнання.

Як Л. Блан планував створення громадських майстерень?

П. Прудон щодо необхідності злиття робітничого класу з буржуазією

Вивищення робітничого класу не матиме наслідком ліквідацію буржуазії: робітничий клас не замінить буржуазію в її політичних перевагах, привілеях, власності й правах, а буржуазія не заступить робітничий клас. Теперішня, доволі зрозуміла усталена різниця між обома класами – робітничий клас і буржуазія – не більше як просто випадковість. Обидва класи мають злитися, поглинувши один одного в найвищій свідомості.

Чому, на вашу думку, П. Прудон вважав, що буржуазія і робітничий клас мають злитися?

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Прудон П'єр Жозеф (1809–1865) – французький соціаліст. Відстоював ідею здійснення соціальної революції мирним шляхом, виступав за ліквідацію держави й запровадження замість неї системи договорів між окремими виробниками та товариствами робітників.

Найбільш відомими представниками революційного соціалізму XIX ст. були **Карл Маркс** і **Фрідріх Енгельс**. Вони стали основоположниками **марксизму**, що суворо засуджував капіталізм за експлуатацію людини людиною і вбачав єдиний шлях до звільнення трудящих у революційному перетворенні буржуазного суспільства в комуністичне. Своє завдання Маркс і Енгельс вбачали насамперед у тому, щоб організувати робітничий клас для боротьби за свої права. На їх думку, лише наймані робітники – пролетаріат, позбавлений будь-якої власності, є єдиним свідомо організованим революційним класом, який здатний безкомпромісно боротися за перетворення приватної власності у суспільну.

■ П'єр Жозеф Прудон

Створене ще в 1847 р. товариство **Союз комуністів** запропонувало їм написати партійну програму. Так через рік з'явився «**Маніфест Комуністичної партії**», що проголосив *пролетарську революцію* головним засобом боротьби з буржуазією. «Наймаючи тисячі робітників для своїх фабрик і заводів, буржуазія, – вказували Маркс і Енгельс, – виробляє насамперед своїх могильників. Її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі».

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Маркс Карл (1818–1883) – теоретик і організатор революційного руху. Навчався в Боннському та Берлінському університетах. З 1842 р. редагував «Рейнську газету». Один з організаторів Союзу комуністів. У «Маніфесті Комуністичної партії» спільно з Ф. Енгельсом виклав основні положення комунізму. Один із засновників I Інтернаціоналу. Розробив нову економічну теорію, яку виклав у праці «Капітал».

Енгельс Фрідріх (1820–1895) – теоретик і організатор соціалістичного руху. Народився в сім'ї фабриканта, вивчав комерційну справу. Разом з К. Марксом працював у «Рейнській газеті». Один із творців Союзу комуністів, співавтор «Маніфесту Комуністичної партії». Брав активну участь в організації та діяльності I Інтернаціоналу. Автор численних праць з філософії, соціології, історії, економіки.

Робітничі і соціалістичні організації багатьох країн, що знаходилися переважно під впливом ідей Маркса і Енгельса, у 1864 р. об'єдналися у **Міжнародне товариство робітників**, більш відоме як **I Інтернаціонал**.

■ Карл Маркс

Його завдання полягало в згуртуванні робітників у міжнародному масштабі. Проте товариство довго не проіснувало і у 1876 р. саморозпустилось.

Соціалісти підняли чимало актуальних проблем, важливих для захисту трудящих мас. Їх мрії про ідеальне суспільство багато в чому були утопічні та не виправдались. Проте критика *недоліків капіталізму* внесла значний вклад у мобілізацію трудящих для боротьби за свої права, а згодом сприяла становленню державного соціального законодавства у *передових країнах світу та наданню капіталізму «людського обличчя»*.

? Перевірте себе

1. Порівняйте ідеологічні засади консерватизму й лібералізму.
2. Хто з представників утопічного соціалізму вам більше імпонує і чому?
3. Охарактеризуйте та висловіть ставлення до поглядів Л. Блана і П. Прудона.
4. Використавши додаткові джерела, напишіть повідомлення про життєвий шлях і погляди європейських соціалістів.
5. Як, на вашу думку, ідеологія марксизму вплинула на подальшу історію людства?

ДАТИ І ПОДІЇ

1847 р. – створення товариства Союз комуністів.

1848 р. – «Маніфест Комуністичної партії».

1864 р. – створення Міжнародного товариства робітників – I Інтернаціоналу.

§13-14

Революції 1848–1849 рр. в Європі

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Дайте визначення поняттям: революція, республіка, марксизм.

1. **«Весна народів».** У 1848–1849 рр. у країнах Західної і Центральної Європи спалахнули нові буржуазні революції. Вони охопили Францію, Німеччину, багатонаціональну Австрійську імперію та італійські держави. Ніколи ще Європа не бачила такого розмаху народних виступів, подібного піднесення національно-визвольної боротьби поневолених народів. Хоча у різних країнах гострота боротьби та перебіг подій були не однаковими, для сучасників було цілком очевидно, що революція набула *загальноєвропейського масштабу*.

У цей час в Європі ще панували феодально-абсолютистські порядки, а соціальне гноблення тісно перепліталось з національним. Під час революції злилися воедино боротьба різних верств проти феодально-абсолютистських установ, за демократизацію суспільного ладу, виступи

робітників і повстання селян, національно-визвольна боротьба народів і могутній об'єднавчий рух у Німеччині та Італії.

Початок революційного вибуху прискорили неврожайні роки і голод 1845–1847 рр., економічна криза, що охопила в цей час відразу декілька країн.

2. Революція 1848 р. у Франції. Друга республіка. Внутрішня і зовнішня політика Липневої монархії в 30–40-ві роки XIX ст. поступово привела до того, що в опозиції до режиму опинилися найрізноманітніші верстви населення – робітники, селяни, частина інтелігенції, промислова і торговельна буржуазія. Король втрачав авторитет, і навіть частина орлеаністів наполягала на необхідності проведення реформ. Високий майновий ценз дозволяв голосувати лише кільком відсоткам населення. У той же час уряд відхиляв усі вимоги промислової буржуазії щодо розширення виборчого права. *«Збагачайтеся, панове. І ви станете виборцями»* – так відповідав прем'єр-міністр Гізо на вимоги зниження майнового цензу.

87

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Гізо Франсуа П'єр Гійом (1787–1874) – французький державний діяч, історик, з 1836 р. – член Французької академії наук. У 1847–1848 рр. – прем'єр-міністр Франції.

Політична криза загострилася внаслідок економічних лих, які спіткали країну. У 1847 р. почалося скорочення виробництва, державу охопила хвиля банкрутств. Зросло безробіття, значно подорожчали продукти харчування. Це ще більше погіршило невдоволення режимом та становище населення. Опозиція помітно зміцніла і в середовищі буржуазії. Зріс вплив республіканців.

22 лютого 1848 р. десятки тисяч мешканців Парижа вийшли на вулиці й площі столиці. Серед демонстрантів переважали робітники та студенти. Обстріл солдатами беззбройних демонстрантів підняв на ноги весь трудовий люд міста. У Парижі спалахнуло збройне повстання, і **24 лютого монархія перестала існувати**. Влада перейшла до *Тимчасового уряду*, сформованого з республіканців, демократів і соціалістів.

25 лютого Францію було вдруге **проголошено республікою**. Скасовувалися дворянські титули, було видано декрети про свободу політичних зборів і друку, про запровадження загального виборчого права.

З перших же днів революції робітники висунули вимогу законодавчого визнання права на працю. 25 лютого Тимчасовий уряд прийняв декрет, який гарантував забезпечення всіх громадян роботою. Уряд створив також спеціальну комісію в Люксембурзькому палаці, яка мала виробити положення для поліпшення становища робітників. *Люксембурзька комісія* займалася працевлаштуванням безробітних, вирішувала трудові суперечки між підприємцями і робітниками.

Для працевлаштування безробітних було створено державні *Національні майстерні*, куди вступали розорені підприємці й ремісники. Робота полягала в пересаджуванні дерев на паризьких бульварах, укладанні бруківки на вулицях і оплачувалася лише по 2 франки на день. Але й це дозволяло вижити десяткам тисяч безробітних і членам їх сімей.

Створенням Національних майстерень уряд намагався послабити напруженість у столиці й забезпечити підтримку республіки з боку робіт-

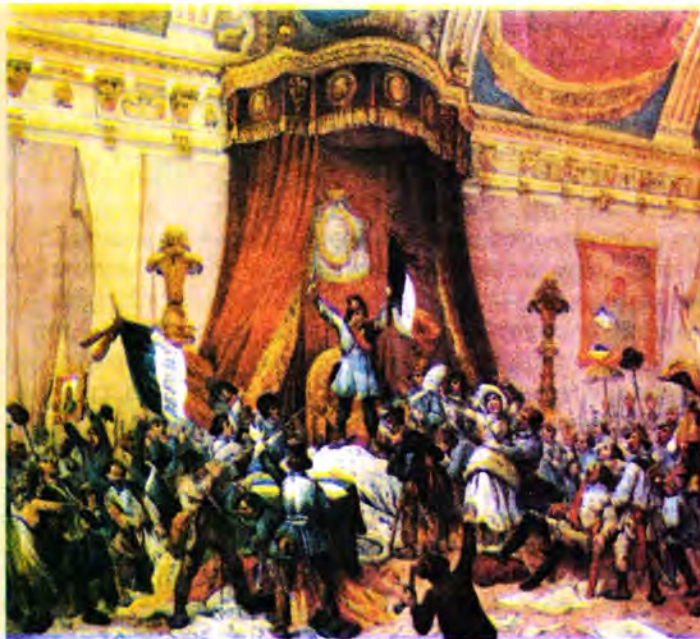

2

■ Бої в Тронному залі королівського палацу Тюільрі в Парижі. 24 лютого 1848 р. Літографія В. Адана

Які почуття в голодного і погано вдягненого люду могла викликати показова розкіш королівського палацу?

ників. З цією ж метою було видано декрети про скорочення на 1 годину робочого дня, зниження цін на хліб, повернення з ломбардів біднякам недорогих речей тощо. Опорою нової влади мала стати набрана з декласованої молоді «мобільна гвардія» – 24 батальйони по 1 тис. чол. кожний.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Постанова Тимчасового уряду про скорочення робочого дня

Робочий день скорочується на одну годину.

Тому для Парижа, де до цього часу було прийнято 11-годинний робочий день, він триватиме 10 годин, а для провінцій, де був 12-годинний, – 11 годин.

Чому в Парижі робітники мали право працювати на 1 годину менше, ніж у провінціях?

Утримання за державний кошт Національних майстерень ускладнило і без того важке фінансове становище країни. Тому Тимчасовий уряд збільшив прями податки на 45 %. Селяни найбільше постраждали від цього підвищення. Податок не тільки позбавив їх сподівань на поліпшення свого становища, але й підірвав довіру до республіканського ладу.

У квітні 1848 р. у країні відбулися вибори до Установчих зборів. Більшість місць отримали республіканці. Збори підтвердили непорушність республіканського ладу у Франції, але відмовилися продовжити подальші соціальні реформи. Невдовзі було закрито революційні клуби, а їхніх членів заарештовано. У червні новий уряд видав розпорядження про розпуск Національних майстерень, що знову позбавило роботи і засобів до існування паризьких робітників.

Указ про розпуск майстерень викликав стихійне робітниче повстання у місті, жорстоко придушене урядовими військами на чолі з генералом Луї Кавеньяком. Опір робітників тривав чотири дні, але сили були надто нерівні. У місті почалися розправи. Декілька тисяч чоловік розстріляли

■ **Вої на барикадах
Парижа в червні
1848 р.**

Якою зброєю користуються повсталі робітники, а якою – урядові війська?

89

без суду й слідства, а частину заслали на каторжні роботи до заморських колоній. Після придушення повстання Установчі збори обрали **Кавеньяка** головою уряду. На вимогу підприємців скасували декрет про скорочення робочого дня.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

3 розповідей робітників – учасників червневого повстання 1848 р.

З розповіді 18-річного робітника Нуррі: «Оскільки в нас не лишилося ніяких бойових запасів, даремно було продовжувати боротьбу... Одного з наших послали парламентом до генерала Бреа, який знову пообіцяв, що, коли ми складемо зброю, нам не тільки збережуть життя, а й нададуть можливість, не боячись, повернутися додому...»

Ми поставили наші рушниці біля підніжжя барикади. Тільки-но ми це зробили, солдати і мобільна гвардія накинулися на нас і почали відводити наших групами... у глуху вулицю, що між будинками училища і бібліотеки... Солдати оточили таким чином 80 повстанців. І один з командирів наказав солдатам відкрити вогонь. Нещасні товариші впали під кулями. І така люта охопила солдатів, що після розстрілу вони почали колоти трупи багнетами».

Із свідчення на суді робітника-механіка Бартелемі: «Мене помістили в підвалі разом з іншими полоненими. Ми залишалися без хліба, без води, у задусі. З різних боків чути було скарги. Один офіцер прогулювався туди і сюди перед душником нашого підвалу.

Він почув скарги. – «Хто скаржився, – запитав він. – Ми голодні! – Почекайте... – Він узяв у вартового рушницю і вистрілив у душник, один з наших упав. – Хто ще голодний? – запитав офіцер. – Я і йому піднесу»».

Чому, на вашу думку, урядові війська з такою жорстокістю розправилися з робітниками?

Висловіть своє ставлення до дій повстанців і урядових військ.

4 листопада 1848 р. Установчі збори прийняли **Конституцію Другої республіки**. Конституція не гарантувала право на працю, але визнавала основні громадянські права і свободи. Після придушення робітничого повстання французька буржуазія потребувала сильної влади, здатної протистояти революційному рухові. З цією метою було запроваджено посаду

президента, наділеного надзвичайно широкими повноваженнями. Законодавча влада надавалася парламентові – *Законодавчим збором*.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Конституція Франції. 4 листопада 1848 р.

У присутності Бога і іменем французького народу Національні збори оголошують:

Франція стає республікою.

Французька республіка є демократичною і неподільною. Свобода, рівність і братерство – її принципи. Сім'я, праця, власність, громадський порядок – її основи.

Про виконавчу владу:

Французький народ вручає виконавчу владу одному громадянину, якому надається титул Президента республіки.

Президент республіки обирається на чотири роки і переобирається лише через проміжок періоду, рівний чотирьом рокам. Може подавати через міністрів законопроекти до Національних зборів. Він стежить і забезпечує виконання законів, публікує закони від імені французького народу.

Президент республіки призначає і зміщує міністрів. Беручи до уваги думку міністрів, призначає і зміщує дипломатичних агентів, головнокомандуючого флотом і армією, префектів, вищих начальників Національної гвардії департаменту Сени, правителів Алжиру і колоній, головних прокурорів та інших посадових осіб вищого порядку.

Охарактеризуйте повноваження президента.

У грудні 1848 р. всупереч сподіванням республіканців президентом Франції було обрано **Луї-Наполеона Бонапарта**, небожа імператора Наполеона I. На виборах він отримав 80 % голосів, заручившись підтримкою не тільки буржуазії, але й частини робітників, які голосували за нього, аби не пройшла кандидатура генерала Кавеньяка. За Бонапарта проголосували й селяни, які вірили, що небіж великого імператора буде так само, як і дядько, захищати інтереси дрібних землевласників.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Бонапарт Луї-Наполеон (1808–1873) – президент Другої республіки (1848–1852), імператор французів Наполеон III у 1852–1870 рр., небіж Наполеона I. Обстоював політику бонапартизму. Під час франко-пруської війни 1870–1871 рр. здався в полон разом з оточеною французькою армією під Седаном.

Ставши президентом, Луї Бонапарт зробив політичний режим жорсткішим. Республіканців було прибрано з державного апарату, а більшість місць в обраних у травні 1849 р. **Законодавчих зборах** дістали монархісти, об'єднані в «*Партію порядку*». Через рік Законодавчі збори прийняли *новий виборчий закон*, що відновлював майновий ценз для виборців. Близько 3 млн чол. – третину громадян країни – було позбавлено виборчих прав.

2. Бонапартистський переворот 1851 р. Встановлення Другої імперії. У правлячих колах Франції зростало розчарування в парламентській системі, посилювалося прагнення до твердої влади, яка б убезпечила буржуазію від нових революційних потрясінь. Маючи підтримку поліції й армії, **2 грудня 1851 р.** Луї Бонапарт здійснив *державний переворот*. Законодавчі збори було розпущено, а супротивників президента заарешто-

вано. Опір республіканців у Парижі й інших містах придушено військами. Водночас, аби заспокоїти громадськість, президент *поновив загальне виборче право*.

Державний переворот дозволив Луї Бонапарту цілком захопити владу в країні. *2 грудня 1852 р.* президент проголосив себе **імператором Наполеоном III**. За відновлення імперії проголосувало 8 млн французів.

У країні було встановлено режим особистої влади імператора. Парламентські установи збереглися, але їхня роль була формальною. Преса перебувала під контролем цензури, газети закривалися за найменше порушення. Навіть помірковані республіканці були змушені емігрувати з Франції. Для захисту інтересів великих власників Наполеон III посилював чиновництво, армію, поліцію. Зріс також вплив католицької церкви.

Луї-Наполеон Бонапарт

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому, на вашу думку, французьке суспільство після революційних подій 1848 р. прагнуло «сильної влади»?

Прийшовши до влади, Наполеон III проголосив, що Друга імперія буде мирною державою, але насправді всі 18 років перебування при владі він провадив *загарбницьку зовнішню політику*. За роки його правління Франція брала участь у Кримській війні з Росією, у війні проти Австрії у союзі із Сардинським королівством, вела колоніальні війни в Мексиці, Китаї і В'єтнамі.

3. Революція в Німеччині. Соціально-економічний і політичний розвиток Німеччини в 30–40-х роках XIX ст. показав, що без усунення залишків феодалізму та ліквідації політичної роздробленості країни подальший прогрес неможливий. Ліберальна буржуазія вимагала скликання загальнонімецького парламенту і знищення юнкерських привілеїв. Ліве, радикальне крило опозиції закликала до знищення станових відмінностей, проголошення республіки і поліпшення матеріального становища незаможних верств населення. Звістка про те, що у Франції проголошена республіка, тільки прискорила неминучий революційний вибух.

У сусідньому з Францією **Бадені** демонстрації розпочалися вже 27 лютого. Герцог Леопольд був змушений вдатися до поміркованих реформ і ввести до уряду ліберальних міністрів. Досить схоже розвивалися події у березні 1848 р. і в інших невеликих державах Західної і Південно-Західної Німеччини. Усюди налякані монархи змушені були йти на поступки і надавати владу діячам опозиції. Незабаром народні хвилювання охопили й **Пруссію**. У столиці держави – Берліні не припинялися демонстрації, що перетворилися 13 березня в криваві зіткнення з військами й поліцією. Пруський король **Фрідріх-Вільгельм IV** дав обіцянку прийняти конституцію, оголосив про скасування цензури і скликання парламенту. Але зіткнення демонстрантів з військами продовжувалися і невдовзі переросли в барикадні бої по всьому Берліну.

■ *Бої на барикадах
Берліна в 1848 р.*

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Фрідріх-Вільгельм IV (1795–1861) – з 1840 р. прусський король з династії Гогенцоллернів. З 1857 р. у зв'язку з психічним розладом залишив державні справи.

Король був змушений вивести війська із столиці і сформувати уряд на чолі з відомими діячами ліберальної опозиції *Кампаузен* і *Ганзема*ном. Берлінські бюргери створили *цивільну гвардію* і перебрали на себе охорону порядку в місті. 22 травня в Берліні скликали **Установчі збори Пруссії**, що повинні були прийняти конституцію держави.

■ *Засідання в соборі
Св. Павла у Франкфурті-
на-Майні*

У травні 1848 р. у Франкфурті-на-Майні розпочав роботу **загальнонімецький парламент**, обраний на підставі загального виборчого права без дозволу німецьких монархів. Більшість його депутатів становила ліберальна буржуазія та інтелігенція. На багатьох засіданнях парламенту обговорювався проект єдиної для всіх німецьких держав конституції, дискутувалося питання про майбутнє Німеччини. Але **Франкфуртський парламент** не став загальнонімецькою центральною владою. Обраний ним уряд не мав ні засобів, ні повноважень проводити якусь політику. Реальна влада залишалася в руках окремих німецьких монархів, що аж ніяк не збиралися відмовлятися від своїх суверенних прав.

Стихійні й розрізнені виступи могли налякати правлячі верстви, але не забезпечити перемогу. Крім того, загроза зростаючого робітничого руху дедалі більше схиляла буржуазію до компромісу з дворянством. У Пруссії після придушення спроби повстання берлінських робітників у червні 1848 р. король відправив у відставку лібералів, а в грудні розпустив Уста-

новчі збори. Проте, щоб заспокоїти невдоволену опозицію, король «дарував» підданам вигідну для монархії **Конституцію** (1848). Вона зберігала обіцяні в березні свободи, але надавала королю право скасовувати будь-який закон, прийнятий *ландтагом* (парламентом).

У 1849 р. у Пруссії було прийнято *новий виборчий закон*, що поділив виборців на три класи за розмірами сплачуваних ними податків. Кожний клас обирав рівне число виборщиків, які, у свою чергу, обирали депутатів до нижньої палати парламенту. Через рік, 31 січня 1850 р., цей закон увійшов до нової «дарованої» королем Конституції (замінила Конституцію 1848 р.).

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Конституція Пруссії. 31 січня 1850 р.

Про права пруссаків:

Усі пруссаки рівні перед законом. Станові переваги знищуються. Громадські посади доступні всім, здатним посісти їх, за умов, зазначених у законі. Гарантується особиста свобода. Закон встановлює умови і форми, за яких допускається обмеження її, затримання особи.

Власність недоторканна.

Кожен пруссак має право вільно висловлюватись, писати, друкувати і зображувати. Цензура не може бути введена: кожне інше обмеження свободи преси можливе тільки в законодавчому порядку.

Про короля:

Особа короля є недоторканною. Виконавча влада належить тільки королю, він призначає і відкликає міністрів, оприлюднює закони і видає розпорядження, необхідні для їх виконання. Король має право оголошувати війну, укладати мир і підписувати договори з іноземними урядами.

Про палати:

Законодавча влада здійснюється спільно королем і обома палатами. Згода короля і обох палат необхідна для кожного закону. Право законодавчої ініціативи належить королю і кожній з двох палат.

Які статті були внесені до конституції під впливом революційних подій 1848–1849 рр., а які були вигідні королю?

Тим часом у березні 1849 р. діючий на громадських засадах Франкфуртський парламент ухвалив **імперську Конституцію**. Вона передбачала встановлення в Німеччині спадкової імператорської влади і створення двопалатного парламенту. Особливе місце в документі посідали «*Основні права німецького народу*», які встановлювали рівність усіх перед законом, дворянство позбавлялося привілеїв і титулів. Скасовувалися також усі «відносини кріпосництва», хоча від поземельних повинностей селяни мали відкуповуватися самостійно.

Франкфуртський парламент запропонував імператорську корону пруському королю. Але той рішуче відмовився прийняти її з рук власних підданих. У свою чергу, монархи німецьких держав заявили, що відмовляються визнати владу створюваних на основі конституції центральних органів.

Республіканці і демократи зробили спробу захистити конституцію. Проте повстання, підняті на її захист в *Саксонії, Рейнській області, Бадені і Пфальці*, були придушені за допомогою пруської армії.

Революція в Німеччині зазнала поразки і не виконала свого основного завдання – національного об'єднання країни. Проте багато пережитків феодалізму знищили, а в Пруссії та інших німецьких державах діяли конституції, що забезпечували населенню основні громадянські права і свободи.

■ Засідання Франкфуртського парламенту. Гравюра

94

4. Особливості революції в Італії. Римська республіка. До середини XIX ст. значна частина Італії (*Ломбардія, Венеціанська область*) перебувала під австрійським пануванням. У *Пармі, Модені й Тоскані* правили родичі австрійських Габсбургів. У *Римській області* зберігалася світська влада папи, який виступав супротивником національного об'єднання країни і буржуазних перетворень. *Неаполітанське королівство* (Королівство Обох Сицилій) перебувало під владою династії Бурбонів і було однією з найвідсталіших областей Італії, де ще цілком панували феодальні відносини. Головним завданням країни залишалося здобуття незалежності і політичне об'єднання держави та знищення абсолютизму й феодальних порядків.

Криза, що наростала в італійських державах, переросла в 1848 р. у бурхливі революційні потрясіння. Виступи селян і міської бідноти поєдналися з рухом ліберально-демократичних сил за громадянські права і скликання парламентських установ. У революції брали участь *усі верстви суспільства* – ліберальне дворянство, підприємці, студенти, селяни, робітники і ремісники. Мимоволі до боротьби за національне звільнення країни приєдналися й монархи італійських держав.

Революція розпочалася з *народного повстання на Сицилії* у січні 1848 р. та поширилася на південну частину Італії. Неаполітанський король Фердинанд II був змушений «дарувати» країні Конституцію, відповідно до якої засновувався двопалатний парламент і визнавалася обмежена автономія Сицилії.

Зміни в Неаполітанському королівстві сколихнули ліберальні і демократичні сили Північної та Центральної Італії. Усюди проходили демонстрації, лунали заклики до боротьби за незалежність, вимоги конституцій і громадянських свобод. У результаті в *лютому–березні 1848 р.* конституції було «даровано» *П'ємонту, Тоскані та Папській області*.

Звістка про революцію у Відні викликала могутні антиавстрійські виступи у *Венеціанській області й Ломбардії*. У Венеції було проголошено республіку і створено Тимчасовий уряд. Скинув австрійське ярмо і Мілан. Імператорські війська було вигнано з Парми й Модени.

Успіхи антиавстрійського руху сколихнули всю країну. На батьківщину з еміграції повернувся полум'яний борець за незалежність Італії **Джузеппе Гарібальді**. Уродженець Ніцци, моряк за фахом, він з молодих років залучився до революційної діяльності. Після невдалої спроби республіканського повстання в Генуї, Гарібальді змушений був залишити країну і понад десять років боровся за незалежність і свободу в Південній Америці. Він виявив себе талановитим полководцем, людиною величезної мужності і згодом відіграв значну роль в об'єднанні Італії.

На хвилі патріотичного піднесення король П'ємонт *Карл Альберт* оголосив Австрії війну під гаслом національного об'єднання країни. До нього приєдналися військові сили Папської області, Тоскани, Неаполітанського королівства. Помітну роль у війні відіграли численні загони добровольців, у тому числі «червоносорочечники» Гарібальді. Однак першу війну за незалежність Італії спіткала невдача. Скориставшись нерішучістю італійської коаліції, австрійці завдали П'ємонту серйозної поразки, змусивши Карла Альберта підписати принизливе перемир'я.

Поразка у війні з Австрією викликала в країні нове піднесення революційного руху. Особливо активно розвивалися події в Римі, де на початку 1849 р. спалахнуло народне повстання. Папа *Пій IX* утік з міста і знайшов притулок у Неаполітанському королівстві.

Під впливом демократів у Римі відбулися вибори до Установчих зборів. На першому ж їх засіданні депутати прийняли закон про позбавлення папи римського світської влади і проголосували за утворення **Римської республіки**. Почали проводитися демократичні реформи: націоналізовано майно католицьких монастирів, відокремлено школу від церкви, запроваджено прогресивний прибутковий податок тощо.

У березні 1849 р. п'ємонтські війська поновили воєнні дії проти Австрії, але вдруге зазнали поразки. Результати війни стали трагедією для багатьох областей Італії. Австрійські власті знову окупували Тоскану та інші дрібні італійські держави. У травні Королівство Обох Сицилій (Неаполітанське) було підпорядковане владі іспанських Бурбонів, а в липні 1849 р. об'єднаними збройними силами Австрії, Франції, Іспанії та Неаполя було розгромлено **Римську республіку**.

Найдовше трималися республіканці у Венеції. Лише в серпні 1849 р. жителі міста, що залишилися живими, склали зброю. Австрійська імперія повернула собі Ломбардію, Венеціанську область, відновила свій вплив у Тоскані та на півночі Папської області.

Революція в Італії зазнала поразки, так і не розв'язавши завдань, що стояли перед нею. Через роздробленість країни виступи в різних частинах Італії відбувалися не одночасно, що полегшило реакції придушення осередків революційної боротьби. Однак події 1848–1849 рр. істотно розхитали феодальні підвалини й абсолютистські режими, стали поштовхом до наступного розвитку національно-визвольного й об'єднавчого руху.

■ Джузеппе Гарібальді

■ Пій IX, папа римський з 1846 р. Фотографія

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте причини, хід і результати революцій у Німеччині та Італії. Що в них було спільного, а що – відмінного?

5. Революція в Австрійській імперії. Боротьба за незалежність угорського народу. Австрійська імперія, монархія Габсбургів була багатонаціональною державою. Тому основним завданням революції, що назрівала в країні, поряд із знищенням залишків феодалізму, було повалення монархії й утворення на руїнах імперії незалежних національних держав.

Поштовхом до революції в Австрії стали звістки про повалення Липневої монархії у Франції. На початку **березня 1848 р.** ліберальна буржуазія відкрито зажадала скликання загальноавстрійського парламенту, відставки ненависного канцлера Меттерніха, скасування цензури і проведення реформ. Революція в Австрії розпочалася з демонстрацій і стихійних мітингів віденської бідноти, студентів і бюргерів. Тисячі городян вимагали негайної відставки уряду і запровадження конституції. На вулицях столиці почалися зіткнення демонстрантів з військами, до вечора в місті побудували барикади. Наляканий імператор був змушений відправити у відставку Меттерніха та пообіцяти дарувати підданам конституцію і скликати парламент. До складу реорганізованого уряду ввійшли австрійські ліберали.

Ліберальна буржуазія, вважаючи, що мету революції вже досягнуто, стала закликати до припинення боротьби і збереження «законності й порядку». Але міські низи продовжували виступи, вимагаючи забезпечення права на працю, збільшення заробітної плати і встановлення 10-годинного робочого дня. У країні ширився селянський рух за скасування викупних платежів поміщикам.

До **травня 1848 р.** уряд підготував **проект конституції**, за яким передбачалося створення в Австрії двопалатного парламенту. Однак виборче право обмежувалося високим майновим цензом, а імператор міг накладати вето на всі ухвали рейхстагу (парламенту). Обмеженість конституції викли-

■ **Барикади у Відні.**
Гравюра. ХІХ ст.

Чим барикади у Відні відрізняються від барикад у Парижі чи Берліні?

кала різкий протест віденських демократів, і **26 травня** після збройної сутички з урядовими військами влада в столиці перейшла до **Комітету безпеки**.

У липні 1848 р. розпочав роботу **австрійський рейхстаг**. Хоча в його складі було досить багато слов'янських депутатів, у тому числі таких, що представляли інтереси селянства, засіданнями керували австрійські ліберали. Ця обставина позначилася на прийнятих парламентом рішеннях. Рейхстаг прийняв **закон про скасування кріпосницьких відносин**, але безоплатно скасовувалася лише незначна частина повинностей. Оброк і панщина підлягали викупу.

Революція в Австрії супроводжувалася потужним піднесенням національно-визвольної боротьби народів імперії. Так, у Чехії ще в березні 1848 р. розгорнувся масовий рух проти австрійського гніту. У Празі було створено *Національний комітет*, що фактично став чеським урядом. Важливою подією в громадському житті країни став скликаний у Празі *З'їзд представників слов'янських народів імперії*, у роботі якого взяли участь 340 делегатів. У травні 1848 р. Прагу заповнили австрійські війська. Напад солдатів на мирну демонстрацію городян став причиною повстання, жорстоко придушеного австрійцями 17 червня.

У жовтні 1848 р. така ж доля спіткала і спробу революції у Відні. Повсталу столицю оточили урядові війська, і 1 листопада після запеклого штурму місто було захоплено.

Після розправи над повсталими імператор Фердинанд I зрікся престолу на користь 18-річного небожа **Франца-Йосифа**. Новий імператор не був зв'язаний обіцянками свого попередника і розпочав правління з розпуску парламенту і придушення революції в Угорщині. У березні 1849 р. Франц-Йосиф «дарував» Австрії нову конституцію, але через два роки її також було скасовано.

■ Фердинанд I

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Франц-Йосиф I (1830–1916) – з 1848 р. імператор Австрії та король Угорщини. За Франца-Йосифа I австрійську імперію в 1867 р. перетворено на двоєдину монархію – Австро-Угорщину. Один із творців Троїстого союзу. Експансіоністська політика Франца-Йосифа I сприяла розв'язанню Першої світової війни.

Особливо яскраво прагнення до національної незалежності і свободи виявилось в Угорщині. Ще в березні 1849 р. на заклик групи радикальної молоді на чолі з талановитим поетом *Шандором Петефі* в Пешті почалися демонстрації робітників, ремісників і студентів. 17 березня було сформовано перший відповідальний перед парламентом уряд Угорщини. Його очолив один з лідерів ліберальної опозиції граф *Батіані*, а пост міністра фінансів зайняв визначний діяч угорського визвольного руху *Лайош Кошут*.

■ Лайош Кошут.
Малюнок. ХІХ ст.

Представники яких верств суспільства оточують і уважно слухають Л. Кошута?

нула їх до кордонів Австрії. Навесні 1849 р. угорці завдали кілька нищівних ударів імператорським військам, а **14 квітня** відбулося проголошення **незалежної Угорської республіки**.

Становище австрійської імперії ставало катастрофічним. Франц-Йосиф був змушений звернутися по допомогу до Миколи І. З Росії в Угорщину через Галичину рушила велика армія під командуванням фельдмаршала І. Паскевича.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Ш. Петефі «Національна пісня»

Вставай, мадяре! Вітчизна кличе!
Допоки час є, обирай:
Із долею раба змиритися
Чи вільному собі гулять!

Чому відомий поет звертається тільки до маляр (угорців), а не закликає всі народи Угорщини до боротьби за незалежність?

Оточені з усіх боків, угорці продовжували мужньо боротися, але сили були нерівні. У **серпні 1849 р.** угорська армія капітулювала поблизу містечка Вілагош. Командувачі повстанців були страчені австрійською владою, багато учасників революції зазнали репресій. По містах і селах Угорщини довгий час лютували каральні загони.

Революція в Австрійській імперії закінчилася поразкою. Проте вона сприяла ліквідації кріпосництва, формуванню парламентських структур, обмеженню всевладдя абсолютизму. Одним з наслідків революції було перетворення Австрійської імперії в **1867 р.** на двоєдину державу – **Австро-Угорську монархію**, в якій угорці здобули рівні з австрійцями права.

■ **Карикатура на Європу 1849 р. Літографія Ф. Шредера**

Поясніть зміст карикатури. Монархи яких країн зображені на ній?

? Перевірте себе

- Охарактеризуйте причини революції та проголошення Другої республіки у Франції.
- У зошитах заповніть таблицю «Революційні події 1848 р. у Франції».

Дата	Подія	Учасники	Наслідки

- Охарактеризуйте режим Другої імперії у Франції.
- Чому, на ваш погляд, Росію після революцій 1848–1849 рр. називали «жандармом Європи»?
- Яке головне питання під час революцій стояло на порядку денному в Німеччині та Італії, а яке – в Австрійській імперії?
- Використавши додаткові джерела, складіть історичний портрет Лайоша Кошута, якого угорський народ вважає своїм національним героєм.
- Чому революції 1848–1849 рр. історики називають «Весною народів».

ДАТИ І ПОДІЇ

- 31 січня 1850 р.** – прийняття Конституції Пруссії.
25 лютого 1848 р. – Францію вдруге проголошено республікою.
14 квітня 1849 р. – проголошення незалежної Угорської республіки.
26 травня 1848 р. – влада у Відні перейшла до рук Комітету громадської безпеки.
4 листопада 1848 р. – прийняття Конституції Другої республіки у Франції.
2 грудня 1852 р. – встановлення Другої імперії у Франції.

ТЕМА

100

Європа й Америка у добу об'єднання і модернізації суспільства

Після вивчення матеріалу теми учень зможе:

- характеризувати процес та наслідки політичного об'єднання Німеччини та Італії, перетворення Австрійської імперії на дуалістичну монархію;
- аналізувати хід та наслідки громадянської війни в США;
- пояснити причини та наслідки перетворення Англії на провідну промислову і колоніальну державу світу, наслідки другої парламентської реформи, причини утвердження ідеології і політики лібералізму;
- визначати суть політики «блискучої ізоляції»;
- показувати на карті кордони країн Європи в середині XIX ст., колоніальні загарбання Англії, етапи об'єднання Німеччини та Італії, хід громадянської війни в США;
- давати характеристику визначним особистостям цього періоду: Отто фон Бісмарку, Дж. Мадзіні, К. Кавуру, Дж. Гарібальді, А. Лінкольну;
- розуміти і застосовувати поняття і терміни: лібералізм, консерватизм, аболіціонізм, плантаційне господарство, ринкова економіка, федерація, громадянська війна, афроамериканці, реконструкція Півдня.

§15

Об'єднання Німеччини

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте, з яких держав складалася Німеччина в середині XIX ст., які з них претендували на першість у процесі об'єднання країни?

1. Економічне піднесення країни. Після придушення революції політична реакція поширилася по всій Німеччині. У Пруссії запанував режим поліцейської сваволі. Демократичні і ліберальні газети були заборонені, політичні клуби і товариства закриті. Але цілковите повернення до минулого було вже неможливе. У більшості німецьких держав збереглися конституції і діяли парламенти.

Контрреволюція, яка поклала край політичним домаганням німецької буржуазії, аж ніяк не перешкоджала їхній підприємницькій діяльності. У 50–60-х роках XIX ст. у Німеччині завершився промисловий переворот, країна посіла третє місце серед провідних індустріальних держав світу. Головною причиною швидкої індустріалізації Німеччини було усунення феодальних порядків у сільському господарстві. На початку 50-х років XIX ст. у більшості німецьких держав були проведені *аграрні реформи*, які завершили тривалий процес звільнення селян від феодальної залежності на основі викупу. Важливу роль у промисловому розвитку відіграло також подолання економічної роздробленості країни. Створений у 1834 р. Пруссією Митний союз через 20 років охоплював майже всі землі Німеччини, за винятком Австрії та її союзників.

ПОМІРКУЙТЕ!

102

Яким чином звільнення селян від феодальної залежності сприяло економічному зростанню?

Основу промислового зростання становив швидкий розвиток *машинобудування*. Завдяки застосуванню машинної техніки мануфактури поступилися місцем фабрикам, великі підприємства витісняли дрібні. Зростало число акціонерних товариств. Лише в прусській гірничозаводській промисловості в 50-ті роки XIX ст. їх було створено понад шістдесят. Стрімко розширювалася мережа залізниць, зміцнювався єдиний німецький ринок. *Рейнсько-Вестфальська область, Берлін і Саксонія* стали великими промисловими центрами. Істотно змінилися склад і становище німецької буржуазії. Серед великих підприємців виділилися родини, які володіли величезними статками – *Круппи, Стіннеси, Штумми* та ін.

Серйозні зміни відбувалися також у сільському господарстві Німеччини. На початок 60-х років XIX ст. у цій галузі запанували капіталістичні відносини. Високі ціни на хліб і отримані від селян викупні платежі полегшили прусським поміщикам-юнкерам перехід до ринкового господарства із застосуванням найманої праці і машин. Поступово вони перетворювалися на *аграрних підприємців*. Серед німецьких селян відбувався процес розшарування. Дрібні і середні господарства дедалі більше занепадали, і селяни, що розорилися, ставали або кабальними орендарями юнкерів, або ж наймитами у своїх заможних односельчан – *гросбауерів*.

Політична роздробленість країни, заважали буржуазії, яка набирала силу. До того ж її діяльність на світовому ринку ускладнювалася відсутністю єдиної держави. Створення національної держави, здатної захистити країну від іноземних зазіхань, ставало нагальною потребою всього німецького суспільства. Питання полягало в тому, яким чином буде здійс-

■ *Машинобудівний і сталеливарний заводи у Верхній Сілезії*

■ *Металургійний завод Лаура у Верхній Сілезії*

снене це завдання, під егідою якої держави відбудеться об'єднання Німеччини. На цю роль претендували Пруссія, наймогутніша з німецьких держав, і Австрія.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому саме німецька буржуазія більше за інші верстви населення прагнула створити єдину державу?

2. Боротьба Австрії і Пруссії за гегемонію в Німеччині. Отто фон Бісмарк. З кінця 50-х років XIX ст. промисловці і фінансисти Німеччини дедалі частіше порушували питання про державну єдність. Восени 1859 р. впливова буржуазія окремих північнонімецьких держав утворила власну політичну організацію – **Національний союз**. Програма організації передбачала «*малонімецький*» шлях об'єднання країни на чолі з Пруссією і без Австрії. Але на південному заході Німеччини – у католицьких Бадені, Вюртемберзі і Баварії – до цих планів поставилися без ентузіазму. Населенню цих держав не подобалися чванливі пруські чиновники й офіцери, а буржуазія побоювалася сильніших північних конкурентів. Південнонімецькі держави хотіли зберегти свою незалежність і сподівалися на підтримку Австрії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Яким чином враховувалося в процесі об'єднання Німеччини питання віри – протестантської або католицької?

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Бісмарк Отто Едуард Леопольд фон Шенхаузен (1815–1898) – князь, німецький державний діяч, дипломат. У 1862–1871 рр. – міністр-президент і міністр закордонних справ Пруссії, в 1871–1890 рр. – канцлер Німецької імперії. Здійснив об'єднання Німеччини на прусько-мілітаристській основі. Проводив помірковані соціальні реформи. Один з головних організаторів Троїстого союзу (1882).

Попри всі економічні та соціальні зміни, Пруссія до середини XIX ст. залишалася державою, що спиралася на армію і дворянство. Готуючись до збройної боротьби за об'єднання Німеччини, пруський уряд розпочав *військову реформу* з метою реорганізації і збільшення чисельності регулярної армії. Проте ліберальна більшість пруського ландтагу відмовилася виділити необхідні кошти. Багато військових наполягали на впровадженні проти непокірного парламенту рішучих заходів, але відновлення самодержавних методів правління було надто небезпечним. Найдалекоглядніші кола пруського дворянства прагнули залучити на свій бік опозиційну буржуазію. *Відхиляючи вимоги ліберальних реформ, юнкери були готові здійснити давні мрії буржуазії про національне об'єднання країни.* Представником цього нового курсу став видатний політичний діяч і дипломат **Отто фон Бісмарк**. Саме йому у вересні 1862 р. король Вільгельм I передав пост **міністра-президента Пруссії**.

Бісмарк був типовим представником юнкерської військово-чиновницької касты, до якої належав за походженням і за переконанням. Усе життя він віддано служив пруській короні і зажив слави жорсткого противника демократії. Але як людина зі значним розумом та дипломатичним досвідом, Бісмарк виявився одним з небагатьох політиків, які спромоглися вірно оцінити ситуацію в країні. Він чітко розумів, що *мета Пруссії в цей момент збігалася зі сподіваннями всього народу і що, узявши у свої руки справу об'єднання Німеччини, уряд зможе подолати опозиційну буржуазію.*

Прийшовши до влади, Бісмарк продовжив реорганізацію армії. Він відверто заявляв, що питання об'єднання країни вирішуються «залізом і кров'ю». З роздробленої Німеччини він силою зброї хотів створити нову імперію на чолі з пруським королем і цим скріпити союз дворянства і буржуазії.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

3 промови О. Бісмарка в бюджетній комісії ландтагу. 30 вересня 1862 р.

Не промовами й постановами більшості вирішуються важливі питання сучасності – саме це стало великою помилкою 1848-1849 рр., – а залізом і кров'ю.

Чому Бісмарк вважав, що «промовами й постановами більшості» важливі питання вирішити неможливо?

104

■ Отто фон Бісмарк

З яким почуттям, на вашу думку, художник писав портрет Бісмарка: поваги, захоплення, ненависті?

На шляху об'єднання Німеччини під верховенством Пруссії стояли серйозні перешкоди. Насамперед доводилося рахуватися з Австрією, що зі зброєю в руках була готова протистояти пруським домаганням. Австрію підтримували правителі ряду малих німецьких держав, які побоювалися втрати суверенітету. Бісмарк почав діяти, використовуючи засоби дипломатії і військову силу.

Бісмарк почав втілювати в життя політику «заліза і крові», тобто агресивних війн. Розпочалася **війна з Данією** за два німецькі герцогства – **Шлезвіг і Гольштейн**. Хоча відносини між Пруссією і Австрією були напруженими, проти данців вони виступали спільно. Коротка, але кровопролитна війна закінчилася поразкою Данії. За умовами миру, укладеного **1864 р.**, Шлезвіг і Гольштейн перейшли під спільне управління Пруссії і Австрії.

■ Захоплення пруськими військами дюппельських укріплень 18 квітня 1864 р. вирішило долю данської кампанії

■ Вільгельм I під час битви під Садовою. Фрагмент картини К. Селла

Що прагнув зобразити художник – велич короля чи могутність армії?

Наступним завданням Бісмарка було розгромити Австрію і покласти край її впливу в Німеччині. За складного порядку керування захопленими герцогствами конфлікт між Австрією і Пруссією був неминучим. Бісмарк свідомо провокував зіткнення, розраховуючи на силу прусської армії. Йому вдалося забезпечити нейтралітет Росії і Франції, а в 1866 р. укласти таємний союз з Італією, пообіцявши їй Венеціанську область за її допомогу в конфлікті проти Австрії.

Навесні 1866 р. Бісмарк зажадав від Австрії згоди на реформування Німецького союзу. Не отримавши бажаної відповіді, Пруссія винесла на розгляд союзного сейму проект нової конституції Німецького союзу, який передбачав виключення з нього Австрії. Але сейм підтримав останню. **14 червня 1866 р. Пруссія вийшла з Німецького союзу**, а наступного дня почалася **австро-пруська війна**. На боці Австрії виступили держави Південної і Середньої Німеччини.

З перших же днів війни перевага виявилася на боці Пруссії. **3 липня 1866 р.** австрійці зазнали нищівної поразки в битві під Садовою (Чехія), а тим часом інші прусські війська розгромили загони малих німецьких держав – союзників Австрії і зайняли столицю Німецького союзу Франкфурт-на-Майні. Австрійська імперія, проти якої з півдня діяли італійці, змушена була укласти з Пруссією **мирний договір**, підписаний у Празі в **серпні 1866 р.** За його умовами *Німецький союз розпускався*, а Австрія відмовлялася від претензій на гегемонію в Німеччині. Пруссія приєднала *Шлезвіг, Гольштейн, Ганновер, Кургессен, Нассау і Франкфурт-на-Майні*. Італія одержала обіцяну Венеціанську область.

3. Завершення об'єднання Німеччини. Війна 1866 р. стала вирішальним кроком на шляху досягнення національної єдності. Замість розпущеного Німецького союзу під керівництвом Пруссії було створено новий **Північнонімецький союз**, до якого увійшли **22 держави**, розташовані на північ від р. Майн. Вони зберігали політичну автономію, але повинні були визнати прусську гегемонію і чорно-білий прапор Гогенцоллернів з доданою знизу червоною смугою на честь давньої Ганзи. Католицькі держави Південної Німеччини тимчасово зберегли свою незалежність. Проте і вони були змушені укласти з Пруссією союзні військові договори.

З утворенням Північнонімецького союзу національне об'єднання Німеччини в основному завершилося. Останні перешкоди на шляху створення єдиної німецької держави були усунуті внаслідок переможної війни Пруссії та її

■ Проголошення Вільгельма I німецьким імператором. Фрагмент картини А. фон Вернера

Чому, на вашу думку, для проголошення Вільгельма I німецьким імператором була обрана саме Дзеркальна зала Версальського палацу?

107

союзників проти Франції в 1870–1871 рр. 18 січня 1871 р. у Дзеркальній залі Версальського палацу прусський король Вільгельм I, який очолював Північнонімецький союз, був урочисто проголошений німецьким імператором. До складу імперії увійшли всі німецькі держави, за винятком Австрії.

Утворення єдиної національної держави відкрило новий простір для економічної ініціативи німецької буржуазії. Політична роздробленість більше не стримувала розвиток господарства і культури Німеччини. Перешкоди для розвитку німецької нації було знищено. Однак об'єднання країни було здійснене зовсім не так, як це уявлялося лібералам. Завдання об'єднання розв'язалося «залізом і кров'ю», а хрещеним батьком нової держави був Бісмарк. Тому з утворенням Німецької імперії в центрі Європи виникла військово-бюрократична агресивно настроєна монархія, якій в майбутньому не раз судилося бути джерелом політичних криз і кровопролитних воєн на континенті.

? Перевірте себе

1. Назвіть головні передумови швидкого економічного розвитку Німеччини в середині XIX ст.
2. Яку подію можна вважати початком «малонімецького» шляху об'єднання країни?
3. Використовуючи додаткові джерела, складіть політичний портрет Отто фон Бісмарка. Чому саме йому довелося втілити в життя мрію німців про об'єднання країни?
4. Проаналізуйте етапи об'єднання Німеччини шляхом «заліза і крові». У зошиті зробіть таблицю цього процесу:

Дата	Подія	Наслідки

5. Запропонуйте альтернативний шлях об'єднання Німеччини без застосування військової сили, можливо, на основі національних традицій, культури або інших чинників.
6. Пригадайте літературні твори, в яких зображуються події процесу об'єднання Німеччини. Подумайте, як позначилася національна або соціальна приналежність авторів на описі подій.

ДАТИ І ПОДІЇ

1864 р. – пруссько-австро-данська війна.

1866 р. – пруссько-австрійська війна.

18 січня 1871 р. – проголошення Німецької імперії.

§16

Об'єднання Італії

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте, як відбувалися революційні події 1848–1849 рр. в Італії. Хто з лідерів вам запам'ятався?

108

1. Політична роздробленість Італії. Піднесення П'ємонту. Після революції 1848–1849 рр. Італія залишилася такою ж роздробленою, як і раніше. У Ломбардії і Венеції було відновлено владу Габсбургів, за допомогою австрійських багнетів повернули собі престולי герцоги Модени, Парми і Тоскани. Для більшої безпеки до столиць герцогств було введено австрійські війська, а в Римі після розправи над республіканцями розташувалася французька залога.

■ Віктор-Еммануїл II

Порівняйте зображення короля з попередніми портретами європейських монархів. У чому ви бачите суттєву різницю?

Придушення революції призвело до відновлення абсолютистських режимів майже в усіх італійських державах, її учасників спіткали репресії, переслідування. Особливо лютувала реакція на півдні країни, у Неаполітанському королівстві, де мстивий і жорстокий король Фердинанд II встановив режим терору і поліцейської сваволі. Тільки в Сардинському королівстві (до складу якого входила розвинута область П'ємонт) збереглися конституційний устрій і деякі громадянські свободи. Король Віктор-Еммануїл II, побоюючись повторення революційних потрясінь, надав перевагу співробітництву з лібералами.

З 1852 р. і до своєї смерті в 1861 р. прем'єр-міністром П'ємонту був визначний представник ліберальних кіл граф Камілло Кавур. За підтримки ліберальної більшості в парламенті йому вдалося нейтралізувати тиск на короля реакційних сил і зміцнити конституційний порядок у країні. Кавур більше за інших діячів тогочасної Італії розумів значення розвитку економіки для зміцнення держави. У 50-ті роки в П'ємонті розгорнулося будівництво залізниць, іригаційних каналів, портів. Було створено

сприятливі умови для розвитку текстильної промисловості, металургії, сільськогосподарства і торговельного флоту. Кавур уклав з Англією і Францією вигідні торговельні угоди, що прискорило промисловий переворот у країні.

2. Два шляхи в боротьбі за об'єднання. Кавур і Мадзіні. З кінця 50-х років XIX ст. в Італії знов активізується рух за національну незалежність і об'єднання країни. У ньому визначилися дві течії – революційно-демократична і помірковано-ліберальна. Революційні демократи, що спиралися на ремісників, селян, інтелігенцію, як і раніше, обстоювали революційний шлях об'єднання країни в єдину демократичну республіку. Визначними представниками цього табору були Мадзіні та Гарібальді.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Кавур Камілло Бенсо (1810–1861) – граф, державний діяч, лідер ліберального напрямку в італійському Рисорджименто (Відродження). У 1852–1861 рр. (крім 1859 р.) – прем'єр-міністр Сардинського королівства (П'ємонт). Виступав за об'єднання Італії «зверху», навколо П'ємонту. Після об'єднання Італії (1861) – прем'єр-міністр італійського уряду.

Мадзіні Джузеппе (1805–1872) – юрист, філолог, революціонер, ідеолог і керівник республікансько-демократичного крила Рисорджименто. З 1827 р. брав участь у русі карбонаріїв. У 1831 р. заснував таємну організацію «Молода Італія». Учасник революції 1848–1849 рр., голова уряду Римської республіки в 1849 р., один з організаторів походу «тисячі» на Сицилію у 1860 р.

■ Камілло Бенсо Кавур

■ Джузеппе Мадзіні

Джузеппе Мадзіні створив у Марселі єдину загальноіталійську революційну організацію «Молода Італія». Її головна мета полягала у звільненні країни від австрійського гніту та об'єднанні всіх італійських земель у єдину демократичну республіку. Виконати це завдання, на думку Мадзіні та його однодумців, можна було тільки *шляхом революції*, яку слід здійснювати «з народом і для народу». Після 1849 р. Мадзіні, мріючи про нову революцію, залишився вірним повстанській тактиці. За його активної участі в 1853 р. було підготовлене повстання в Мілані, яке, однак, закінчилося повним розгромом. Невдачі зазнала і спроба мадзіністів організувати в 1857 р. збройну експедицію на Сицилію. Але революційна «*партія дії*», що виросла на основі «Молодої Італії», не припиняла боротьби.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

Інструкція «Молодої Італії»
щодо стратегії боротьби за національну
незалежність

«Молода Італія» відрізняє стадію повстання від стадії революції. Революція почнеться тоді, коли переможе повстання. Стадія повстання, тобто події від початку й до звільнення всієї території Італійського континенту, має скеровуватися тимчасовою владою, сконцентрованою в руках невеликого кола людей. Як тільки територію буде звільнено, будь-яка влада має зникнути перед обличчям Національної ради, єдиного джерела будь-якого авторитету в державі.

Які стратегії боротьби за національну незалежність виділяють автори документа?

Поміркована течія, що представляла інтереси ліберального дворянства і буржуазії, орієнтувалася на об'єднання під владою конституційного монарха. Головне сподівання при цьому пов'язувалося з ліберальним П'ємонт. Лідер течії, граф *Кавур*, був розважливым і гнучким політиком, він будував свої плани, виходячи з реальних можливостей. Як і всі ліберали, Кавур відкидав шлях революційного об'єднання країни «знизу», де вирішальну роль у боротьбі відігравав би народ. Головне завдання він убачав у вигнанні австрійців з Ломбардії й Венеції та включенні цих областей разом із Пармою, Моденою і Тосканою до складу Сардинського королівства. Таким чином, об'єднання країни мало здійснюватися поступово і під владою Віктора-Еманнуїла II.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте дві програми об'єднання Італії: революційно-демократичну і помірковано-ліберальну. Яка з них, на вашу думку, більш реалістична та дієва і чому?

Готуючись до війни проти Австрії, Кавур прагнув заручитися підтримкою великих європейських держав. Улітку 1858 р. він уклав *секретну угоду з Наполеоном III*, за якою Франція зобов'язувалася виступити на боці П'ємонту і надати йому допомогу в об'єднанні Північної Італії. У нагороду до території Франції мали увійти Ніцца і Савойя.

У ході війни уряду П'ємонту вдалося заручитися підтримкою добровольців з усієї Італії. Очолив частини волонтерів Дж. Гарібальді. У **червні 1859 р.** франко-сардинські війська під особистим командуванням Наполеона III завдали австрійцям поразки під **Маджентою** і заволоділи Ломбардією. Невдовзі союзні війська вцент розгромили австрійців у кровопролитній битві при Сольферіно.

Але французький імператор Наполеон III завдав справі об'єднання Італії важкого удару. У серпні 1859 р. за спиною італійців він *уклав з австрійцями перемир'я*, а потім у містечку **Віллафранка** підписав мирний договір. За договором Австрія була змушена поступитися Ломбардією, але зберегла за собою Венеціанську область. Зрадивши у такий спосіб інтереси союзника, Наполеон III все-таки одержав обіцяні Ніццу і Савойю.

Тим часом в Італії ширився визвольний рух. Патріотичні сили домоглися звільнення від австрійських залог *Тоскани, Парми й Модени*. Обрані там Національні збори висловилися за приєднання областей до П'ємонту. Повстала *Романья* – частина Папської області, знову розгорнулися антибурбонські виступи в *Неаполітанському королівстві*, і особливо на *Сицилії*.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому саме П'ємонт став центром об'єднання Італії?

3. Піднесення визвольного руху. Походи Гарібальді. У 1860 р. Сицилію знов охопив вогонь селянських повстань. Скориставшись з цього, демократи на Півночі Італії почали підготовку військової експедиції для надання допомоги повстанцям. Почалося вербування і навчання волонтерів. З ініціативи Гарібальді для закупівлі зброї було створено фонд добровільних пожертвувань.

У травні 1860 р., зібравши невелику армію добровольців – усього 1200 чол. (вони були одягнені в червоні сорочки, звідси назва «тисяча червоносорочечників»), – Гарібальді таємно на двох кораблях відплив з Генуї на Сицилію. Коли він висадився на острові, населення вітало його як визволителя від тиранії Бурбонів. Звідусюди під прапор Гарібальді сходилися добровольці, і через два дні до його загону приєдналися 4 тис. селян. Повстанцям протистояло 25 тис. королівських військ. Але завдяки завзяттю бійців і вмілому маневруванню Гарібальді вдалося виграти важливу битву під **Калатафімі**. При першому ж натискові неаполітанців «тисяча» кинулася на ворога і, попри свою чисельність, противник був розбитий дощенту. Гарібальдійці оволоділи центральним містом Сицилії – *Палермо*, і незабаром увесь острів було очищено від королівських військ. Прибувши до Палермо, Гарібальді оголосив себе диктатором Сицилії від імені сардинського короля Віктора-Еммануїла.

Після звільнення Сицилії влітку 1860 р. гарібальдійські війська висадилися в Калабрії і, не зустрівши опору деморалізованої королівської армії, рушили на Неаполь. 7 вересня Гарібальді урочисто вступив у столицю Королівства Обох Сицилій, а потім розгромив залишки урядових військ у битві на *р. Вольтурно*. Успіх походу Гарібальді, який за короткий час зумів вигнати з Неаполя Бурбонів, багато в чому пояснюється підтримкою його селянами Південної Італії. Скориставшись диктаторськими повноваженнями, *Гарібальді скасував численні привілеї дворянства і духовництва, конфіскував майно монастирів, знищив ненависний селянам податок на помел зерна, а головне – обіцяв усім, хто прилучився до повстання, землю після перемоги.*

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Перша прокламація Гарібальді на Сицилії. Травень 1860 р.

Сицилійці! Я привів до вас хоробрих воїнів, що вціліли після битви в Ломбардії. Ми почули героїчний клич сицилійців – і ось ми поміж

■ «Тисяча» Дж. Гарібальді перед відплиттям до Сицилії

Чи схожа вона на регулярну військову частину?

■ Вступ військ Гарібальді в Неаполь

вас. Ми прагнемо єдиного: звільнення Вітчизни. Будьмо однастайні, і справа виявиться легкою. До зброї! Хто ж не візьме її до рук, той або боягуз, або зрадник! Нестача зброї жодному не буде виправданням. У руках хоробрих воїнів будь-яка зброя вагома. Міські ради перейматимуться долею жінок, дітей та старих. Отже, до зброї! Хай Сицилія знову покаже світові, як доблесний об'єднаний народ звільнить країну від гніту.

Поставте себе на місце жителів Сицилії, які мали зробити вибір щодо підтримки Гарібальді. Який вибір і чому зробили б ви?

■ Відкриття італійського парламенту

Мадзіні та інші демократи радили Гарібальді зберегти диктаторські права і силою звільнити Папську область, а потім і Венецію. Але зростаюча популярність народного генерала стала серйозно турбувати правлячі кола П'ємонт. Регулярні війська Віктора-Еммануїла ввійшли до Неаполітанського королівства з півночі, перегородивши тим самим шлях просуванню повстанської армії в Папську область.

Під час голосування, проведеного Гарібальді на вимогу Віктора-Еммануїла, більшість жителів Неаполітанського королівства висловилися за приєднання до П'ємонт. У лютому 1861 р. відбулося відкриття спільного італійського парламенту, а в березні у Турині П'ємонт із приєднаними до нього областями був проголошений Італійським королівством. Таким чином, унаслідок подій 1859–1860 рр. майже вся Італія перетворилася на єдину конституційну монархію. Проте не республі-

канці Мадзіні та Гарібальді, а ліберали – прихильники Кавура очолили єдину національну державу.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому не республіканці, а ліберали очолили єдину національну державу? Прослідкуйте на карті процес об'єднання Італії.

4. **Завершення об'єднання Італії.** Об'єднання Італії ще не було завершено. У Венеціанській області продовжували порядкувати австрійці, а в Римі зберігалася світська влада папи, яку охороняли надіслані Наполеоном III французькі війська. У 1862 р. Гарібальді на свій страх і ризик здійснив спробу звільнити Рим, але був зупинений королівськими військами. Поранений полководець потрапив у полон і за королівським наказом був засланий на невеличкий острів Капреру.

У 1866 р. Італія, уклавши союз із Пруссією, взяла участь у війні проти Австрії. Хоча італійські війська і зазнали поразки, Австрія була розбита прусською армією. Після цього Венеціанську область було включено до складу Італійського королівства. Через рік спроба гарібальдійців захопити Рим знову закінчилася невдачею: біля Ментани вони наштовхнулися на озброєні новітніми скорострільними гвинтівками «шаспо» французькі війська. Зазнавши тяжких втрат, Гарібальді був змушений відступити.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

Зі спогадів про Дж. Гарібальді

Одягнутий він був у червону вовняну сорочку і поверх плащ, якимось особливо застебнутий на грудях; не на шиї, а на плечах була хустина, так як її носять матроси, вузлом пов'язана на грудях. Усе це йому дуже пасувало, особливо плащ.

Кожна риса його обличчя, що було зовсім не правильне і скоріше нагадувало слов'янський, ніж італійський тип, приємна, пройнята неймовірною добротою. Те саме в його погляді, те саме в його голосі, і все це так просто, так щиросердно, що коли людина не упереджена... то вона неодмінно полюбить його.

Проте самою тільки добротою не вичерпується ні його характер, ні вираз його обличчя. Поряд з добродушністю і запальністю відчувається непорушна моральна твердість.

У Гарібальді так само мало військового, як мало аристократичного і міщанського. При цьому не можна не помітити, що у нього немає плебейської грубості. Його поведінка лагідна до жіночності.

Дайте характеристику Гарібальді, як народного ватажка і людини.

Останню перешкоду на шляху до об'єднання Італії було усунуто лише в 1870 р. під час *франко-німецької війни*. Скориставшись тяжким становищем Франції після капітуляції Наполеона III під Седаном, італійські війська безперешкодно *зайняли Рим*. «Вічне місто» було оголошене столицею Італійського королівства. *Об'єднання країни завершилося*.

Об'єднання Італії сприяло розвитку капіталізму в країні, особливо в її північних провінціях, де створювались великі господарства та швидко зростала промисловість. Аграрний південь відставав, там ще довго зберігались великі поміщицькі латифундії і напівфеодална здольщина безземельних селян. Унаслідок цього *Італія значно відставала у своєму розвитку від передових держав Європи*.

■ Сучасний вигляд Рима

3 ? Перевірте себе

1. Які наслідки мала революція 1848–1849 рр. для італійських держав?
2. Складіть історичний портрет Дж. Мадзіні. Визначте своє ставлення до нього: що вам подобається і чому, а що – ні.
3. Яку тактику застосував К. Кавур, прагнучи об'єднати країну?
4. Опишіть звільнення Сицилії під керівництвом Дж. Гарібальді від гірнї Бурбонів.
5. Покажіть на карті визвольні походи Дж. Гарібальді. Чому, незважаючи на окремі військові невдачі, Дж. Гарібальді користувався величезною популярністю у народі?
6. За яких обставин Рим було оголошено столицею Італійського королівства?
7. Чому, на вашу думку, на початку 90-х років XIX ст. Львів називали «українським П'ємонто»?

114

ДАТИ І ПОДІЇ

1859 р. – італо-франко-австрійська війна.

1860 р. – похід «тисячі» Дж. Гарібальді.

1861 р. – проголошення Італійського королівства.

1870 р. – завершення об'єднання Італії.

§17

Вікторіанська Британія

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Поясніть терміни: торі, віги, конституційна монархія, чартизм.

1. Велика Британія – «майстерня світу». У 50–60-х роках XIX ст. першість Англії у світовій промисловості і торгівлі сягнула своєї вершини. Переваги, пов'язані з більш раннім завершенням промислового перевороту, а також використання ресурсів колоній забезпечили британським підприємцям *монопольне становище на світовому ринку*. Наприкінці 60-х років Англія видобувала вугілля в 5 разів більше, ніж Німеччина, і в 4 рази більше, ніж США. У 1860 р. вона переробляла на своїх фабриках стільки бавовни, скільки всі інші країни світу разом узяті. У середині XIX ст. в Англії було зосереджено половину світового виробництва чавуну, вугілля і бавовняних тканин. Країна стала найбільшим експортером машин і устаткування, своєрідною «майстернею світу».

ІСТОРІЯ ВІНАХОДІВ

Паровий молот

Винахід парового молота відіграв велику роль в промисловій революції. В давні часи всі роботи по виплавці металу виконували ковалі. У XVIII ст. був винайдений кулачковий молот. Але він був незручний у використанні. Ситуація докорінно змінилася в 40-х роках XIX ст. з появою парового молота Несміта. Він вирішив об'єднати парову машину й ударник, щоб машина робила зворотно-поступальний рух.

На новий винахід Несміта надійшло багато замовлень. Для ознайомлення з пристроєм приїздили механіки та інженери з різних заводів. Винахід дуже швидко прославив свого винахідника.

■ *Вугільні шахти Англії з механізмами на паровій тязі*

Як нові механізми зробили працю шахтарів ефективнішою?

115

Важливу роль у прискоренні промислового розвитку Англії відіграла *відмова від протекціонізму і перехід до вільної, безмитної торгівлі*. Це відбулося після скасування в 1846 р. «хлібних законів» і останніх мит на ввезення товарів. Не боючись конкуренції на власному ринку, англійські підприємці використовували безмитну торгівлю (*фритред*) як засіб економічної експансії. Використання машин дозволяло виробляти дешевші товари, конкурувати з якими не могла жодна країна. У 60-х роках XIX ст. Англія домоглася підписання ряду дуже вигідних торговельних угод із Францією, Італією, Австрією і німецькими державами, заповнивши ринки цих країн дешевою промисловою продукцією.

Швидкому прогресу промисловості й торгівлі Англії сприяв розвиток *транспортної мережі*. У 50–60-х роках залізничний транспорт став основним у суходільних перевезеннях, а пароплави витісняли вітрильні судна. Англія будувала торговельні кораблі на замовлення багатьох країн, які використовували їх для перевезення товарів до найвіддаленіших частин світу.

Величезні багатства потрапляли до Англії з її заморських колоній. Водночас англійські підприємці одержували значні прибутки від своїх іноземних капіталовкладень. Найбільші банки надавали позики іншим країнам, вкладали гроші в будівництво фабрик, заводів і залізниць за кордоном. Англія перетворилася на «світового банкіра». Фунт стерлінгів став головним засобом міжнародних розрахунків, а Англійський банк – світовим центром фінансових угод.

■ *Змагання британських кліперів. Картина. 1866 р.*

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Британію в 50–60-х роках XIX ст. називали «майстернею світу» та «світовим банкіром»?

Противники скасування «хлібних законів», великі землевласники пророкували занепад *сільського господарства*, якщо запровадити вільну торгівлю. Але цього не сталося. Величезний попит на продукти харчування і сировину для фабрик давали можливість лендлордам і фермерам-підприємцям збільшувати посівні площі та застосовувати нову техніку і хімічні добрива. Внаслідок цього врожайність в Англії стала набага-

то вищою, ніж у сусідній Франції. Сировиною і продовольством Англію також постачали її колонії.

2. Утвердження лібералізму. Друга парламентська реформа. 50–60-ті роки XIX ст. стали не лише періодом розквіту британської економічної могутності, а й остаточного утвердження *парламентської монархії*. Палата громад, що відкрила в 1832 р. двері для буржуазії, до середини XIX ст. витіснила на другий план палату лордів і звела до мінімуму політичний вплив королівської влади. Англійська монархія зберегла певні важелі впливу на політичне життя країни. Королева призначала прем'єр-міністрів, хоча і змушена була вибирати їх поміж лідерів парламентської більшості. Уряд зобов'язувався інформувати її про будь-які більш-менш важливі зміни у внутрішній і зовнішній політиці.

З 1837 по 1901 р. трон Великобританії посідала королева **Вікторія**, яка стала символом Англії у добу найвищого піднесення її могутності. Вступивши на трон недосвідченою дівчиною, Вікторія швидко засвоїла парламентські традиції і конституційні звичаї. Поступово стали виявлятися такі риси її характеру, як наполегливість і владність. Вона високо цінувала свої права і нікому не дозволяла зазіхати на них. Вікторія відправила у відставку міністра закордонних справ, лідера вігів лорда *Пальмерстона* лише за те, що він поспішив визнати бонапартистський переворот 2 грудня 1851 р. у Франції, не поінформувавши її про це. *Королева не конфліктувала з парламентом і не зазіхала на його повноваження*. Але всі прем'єр-міністри Англії починали листи до неї словами «Смиренно виконуючи свій обов'язок» і робили свої доповіді стоячи.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Вікторія (1819–1901) – королева Великої Британії з 1837 р. Період її правління ввійшов в історію країни як «вікторіанська доба». Це був най-

стабільніший період в історії країни: Англія стала «майстернею світу», розширила свої володіння й перетворилася на величезну Британську імперію.

■ Вікторія

До середини XIX ст. в Англії остаточно утвердилася парламентська *двопартійна система*, за якою влада в країні переходила від однієї політичної партії до іншої. У цей час за традиційними британськими партіями закріплюються нові назви: *торі* стали називатися *консерваторами*, а *віги* – *лібералами*. Поступово змінювався і соціальний склад партій. Консерватори, як і раніше, спиралися на земельну аристократію та англіканську церкву, але згодом до них прилучилися великі судновласники і підприємці, пов'язані з колоніальною торгівлею. Серед лібералів було також

чимало земельної знаті – лендлордів, але з 30-х років XIX ст. соціальний склад партії дедалі більше змінювався за рахунок торгово-промислової буржуазії. Розкол торі під час скасування «хлібних законів» надав мож-

лівість вігам відтіснити їх від влади. Упродовж 1846–1868 рр. консерватори перебували при владі не більше трьох років. Протягом решти часу влада знаходилася в руках ліберальних кабінетів, які охочіше від торі йшли на проведення політичних реформ, що розширювали вплив і права буржуазії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Ліберальна партія була провідною політичною силою Англії в добу її економічного розквіту?

Із зростанням економічної могутності для буржуазії дедалі обтяжливішим було становище, коли її інтереси в парламенті представляли спадкові політики-аристократи. Тим більше, що лідери вігів – лорди *Пальмерстон* і *Рассел* – стали чинити опір подальшим реформам. Тому в 50-х роках XIX ст. буржуазне крило вігів відкрито виступило з вимогою подальшого розширення виборчого права та проведення нової парламентської реформи. Смерть Пальмерстона в 1865 р. прискорила неминучий процес перетворення ліберальних вігів на партію торгово-промислової буржуазії. Ці зміни пов'язані з ім'ям міністра фінансів багатьох вігських кабінетів **Вільяма Гладстона**, який після смерті Пальмерстона став фактичним керівником Ліберальної партії Великої Британії.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Пальмерстон Генрі Джон Темпл (1784–1865) – віконт, британський державний діяч і дипломат. Освіту здобув в Единбурзькому й Кембриджському університетах. У 1855–1858 рр. і 1859–1865 рр. – прем'єр-міністр Великої Британії. Лідер Ліберальної партії в 1855–1865 рр.

Гладстон Вільям Юарт (1809–1898) – британський державний і політичний діяч. Навчався в Ітоні й Оксфорді. У 1868–1874, 1880–1885, 1886 і 1892–1894 рр. – прем'єр-міністр; лідер Ліберальної партії. Здійснював реформи, що сприяли розвитку громадянського суспільства й правової держави.

Внутрішня і зовнішня політика лібералів у 60–70-ті роки XIX ст. базувалася на монопольному становищі, яке посідала Англія у світовій індустрії, і цілком відповідала запитам торгово-промислових кіл країни. Вона спрямовувалася на усунення будь-яких перешкод на шляху вільного підприємництва та розширення політичного впливу буржуазії. Ліберали були противниками державного втручання в економічне і соціальне життя країни. Англійська буржуазія, яка не мала в цей час гідних конку-

■ Генрі Пальмерстон

■ Вільям Гладстон

рентів на світовому ринку, просто не потребувала державної підтримки й захисту.

У 1866 р. з ініціативи Гладстона до парламенту було внесено білля (законопроект) про реформу, що передбачав зниження виборчого цензу, але зусиллями консерваторів прийняття закону було зірване. Це викликало масовий рух протесту по всій Англії. За цих умов з ініціативи одного з лідерів торі **Бенджаміна Дізраелі** консерватори в **1867 р.** провели **другу парламентську реформу**. Вона значно розширила лави виборців за рахунок дрібних підприємців, фермерів і кваліфікованих робітників. Однак нижчі прошарки суспільства, як і раніше, були позбавлені виборчих прав.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

3 акта про реформу 1867 р.

Починаючи з 1868 р. й надалі кожен дорослий чоловік має право зареєструватися як виборець і голосувати за кандидата чи кандидатів у парламент від міського виборчого округу, якщо він задовольнить такі вимоги:

- якщо він досягнув повноліття (21 рік) та не притягався до суду;
- якщо він мешкав у цьому виборчому окрузі протягом року перед останнім днем липня як власник чи орендар житлового будинку;
- якщо його ім'я зазначено в списках домовласників або орендарів житлових будинків, що сплачують податки на користь бідних;
- якщо він своєчасно сплатить до 20 липня передбачений податок на користь бідних.

Порівняйте статті першої та другої парламентських реформ. Які зміни відбулися у виборчій системі Великої Британії?

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Дізраелі Бенджамін (1804–1881), граф Біконсфілд з 1876 – британський державний і політичний діяч, письменник. З 1848 р. – лідер консерваторів. У 1868 р. і 1874–1880 рр. – прем'єр-міністр.

■ Бенджамін Дізраелі

Промислове піднесення в 50–60-х роках XIX ст. супроводжувалося зростанням чисельності робітничого класу. У цей період в Англії активно створюються профспілки (*тред-юніони*), що об'єднували, як правило, тільки кваліфікованих робітників. Про створення власної політичної партії британські трудівники не замислювалися. Захисником інтересів народу до кінця XIX ст. вважалося ліве крило лібералів.

3. Зовнішня і колоніальна політика Англії. Досягнувши більших успіхів, ніж інші країни, у війнах кінця XVIII – початку XIX ст., Англія стала найвпливовішою державою світу. Промислова перевага зміцнила її провідне становище у світовій політиці. У 30–60-х роках зовнішня політика країни пов'язана з ім'ям лідера вігів **Пальмерстона**, який протягом 10 років був членом уряду і майже стільки

■ *Навчання військової справи канадських патріотів*
Чому канадійці мали навчатися військовій справі?

■ *Переселенці в Канаді*
Які риси характеру повинні були мати переселенці до Канади? За малюнком складіть розповідь про сім'ю переселенців.

ж часу обіймав посаду прем'єр-міністра. Цей дипломат завзято проводив традиційний британський курс на збереження політичної рівноваги в Європі. Це дозволяло Англії без перешкод *«правити морями»*, утверджувати свою торговельну гегемонію і розширювати колоніальні володіння. Принципи зовнішньої політики Англії Пальмерстон сформулював чітко: *«У Британії нема ні вічних союзників, ні постійних друзів. Вона має лише постійні інтереси»*. Керуючись цим правилом, усі англійські уряди, ліберальні й консервативні, з рідкісною одностайністю прагнули послабити політичних суперників та усунути конкурентів із зовнішніх ринків.

В інтересах торговельної і промислової буржуазії Англія провадила активну колоніальну експансію. Найважливішою в Британській колоніальній імперії була Індія – країна з майже 300-мільйонним населенням. У 1857–1859 рр. в Індії спалахнуло могутнє визвольне повстання, але воно було жорстоко придушене англійськими військами. Не менш суворо розправлялися колонізатори і з населенням інших своїх володінь. У Новій Зеландії чисельність місцевих жителів – *маорі* – внаслідок винищувальних воєн скоротилася втричі. В Австралії і на острові Тасманія колонізатори відтісняли корінне населення в посушливі райони і цим прирікали на вимирання.

Землі, що звільнилися, заселялися колоністами з Англії, і незабаром у Канаді, Австралії і Новій Зеландії стало переважати біле населення. Переселенці освоювали нові території, ставали покупцями англійських фабричних товарів. Колонії були джерелом сировини і продовольства, туди їхали ті, для кого не знайшлося роботи на батьківщині.

У 50–60-х роках XIX ст. Англія веде загарбницькі війни в Китаї, Японії, Ірані та Ефіопії, нав'язуючи урядам цих країн нерівноправні торговельні договори. Але спроба англійських військ у 40-х роках XIX ст. вдертися до Афганістану зазнала невдачі. У 60-х роках колоніальна експансія Англії поширилася на Африку.

Безжалісно придушуючи найменший опір у колоніях, де основне населення становили корінні жителі, англійський уряд йшов на поступки там, де переважали переселенці. Правлячі кола Британії побоювалися повторення подій кінця XVIII ст., що призвели до втрати більшої частини їхніх північноамериканських володінь. У 1867 р. найбільша англій-

ська колонія **Канада** одержала статус **домініону** – *самоврядної території*. Відтоді губернатори, призначені королевою, мали керувати Канадою за посередництвом уряду домініону і за згодою канадського парламенту. У 50–60-х роках XIX ст. право створити власні представницькі установи одержали також інші «білі колонії» Англії – *Капська земля, Наталь, Австралія й Нова Зеландія*.

Проте суті колоніального володарювання це не змінювало. Прикладом була перша англійська колонія – *Ірландія*. Незважаючи на формально рівне з Великою Британією становище у складі Сполученого Королівства, Ірландія залишалась її сировинним придатком і джерелом дешевої робочої сили. Майже вся земля на «Зеленому острові» була власністю англійських лендлордів, а ірландці – безправними її орендарями. Користуючись своїм становищем, великі землевласники постійно збільшували орендну плату, без жалю зганяли дрібних орендарів з землі за несплату, прирікаючи на голодну смерть людей, позбавлених засобів для існування. Через голод і хвороби в Ірландії гинули сотні тисяч селян. Багато з них покинули батьківщину й емігрували за кордон. *Протягом 40–60-х років XIX ст. населення острова скоротилося майже на третину.*

? Перевірте себе

1. Визначте причини швидкого економічного розвитку Британії в середині XIX ст.
2. Які наслідки, на вашу думку, мало проведення другої парламентської реформи?
3. Поясніть принцип британської зовнішньої політики: «У Британії нема ні вічних союзників, ні постійних друзів. Вона має лише постійні інтереси».
4. Покажіть на карті англійські колоніальні володіння на середину XIX ст. Що сприяло створенню англійцями такої величезної колоніальної імперії?
5. Якими методами Британія здійснювала управління у своїх колоніях?
6. Які поступки було зроблено для «білих колоній»?
7. Охарактеризуйте роль королеви Вікторії в політичному та економічному житті Британії в другій половині XIX ст.

ДАТИ І ПОДІЇ

1837 р. – Вікторія стала королевою Великої Британії.

1867 р. – друга парламентська реформа.

1867 р. – Канада отримала статус домініону.

§18–19

США в першій половині XIX століття. Громадянська війна в США

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте з курсу всесвітньої історії за 8 клас події, пов'язані з війною за незалежність північноамериканських колоній та утворення США.

1. **Особливості соціально-економічного розвитку.** Кінець XVIII – перша половина XIX ст. стали часом *бурхливого розвитку* Сполучених Штатів Америки. Здобуття незалежності й усунення всіх перепон на шляху вільного підприємництва зумовили швидке зростання фабричної промисловості

■ Поштовий пароплав «Вашингтон», рейс з Європи до Америки

122

і фермерського господарства на північному сході країни. Йшло активне освоєння західних земель. На Півдні ж продовжувало поширюватися плантаційне рабовласницьке господарство, яке постачало сировиною промисловість північних штатів і Західної Європи.

Після війни за незалежність територія США простягалася від Атлантичного океану до Міссісіпі. На цих землях проживало чимало індіанських племен, яких переселенці, що рухалися зі сходу, неухильно витісняли на захід. З великими племенами уряд США укладав угоди, за якими їм лишалася частина земель. Проте свої обіцянки американська влада постійно порушувала. Індіанців висилали у спеціально відведені райони, так звані *резервації*. Опір індіанців придушували за допомогою спеціальних каральних експедицій.

На початку XIX ст. у США розпочався промисловий переворот, який, як і в Англії, охопив насамперед текстильну промисловість. Уже в 40-х роках американські бавовняні тканини успішно конкурували з англійськими на світовому ринку. У 30-х роках на північному сході швидкими темпами почала зростати важка промисловість.

Активно розвивалась *транспортна мережа* країни. Район Великих озер було зв'язано з Атлантичним океаном низкою каналів, нові залізниці з'єднували райони фермерського господарства з великими містами і промисловими центрами, що потребували продуктів харчування і сировини. У 1807 р. на Гудзоні було випробувано перший у світі пароплав Фултона, після чого в країні почалося будівництво парових кораблів. На середину XIX ст. тоннаж торговельного флоту США вже дорівнював англійському.

ІСТОРІЯ ВІНАХОДІВ

Азбука Морзе

Одним з винаходів XIX ст. є азбука Морзе (код Морзе, морзянка), названа на честь американського винахідника Семюеля Морзе, який розробив її в 1838 р. Це спосіб кодування букв алфавіту, цифр, розділових знаків та інших символів за допомогою використання довгих і коротких сигналів – «крапок» і «тире» та пауз між буквами і словами.

Азбука Морзе є першим цифровим способом передачі інформації та основою сучасної телеграфної азбуки. Навіть після появи комп'ютерів і широкого використання цифрових видів зв'язку телеграф залишається одним з головних видів передачі інформації.

Для передачі та отримання сигналів Морзе в 1837 р. сконструював спеціальний електромеханічний апарат, який пізніше був замінений телеграфним апаратом. Перше повідомлення було відправлено 27 травня 1844 р. Для передачі послань

використовувався ключ, який розробив російський вчений Б. Якобі, а для прийому – електромагніт, якір якого керував переміщенням по паперу чорнильного пера. Сучасний варіант міжнародного коду Морзе затверджено в 1939 р.

Розвиток промисловості сприяв зростанню нових індустриальних центрів – *Чикаго, Піттсбурга, Детройта*. Населення Нью-Йорка на середину XIX ст. становило 500 тис. чол., по країні питома вага міського населення зросла до 12 %.

У США з Європи переселялися мільйони людей. В основному це були селяни і ремісники, гнані злиднями і безробіттям. Умови життя робітників у США були кращі, ніж в Європі. Брак робочої сили змушував підприємців платити більшу зарплатню. До того ж будь-який бажаючий з переселенців міг освоювати нові землі на заході. Протягом першої половини XIX ст. на захід рушали нескінченні валки колоністів. Багато хто намагався потрапити в Америку, сподіваючись на щасливе життя. Одні рятувались від релігійних переслідувань, інші прагнули особистої свободи, сподівались отримати роботу чи шматок землі. Нових переселенців називали *піонерами*.

За першовідкривачами-піонерами йшли фермери-скватери, які займали на свій страх і ризик землі, що юридично вважались державною власністю. На освоєних західних землях вони вирощували пшеницю і розводили худобу.

ПОМІРКУЙТЕ!

З яких причин люди переселялися до США в першій половині XIX ст.?

У 1841 р. на вимогу фермерів Конгрес ухвалив закон про першу заїмку, який полегшив придбання в держави земельної ділянки тим, хто її вже обробляв. Крім того, фермери могли купувати її на виплат. Завдяки розвитку сільськогосподарського машинобудування фермери мали можливість застосовувати в господарстві механічні жатки і сінокосарки. У великих фермах використовувалася наймана праця.

У південних штатах продовжувало розширюватися плантаційне господарство, засноване на рабській праці. На плантаціях вирощувалися тютюн, рис, рослина-барвник індиго. Але з бурхливим розвитком текстильної промисловості і зростанням попиту на сировину на плантаціях стала переважати бавовна. Як і капіталістичні підприємства Півночі, плантаційне господарство Півдня теж орієнтувалося на ринок, але воно базувалося на підневільній рабській праці.

■ Американські колоністи йдуть на захід до Орегону. Картина Чому серед зображених колоністів немає жінок?

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬРозповідь негра Соломона Нортепа,
який 12 років був рабом у Луїзіані

Коли нового раба посилають уперше на плантацію, його підганяють і примушують збирати бавовну в цей день так швидко, як тільки він може.

Увечері те, що він зібрав, зважують, і в наступні дні він повинен приносити стільки ж кожного вечора. Якщо коли-небудь маса буде менша, то це вважають доказом лінощів раба і його карають батогами. Звичайна денна норма становить 200 фунтів.

Робітники повинні бути на плантації ще до сходу сонця, і за винятком 10 чи 15 хвилин, коли вони можуть проковтнути свою пайку... їм не дозволяється бути без діла жодної хвилини, аж поки зовсім не стемніє. Коли денну роботу на плантації закінчено, кошики відносять зважувати. Хоч би яким стомленим був раб, хоч би як він хотів відпочити й заснути, він завжди з великим страхом підходить зі своїм кошиком бавовни, бо знає, що, коли в ньому не буде повної маси, його дуже покарають... Після зважування карають тих, хто завинив, потім кошики відносять на бавовняний склад.

Та це ще не все. Крім цього, кожний раб виконує роботу в домі плантатора. Один раб годує мулів, другий – свиней, третій рубає дрова тощо... А коли пізно ввечері стомлені раби приходять нарешті у своє приміщення, там їм ще треба розпалити вогонь, змолоти на жорнах кукурудзу і приготувати собі обід та вечерю.

Охарактеризуйте умови життя і праці рабів на бавовняних плантаціях.

Чому збереження рабства на Півдні загрожувало економічним відставанням усієї країни?

■ *Транспортування рабів.*
Малюнок. 1860 р.

Уважно розгляньте зображення. Чому раби при транспортуванні були прикуті один до одного?

Чорношкірі раби на плантаціях зазнавали найжорстокішої експлуатації. Ними торгували, як речами чи худобою, влаштовували аукціони з їх продажу. За рабами пильно наглядали спеціальні охоронці та навчені полковати за втікачами собаки. Їхня праця була менш продуктивною, ніж найманих робітників. Раби часто псували нові знаряддя праці або неефективно використовували їх.

Унаслідок вирощування на плантації лише однієї культури ґрунт швидко виснажувався, і плантаторам доводилося перебиратися на нові, родючі землі. Маючи більше грошей і ресурсів, вони захоплювали величезні території на Заході і перешкоджали розвитку фермерського господарства.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте шляхи розвитку сільського господарства на Півночі і на Півдні Сполучених Штатів. Чому північний варіант продуктивніший?

2. *«Доктрина Монро».* І північна буржуазія, і південні плантатори проводили політику експансії, тобто поширення своєї влади на нові території. У 1803 р., користуючись тим, що Франція була втягнута в європейські війни, уряд США змусив її продати величезну територію *Луїзіани* за умовну суму 15 млн доларів. У 1810–1812 рр. американські війська зайняли іспанську *Флориду*, яка згодом була повністю приєднана до складу США.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Монро Джеймс (1758–1831) – державний і політичний діяч США. Президент США в 1817–1825 рр. У 1823 р. проголосив «доктрину Монро», що декларувала принцип взаємного невтручання країн Американського та Європейського континентів у внутрішні справи одна одної і була використана США для обґрунтування гегемоністської політики в Латинській Америці.

Захоплюючи нові землі і прагнучи закріпитися в Північній Америці, США водночас всіляко намагалися послабити вплив європейських держав у Новому світі. Основні принципи їх зовнішньої політики було викладено в посланні президента Монро до Конгресу **2 грудня 1823 р.** Згідно з «доктриною Монро», Американський материк не міг бути об'єктом колонізації для європейських держав. США визнавали існуючі колонії європейців, але заявляли, що не допустять заснування нових і втручання європейських держав в американські справи. У газетах ці принципи було оформлено гаслом «Америка для американців!». Але насправді це означало «Америка – для США».

125

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ**3 послання президента Д. Монро Конгресу США.
2 грудня 1823 р.**

У війнах європейських держав з питань, що стосуються виключно їх, ми ніколи не брали участі, і це не суперечить нашій політиці. Лише тоді, коли існує серйозна загроза нашим правам, ми починаємо готуватися до свого захисту.

Щирі та дружні відносини, що існують між Сполученими Штатами й цими державами, є підставою для того, щоб розглядати будь-які спроби розповсюдження їх системи на будь-яку частину нашої півкулі як небезпечну для нашого спокою та безпеки. Ми не втручаємося й не втручатимемося у справи існуючих колоній або залежних територій будь-якої європейської держави. Однак що стосується країн, які проголосили свою незалежність і спромоглися її зберегти та незалежність яких ми розсудливо визнаємо відповідно до принципів справедливості, то ми розглядаємо втручання в їхні справи зі сторони будь-яких інших європейських держав з метою їх підкорення чи контролю не інакше, як прояв ворожого ставлення до Сполучених Штатів.

Як ви розумієте слова президента Д. Монро, що США буде розглядати будь-яку спробу європейських держав поширити свій вплив на Американський материк «як небезпечну для нашого спокою та безпеки»?

Захоплюючи нові землі, США користувались тим, що молоді латиноамериканські країни були набагато слабшими за них. Так, у **1845 р.** Конгрес США прийняв до складу федерації **Техас**, що належав Мексиці. На цей час Техас був вже переповнений американськими плантаторами, які свавільно захоплювали землі. Ці події викликали війну США з Мексикою, де перевага американської армії була беззаперечна. У **1848 р.**, потерпівши поразку, мексиканський уряд був змушений передати США не тільки Техас, а й землі на північ від р. Ріо-Гранде – **Нову Мексику** і **Каліфорнію**. Загалом за період з 1803 до 1867 р. Сполучені Штати зуміли збільшити свою територію в чотири рази. США перетворилися на одну з найбільших держав планети і стали найвпливовішою державою континенту.

3. Передумови громадянської війни. Наявність двох соціально-економічних систем – вільного ринкового капіталістичного господарства на Півночі

■ Американська плантація. Малюнок. XIX ст.

■ Ендрю Джексон

реси фермерів і плантаторів унаслідок гострої боротьби за нові землі стали різними. Тепер фермери вже підтримували північних промисловців, які були проти поширення рабства на нові західні території. У 1854 р. було створено **Республіканську партію США**, основу якої склали ворожі до рабства фермери і буржуазія. Помірковане крило республіканців обмежувалося лише вимогою непоширення рабства на нові території, а її радикально-демократичне угруповання вимагало негайного скасування рабства.

Рабовласницькі штати поступово втрачали свою перевагу в Конгресі, у Білому домі, але не збиралися добровільно поступатися владою і політичним впливом. Федеральний уряд намагався знайти компроміс, проте конфлікт між північними і південними штатами ставав неминучим. Виникло необоротне протистояння між прибічниками розвитку ринкової економіки, заснованої на найманий праці, і рабовласниками, які стояли на сторожі віджилої системи господарювання.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому фермери вимагали заборони рабства?

У 30–40-х роках на Півдні почастишали виступи негрів-рабів, на Півночі розпочався *аболіціоністський рух* – громадський рух за негайне знищення рабства (від англ. *to abolish* – скасовувати). У 1838 р. аболіціоністами було створено **Товариство підземної залізниці**, що допомагало втечі чорношкірих рабів з південних до північних штатів. У південних штатах таємно розповсюджувався журнал «Лібейтор» («Визволитель»),

■ **Публічні торги рабами**
Що, на вашу думку, від-
чуюють виставлені на
продаж раби?

■ **Рахунок за 10 рабів**

який закликав до знищення рабства. Його редактор Вільям Гаррісон, поширюючи часопис, ризикував власним життям, яке південні плантатори оцінили в 5 тис. доларів (на той час дуже велика сума грошей).

Велике враження на сучасників справила спроба підняти повстання переконаного аболіціоніста Джона Брауна. У містечку Гарперс-Феррі у Вірджинії повсталі захопили великі склади зброї, намагалися закликати до боротьби проти рабства інших громадян, але їх виступ було придушено урядовими військами. Самого Дж. Брауна було засуджено військовим трибуналом до смерті через повішення.

ПОМІРКУЙТЕ!

В яких літературних творах найкраще, на вашу думку, змальовано життя мешканців південних штатів у цей період?

У 1860 р. президентом США вперше було обрано кандидата від Республіканської партії Авраама Лінкольна. Він народився 1809 р. у сім'ї небагатого фермера з Кентуккі. В юнацькі роки рубав ліс і сплавляв по річках, брав участь у війнах проти індіанців і дістав чин капітана. Всього в житті Лінкольн досяг завдяки власним зусиллям. Самотужки здобувши освіту, він став адвокатом, а незабаром був обраний до Конгресу.

Лінкольн ніколи не брав участі в аболіціоністському русі. Під час виборів він виступав лише за непоширення рабства на нові території і підкреслював, що не наполягатиме на його негайній ліквідації і не втручатиметься у внутрішні справи південних штатів. Проте сам факт вибору президентом країни представника Півночі був сприйнятий у південних штатах як виклик та пряма загроза рабовласницькій системі.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Погляди А. Лінкольна на проблему рабства

Коли б ми від початку знали, де знаходимося й куди прямуємо, то набагато краще могли б вирішити, що нам робити і як. Минуло більше п'яти років з початку політики, відкрито визнана мета якої полягає в тому, щоб покласти край хвилюванням, пов'язаним з рабством. Протягом здійснення цієї політики хвилювання не лише не припинилися, але й

почали постійно посилюватися. На мою думку, вони не зупиняться доти, доки ми не подолаємо рабство. Дім, який розпинають сварки, не може встояти. Маю певність, що теперішнє правління не може бути стійким, залишаючись напіврабовласницьким, напіввільним.

Як ви розумієте слова А. Лінкольна «теперішнє правління не може бути стійким, залишаючись напіврабовласницьким, напіввільним»?

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Лінкольн Авраам (1809–1865) – державний діяч, національний герой американського народу. Один із засновників Республіканської партії в США. З 1861 р. – президент США. Захищав інтереси торговельно-промислових кіл Півночі.

■ Авраам Лінкольн

Протягом Громадянської війни в США 1861–1865 рр. уряд Лінкольна прийняв гомстед-акт, скасував рабство на всій території США.

У грудні 1860 р. про вихід із Федерації оголосила *Південна Кароліна*, а згодом до неї приєдналося ще 7 штатів – *Луїзіана, Техас, Міссісіпі, Джорджія, Алабама, Флорида* і *Теннессі*. Штати, що відокремились, утворили власну державу – **Південну конфедерацію** із столицею в *Річмонді* (Вірджія), президентом якої було обрано **Джефферсона Девіса**. Головною метою Конфедерації південні плантатори проголошували захист вольностей окремих

штатів, але при цьому рабство оголошувалось «*природним нормальним станом*» і «*оплотом цивілізації*».

4. Хід військових дій. Військовий конфлікт між Північчю і Півднем ставав неминучим. Приводом до війни став обстріл і захоплення південцями *форту Самтер* поблизу узбережжя Південної Кароліни, залого якого зберігала вірність федеральному уряду. У **квітні 1861 р.** президент Лінкольн оголосив південні штати заколотниками і розпочав набір до ополчення.

Перевага сил у війні була на боці Півночі. Її населення становило понад 19 млн чол., в той час як Півдня – 12 млн (з яких майже третина була рабами). Північ могла виставити більше військ, на території Федерації зосереджувалася майже вся військова промисловість. Але північні штати не були готові до війни і на початку не використали свою перевагу в економічних і людських ресурсах. Більшість офіцерів і генералів американської армії були вихідцями з родин плантаторів і вступили до армії конфедератів.

Напередодні війни на Південь було вивезено значну кількість зброї з військових складів. Армія південців нарощувала свій потенціал і влітку 1861 р. налічувала 120 тис. чол. Тому на початковому етапі війни війська Півночі потерпіли невдач. У першій же великій битві під *Манассасом* у липні 1861 р. вони зазнали поразки, яка ледве не призвела до падіння Вашингтона. Певною мірою поразки військ Федерації – під Манассасом і біля Болс-Блаффа поблизу Вашингтона – пояснювалися нерішучістю вищого командування.

Генерал Мак-Клеллан вважав, що війну можна виграти, уникаючи великих битв. Він розробив **план «Анаконда»**, суть якого полягала в оточенні штатів-заколотників і поступовому стискуванні кільця оточення до повної

капітуляції південців. З цією метою в 1862 р., наступаючи з півночі, армія генерала Гранта захопила територію вздовж р. Міссісіпі. На зустріч їй, здобувши Новий Орлеан, з півдня просувався десантний корпус генерала Батлера. Конфедерати були відрізані від Техасу і Луїзіани. Проте Мак-Клеллан зазнав цілковитої поразки в битві під Річмондом. Щоб зупинити наступ південців, довелося перекинути війська до Вашингтона.

■ Зброя зразка 1860 р.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Грант Улісс (1822–1885) – у 1869–1877 рр. 18-й президент США від Республіканської партії, генерал. Під час громадянської війни в США – головнокомандувач армії Півночі.

Значну матеріальну допомогу Конфедерації надавав *англійський уряд*. Рабовласницький Південь був головним постачальником бавовни британській текстильній промисловості, та й розкол Сполучених Штатів давав можливість англійцям посилити свої позиції в Північній Америці.

Воєнні невдачі Півночі були зумовлені і зволіканням федерального уряду з вирішенням питання про рабство. Лінкольн був змушений зважати на ту обставину, що *частина рабовласницьких штатів не пристала до заколотників*. Крім того, право на власність вважалося священним правом людини, а негри-раби – «*різновидом приватної власності*». Війна затягувалась. Впливові підприємницькі кола Півночі шляхом поступок прагнули досягти примирення з Півднем. Весь тягар війни ліг на плечі простого народу. Робітники і фермери гинули в боях, їх родини страждали від дорожнечі. Тим часом промисловці і фінансисти наживали величезні багатства за рахунок постачання армії зброєю, обмундируванням і продовольством.

Федеральний уряд поступово усвідомлював, що війну, яка затяглася, можливо переможно закінчити, лише вдавшись до рішучих, радикальних заходів. У 1862 р. Конгрес запровадив нові податки на багатих і ухвалив *закон про конфіскацію майна заколотників*. 20 травня 1862 р. було прийнято закон про *гомстеди* (гомстед – місце для поселення). Він давав можливість кожному американцю, у тому числі іммігрантам, безкоштовно отримати з державного фонду земельну ділянку в 160 акрів (близько 40 га). Сплачувати доводилося лише 10 доларів за земельне розмежування. Після п'ятирічного терміну обробки землі господар ставав її повноправним власником.

22 вересня 1862 р. Лінкольн видав президентську прокламацію про звільнення всіх рабів з 1 січня 1863 р. Цим актом він порушив конститу-

■ Улісс Грант

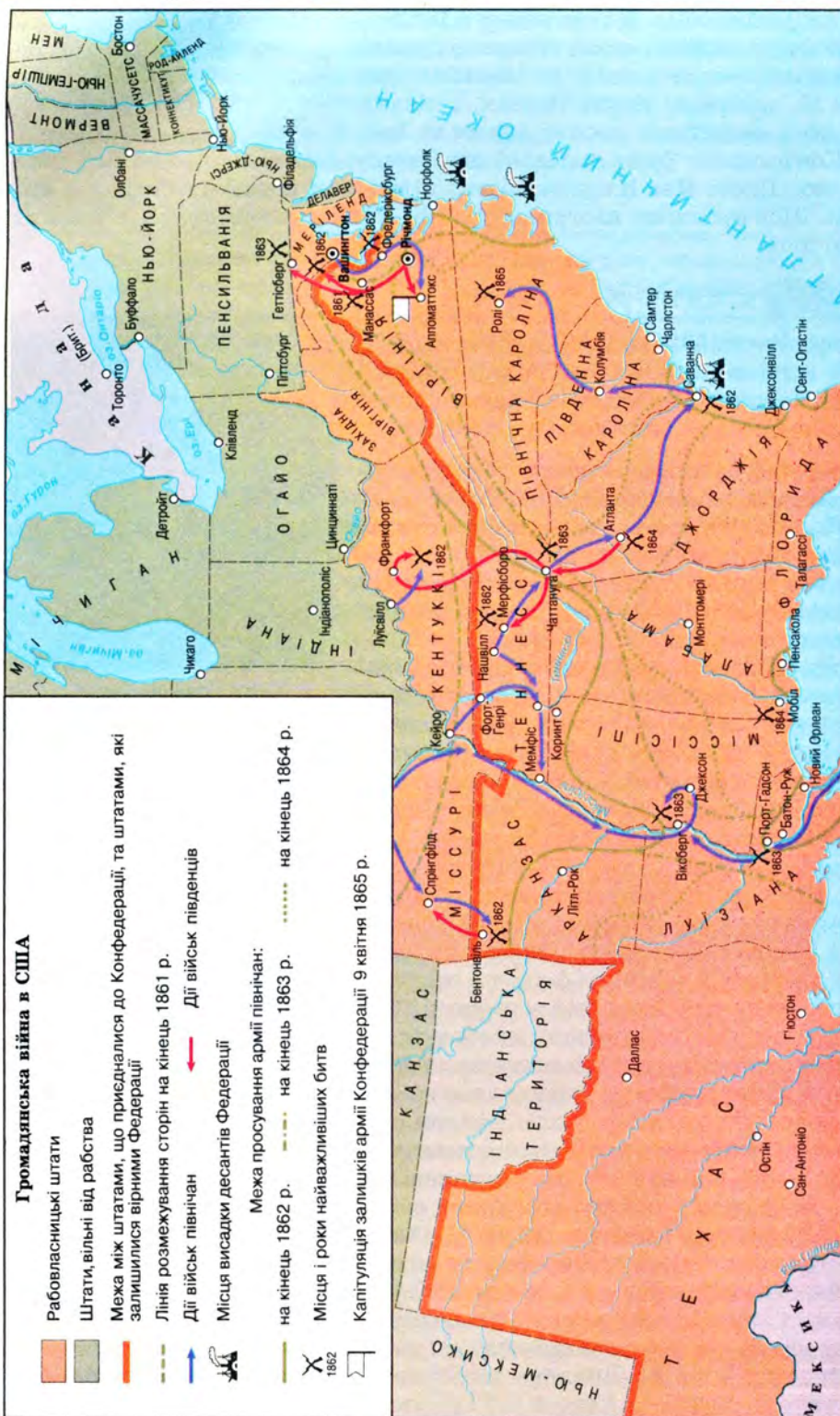

■ Роберт Лі

Громадянська війна в США

- Рабовласницькі штати
- Штати вільні від рабства
- Межа між штатами, що приєдналися до Конфедерації, та штатами, які залишилися вірними Федерації
- Лінія розмежування сторін на кінець 1861 р.
- Дії військ північан →
- Дії військ південців →
- Місця висадки десантів Федерації
- Межа просування армії північан:
 - на кінець 1862 р.
 - на кінець 1863 р.
 - на кінець 1864 р.
- Місця і роки найважливіших битв X 1862
- Капітуляція залишків армії Конфедерації 9 квітня 1865 р. □

■ Розгляньте територію США на середину XIX ст. Які території були приєднані до Сполучених Штатів у першій половині XIX ст.?

цію, що вимагала прийняття відповідної поправки. Проте прокламація президента мала величезне значення, і американський народ палко її вітав. Гомстед-акт і звільнення афроамериканців забезпечили президенту підтримку простого народу і колишніх рабів. До армії північан вступали тисячі добровольців, що забезпечило їй кількісну перевагу над конфедератами. Кількість солдатів-афроамериканців досягла 186 тис. чол., понад 30 тис. колишніх рабів служили на флоті.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Прокламація про звільнення рабів. 1 січня 1863 р.

Я, Авраам Лінкольн, президент Сполучених Штатів, владою головнокомандуючого армією і флотом Сполучених Штатів у перший день січня (1863), відповідно до моїх намірів так вчинити, публічно оголошених за сто днів до зазначеного дня, встановлюю і називаю ті штати і частини штатів, народи яких тепер повстали проти Сполучених Штатів, а саме... (перераховуються штати, що повстали).

Наказую і оголошую, що всі особи, які раніше вважалися рабами в зазначених штатах і частинах штатів, віднині і в майбутньому вільні і що виконавча влада Сполучених Штатів, включаючи військові і морські сили, буде визнавати й охороняти свободу зазначених осіб.

При цьому я пропоную населенню, оголошеному вільним, утримуватися від усякого насильства, за винятком випадку необхідного захисту, і рекомендую їм у тих випадках, коли це дозволено, добросовісно працювати за розумну плату.

Чому президент Лінкольн рекомендує колишнім рабам «утримуватись від насильства і добросовісно працювати за розумну плату»?

Улітку 1863 р. у ході війни настав корінний перелам. Уже в липні в триденній битві під **Геттісбергом** війська південців були розбиті і почали відступати. Майже одночасно армія генерала Гранта захопила Віксберг – головну твердиню конфедератів на Міссісіпі.

Весною наступного року війська північан під загальним керівництвом нового головнокомандувача генерала **Улісса Гранта** розпочали широкий наступ на Конфедерацію. Прагнучи відрізати від Півдня армію генерала Лі, яка перебувала в районі Річмонда, і зайти їй в тил, війська під командуванням генерала **Шермана** провели славнозвісний «*рейд до моря*» від Міссісіпі до узбережжя Атлантичного океану – через Джорджію і Південну Кароліну. У вересні 1864 р. Шерман здобув Атланту, наприкінці року – Саванну, після чого вирушив на північ для з'єднання з генералом Грантом.

■ Федеральні війська на р. Міссісіпі. Літографія. 1862 р.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Шерман Вільям Текомсе (1820–1891) – американський генерал, під час громадянської війни командував армією Півночі, яка в 1864 р. вийшла в тил південців, що й призвело до їхнього розгрому. У 1869–1883 рр. – командувач армії США, згодом – політичний діяч.

■ Вільям Шерман

Становище південців ставало катастрофічним. 3 квітня 1865 р. північани здобули столицю Конфедерації – Річмонд, а **9 квітня**, оточені під **Аппоматтоксом**, капітулювали війська генерала Лі. Війна скінчилась, єдність Федерації було відновлено. Проте перед американським урядом стояла ще низка невирішених завдань. Потрібно було узаконити звільнення рабів, забезпечити їх соціальну адаптацію (пристосування до нових умов вільного життя). Афроамериканці як нові громадяни мали здобути рівні з білими політичні права.

Справжньою трагедією для американського народу стала смерть президента Авраама Лінкольна. Він був убитий у театрі актором *Джоном Бутсом*, що мстився за розгром Конфедерації і окупацію південних штатів. Лінкольн назавжди увійшов в історію США як велика людина і політик, який вніс непересічний вклад в утвердження демократії і розвиток американської нації.

5. Реконструкція Півдня. У грудні 1865 р. Конгрес США прийняв 13-ту поправку до Конституції, яка узаконила прокламацію Лінкольна про звільнення рабів. У 1866 р. було прийнято, а в 1868 р. ратифіковано більшістю штатів 14-ту поправку до Конституції, що надавала колишнім рабам право голосу. Проте південні штати відмовилися визнати зазначені доповнення до Основного Закону країни.

У зв'язку з цим у 1867 р. південні штати було позбавлено автономних прав, а владу передано військовому командуванню федеральних військ. Почалась **реконструкція Півдня**. Її суть полягала у приведенні соціально-політичних норм життя на Півдні у відповідність до федеральних стандартів та вимог конституції. Для сприяння колишнім рабам було створено спеціальний державний орган – *Бюро звільнених*, яке допомагало афроамериканцям шукати роботу, здобувати освіту і загалом пристосовуватися до вільного життя.

■ Палаючий Річмонд у квітні 1865 р.
Літографія

Проте колишні рабовласники не могли змиритися з тим, що чорношкіре населення Півдня отримало однакові з ними громадянські права. Запроваджені після війни в південних штатах «чорні кодекси» позбавляли афроамериканців права володіти землею, що змушувало їх залишатися на плантаціях і працювати на колишніх господарів на кабальних умовах. Колишніх рабів позбавляли свободи зборів, можливості вільного пересування, права носити зброю. У 1866 р. на Півдні було створено терористичні організації білих, зокрема горезвісний *Ку-клукс-клан*, які чинили тиск на афроамериканців, влаштовували криваві розправи над колишніми рабами, перешкоджали їм користуватися наданими громадянськими правами.

Проте поступово південні штати визнали 13-ту і 14-ту поправки до Конституції, і їх представники були допущені в Конгрес. Реконструкція Півдня закінчилась у 1877 р.

Перемога Півночі в громадянській війні дозволила відновити єдність Федерації, сприяла зміцненню демократії і конституційного ладу в США. Вона забезпечила додаткові умови для розвитку вільної ринкової економіки в країні, включення південних штатів у сферу капіталістичних відносин. Прийнятий гомстед-акт означав перемогу і подальший швидкий розвиток фермерського господарства.

■ Учасники Ку-клукс-клану
Чому, на вашу думку, вони закривали обличчя білими каптурами?

? Перевірте себе

1. Як розвивалась економіка США до середини XIX ст., яке з протиріч було їй властиве?
2. Поясніть принцип «Америка для американців».
3. Використовуючи додаткові джерела, складіть історичний портрет Авраама Лінкольна.
4. Охарактеризуйте плани сторін та розташування сил на початковому етапі війни.
5. Використовуючи карту, прослідкуйте розгортання бойових операцій в ході громадянської війни.
6. Яку роль в перебігу громадянської війни зіграли закон про гомстеди та президентська прокламація про звільнення рабів?
7. Чому, на вашу думку, американці так захоплюються героїнею роману М. Мітчелл «Віднесені вітром»?
8. Проаналізуйте заходи американської влади в ході реконструкції Півдня.

ДАТИ І ПОДІЇ

2 грудня 1823 р. – прийняття «доктрини Монро».

1828 р. – створено Демократичну партію США.

1854 р. – створено Республіканську партію США.

20 травня 1862 р. – прийняття закону про гомстеди.

22 вересня 1862 р. – прокламація про звільнення рабів Лінкольна.

1867–1877 рр. – реконструкція Півдня.

твердження індустріального суспільства в провідних державах світу

Після
вивчення
матеріалу
теми учень
зможе:

- *характеризувати* процес завершення формування індустріального суспільства в провідних державах Європи і США, науково-технічну революцію кінця XIX ст. та її наслідки, виникнення великих корпорацій і фінансово-промислових груп, монополізацію економіки, нові класи і суспільні верстви, міграційні рухи, утвердження демократії та громадянського рівноправ'я, зростання ролі держави в суспільному й економічному житті;
- *висвітлювати* основні напрямки соціально-економічного і політичного розвитку провідних держав світу в останній третині XIX ст., проблеми внутрішньої та зовнішньої політики;
- *пояснювати* причини посилення нерівномірності економічного і політичного розвитку європейських країн і США та наслідки цього явища;
- *аналізувати* причини, хід та наслідки модернізації Росії і Японії, реформи 60–70-х років XIX ст. у Російській імперії та реформи Мейдзі в Японії;
- *показувати на карті* країни світу в останній третині XIX ст., основні індустріальні центри Європи і США, хід франко-німецької війни;
- *давати характеристику* визначним особистостям цього періоду: Муцухіта, О. фон Бісмарку, В. Гладстону, Б. Дізраелі, Олександрю II;
- *тлумачити і застосовувати* поняття і терміни: індустріальне суспільство, корпорація, монополія, капіталізм, інвестиції, демократія, світова політика, двопартійна система, антимонопольне законодавство, расова політика, міжнародний робітничий рух, модернізація, народництво, соціал-демократія, доба «Мейдзі».

§20

Формування індустріального суспільства в провідних державах Європи і США

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Які показники найяскравіше свідчать про перехід країни до індустріальної стадії розвитку?

1. **Науково-технічна революція кінця XIX ст. та її наслідки.** Остання третина XIX ст. – це час бурхливого розвитку великого промислового виробництва. Індустріалізація найбільш розвинутих країн Європи і США розгорнулася після завершення промислового перевороту. Вона становила собою процес подальшого зростання машинної промисловості й форму-

■ *Вигляд Нью-Йорка.
Фотографія. Кінець
XIX ст.*

вання на цьому ґрунті *індустріальної структури господарства*. Особливо стрімким був прогрес у провідних галузях: металургії, машинобудуванні, транспорті. На початок XX ст. у Великій Британії, Німеччині і США обсяг промислової продукції перевищував за вартістю сільськогосподарську. Впритул до формування індустріальної структури економіки підійшли також Франція і Росія.

Підґрунтям цього промислового стрибка стали великі науково-технічні відкриття і принципові зміни в технології виробництва. Так, англієць *Бессемер* винайшов конверторний спосіб виплавки сталі, що замінив стару систему пудлінгування. Перехід до бессемерівської технології дозволив значно збільшити виробництво металу і знизити вартість сталі. В останній третині XIX ст. виплавка сталі у світі зросла в 56 разів. Суттєво збільшити виробництво металу з наявних у Європі і США руд дозволили також технологічні винаходи французького інженера *Мартена*, англійського металурга *Томаса*, винахідника регенеративної печі *Сіменса*.

ІСТОРІЯ ВІНАХОДІВ

Лита сталь

У XVIII ст. переробка чавуну в залізо проводилася за допомогою кричних горнів. Ця технологія мала багато недоліків, зокрема низьку якість виробленої продукції. Після такої переробки метал виходив неоднорідним. Операція займала багато часу і не приносила бажаних результатів.

Процес переробки вдосконалив англієць Корт, який запропонував у 1784 р. пудлінгову піч, у якій було передбачено дві труби: одна, основна – над топкою, а інша – над робочим простором. Цю трубу відкривали перед змішуванням чавуну, щоб зменшити температуру. До середини XIX ст. пудлінгові печі вже не могли задовольнити потреби промисловості в сталі.

Тому винахідник Бессемер у 1856 р. створив вертикальну піч, яка була перегороджена зверху перекиданням для отвору газу. Згодом він вдосконалив свій винахід, зробивши конвертер, що обертається. У 1860 р. автор запатентував свій винахід. Його метод дозволив металургії зробити значний крок уперед. Але залишалася одна нерозв'язана проблема, яка полягала в неможливості отримання високоякісної сталі.

У 1878 р. Томас запропонував додавати при виплавці 10–15 % вапна. У процесі плавки утворювалися шлаки, в результаті чого фосфор та інші домішки згорали і з чавуну утворювалася сталь високої якості.

Перехід до масового виробництва сталі відкрив великі можливості для розвитку *залізничного і морського транспорту*. Упродовж 1871–1900 рр. залізнична мережа світу зросла в 4 рази. Старі парові машини дедалі більше витіснялись електродвигунами і двигунами внутрішнього згоряння. Виникають якісно нові галузі промисловості – *електротехнічна, хімічна, літако- і автомобілебудування*, продукція яких починає швидко змінювати повсякденне життя людей.

■ Парова машина Р. Тревініка

2. Виникнення великих корпорацій і фінансово-промислових груп. Новий ступінь розвитку промислового виробництва вимагав і нових форм організації індустрії. Будівництво велетенських фабрик і заводів потребувало значно більших, ніж раніше, фінансових вкладень. На зміну *одноосібним підприємствам*, що належали одній людині, приходять **корпорації**, або **акціонерні товариства**. Випуск акцій дозволяв залучити для виробництва кошти тисяч людей, сприяв дедалі більшій централізації капіталу та концентрації виробництва на великих капіталістичних підприємствах.

Гостра конкурентна боротьба, що посилювалась у періоди частих економічних криз, приводила до розорення не тільки дрібних підприємців, а й власників середніх і навіть великих фірм. Їх майно, як правило, переходило до рук нових господарів, у результаті на ринку залишалося лише декілька найбільших і наймогутніших компаній, яким легко було домовитися між собою. З метою уникнення зайвих витрат на конкуренцію вони почали укладати *міжкорпоративні угоди*, утворювати *союзи*, що дозволяли їм встановити повний *монопольний контроль над ринком*.

3. Монополізація економіки. Найбільш простими і поширеними серед монополістичних об'єднань були *картелі* і *синдикати*. Перші становили собою звичайні угоди про поділ між учасниками ринків збуту, про част-

■ Вигляд Лондона.
Фотографія.
Кінець XIX ст.

■ Завод Круппа в Ессені. Фотографія. 1864 р.

■ Перший паровий молот Фріц

ку кожного у виробництві (щоб не перенаситити ринок товарами), а головне – про спільні, монопольно високі ціни, що нав'язувалися споживачу. Картелі були нетривкими союзами – легко створювались, й швидко розпадалися.

Більш міцною формою монополістичного об'єднання, поширеною, зокрема, в Росії і Німеччині, був *синдикат*. Він становив подібну до картелю угоду, проте його учасники втрачали комерційну незалежність. Продажем їх товарів займалася спільна, спеціально створена фірма.

У США, де велика капіталістична індустрія була порівняно молодю, а промисловий ринок наприкінці XIX ст. ще формувався, угоди між великими корпораціями (акціонерними компаніями) були поодиноким явищем. Тут набула поширення інша форма монополістичних об'єднань – *трести*,

що контролювалися однією людиною або групою співвласників. Підприємства, власники яких розорювалися, скуповувалися за безцінь і просто включалися до складу тресту, як гвинтики у великий механізм.

Із становленням антимонопольного законодавства і юридичною заборонаю трестів у США, а згодом в Європі набули поширення *холдинги* (або концерни), що складались із формально незалежних десятків, а то й сотень фірм. Проте їх зовнішня незалежність була оманною – усі вони *фінансово контролювалися з єдиного центру, належали одному монополісту, одній материнській компанії*.

Активну роль у створенні монополістичних об'єднань відігравали банки, кривно зацікавлені в прибутковості вкладених у великі компанії коштів. А розвиток корпоративних зв'язків банків і великих промислових компаній привів до поступового зрощення банківського і промислового капіталу та утворення

■ Дж. Рокфеллер із сином

■ Будівництво
Тауерського моста.
Фотографія

перших фінансово-промислових груп. Лише в США дві найбільші групи – нафтового магната Дж. Рокфеллера і фінансиста Моргана – на початку ХХ ст. контролювали 56 % акціонерного капіталу країни і зосередили у своїх руках керівні посади в 112 найбільших промислових, транспортних, страхових та фінансових компаніях країни. Від них залежали добробут і життя десятків мільйонів людей.

ПОМІРКУЙТЕ!

Визначте причини появи великих корпорацій і фінансово-промислових груп.

Між найбільшими корпораціями світу розширюються й урізноманітнюються економічні зв'язки, формується світове господарство. Поряд з розвитком торгівлі великого поширення набуває вивіз за кордон вільних коштів, *експорт капіталу*. Так, щорічні закордонні капіталовкладення Англії лише у 80-х роках ХІХ ст. зросли в п'ять разів.

4. Нові класи і суспільні верстви. Індустріальний розвиток прискорив урбанізацію розвинутих держав світу, дедалі більше населення зосереджувалося у великих промислових містах. Серед городян більшу частину становили робітники. На кінець ХІХ ст. їхня чисельність перевищувала 40 млн чол. Становище робітників продовжувало залишатися досить важким, особливо в молодих капіталістичних країнах з великою кількістю безробітних – Росії і Німеччині. Домагатися підвищення зарплатні й обмеження тривалості робочого дня доводилось, як правило, у жорстоких зіткненнях з підприємцями, що неухильно посилювало напругу в суспільстві.

Остання третина ХІХ ст. характеризується значним піднесенням робітничого, насамперед *страйкового, руху*, активізацією профспілок, здобуттям ними законно визнаних прав на страйк і позов з наймачами. У Франції ще за часів Другої імперії було скасовано старовинний закон про заборону робітничих синдикатів, а в Англії в 1871 р. тред-юніони навіть здобули права юридичних осіб. В останній третині ХІХ ст. у країнах Європи завершується організаційне оформлення робітничих – *соціалістичних і соціал-демократичних партій*, серед яких провідну роль відігравала німецька соціал-демократія.

■ Страйк американських
залізничників

5. Утворення II Інтернаціоналу. У 1889 р. у Парижі відбувся Міжнародний соціалістичний конгрес, у ньому взяли участь соціалісти з 20 країн. Конгрес не створив організаційного центру, але поклав початок діяльності II Інтернаціоналу, періодичним міжнародним конгресам робітничих організацій, сприяв взаємодії соціалістичних партій і профспілок усіх країн. Певний час керівну роль у II Інтернаціоналі відігравали революційні марксисты, але згодом, на початку XX ст., гору стали брати реформісти, прибічники легальної парламентської діяльності.

6. Жіночий рух. У цей період оформлюється і жіночий рух. Пануюче місце в суспільстві, як і раніше, займали чоловіки. Вважалося, що основне місце жінки – дім, а всі її турботи мають обмежуватись відвідуванням церкви, вихованням дітей і веденням господарства. Згодом жінки стали навчатися в Цюрихському і Паризькому університетах, вищих навчальних закладах Швеції і Фінляндії.

Жінки залишалися юридично безправними громадянами своєї країни. Їх права на володіння майном та спадкування значно обмежувалися. Жінки не могли брати участь у парламентських виборах. Цікаво, що королева Вікторія теж була переконана в тому, що жінка має сидіти вдома, і протестувала проти надання політичних прав прекрасній половині людства.

Однак у період промислового перевороту уява про чоловічі та жіночі ролі повністю змінилася, пануючий світогляд не відповідав історичним реаліям. У цей період жінки активно впливають до широкого кола робітників з метою отримати додатковий прибуток для сім'ї. Великою проблемою того часу стала висока смертність серед чоловіків та їх еміграція, значна частина жінок залишалася незаміжньою. У таких умовах жінки були змушені шукати засоби для незалежного існування, щоб забезпечувати себе або своїх дітей. Однак жіноча праця порівняно з чоловічою оплачувалася набагато нижче. Британські жінки почали організовувати різні публічні виступи для свого захисту. Роль жінок у суспільстві почала зростати, зароджувався жіночий рух.

У 30-х роках XIX ст. у Великій Британії сформувалися перші жіночі політичні групи, їхньою метою була боротьба проти рабства в усьому світі. У 40-х роках з'явилися більш радикальні організації, що вимагали зрівняння чоловічих і жіночих прав. У 1868 р. було засновано Товариство жіночого виборчого права під керівництвом Лідії Беккер. Активістки товариства почали видання «Жіночого суффражистського журналу». Уже через рік товариство нараховувало понад 5 тис. членів. У 1868 р. під тиском руху парламент прийняв новий закон, що надавав право голосу незаміжнім забезпеченим жінкам у місцевих виборах.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому жінки почали вимагати зрівняння їх у правах з чоловіками?

У другій половині XIX ст. виникає багато жіночих політичних і соціальних організацій і об'єднань, які висували різні вимоги, де домінуючими були політичні. Розмаху набув суффражистський рух за включення жінок до політичної та управлінської сфери. Їх вимоги частково були задоволені на початку XX ст., але рух не припинився.

7. Зростання ролі держави в соціально-економічному житті. Наприкінці XIX ст. докорінно змінилась політична система провідних країн світу. У США, Франції й Швейцарській Конфедерації утвердилася республіканська форма правління, а в більшості інших європейських держав (за винятком

Російської імперії) владу монархів було обмежено конституціями і діяли двопалатні парламенти. Хоча дворяни, як і раніше, продовжували посідати найвищі урядові посади, *політика держав тепер скеровувалася переважно в інтересах торговельно-промислових класів.*

У 50–70-х роках XIX ст. у період панування ліберальної ідеології правлячі кола дотримувалися принципу невтручання в соціально-економічне життя країни. Буржуазія в цей час не тільки не потребувала державної допомоги, а й вважала її обтяжливою. *Державі відводилася роль «нічного сторожа», зобов'язаного захищати життя і майно громадян як всередині країни, так і від зазіхань ззовні.*

Проте із загостренням конкуренції між великими державами на світовому ринку, з появою монополій, що душили дрібний бізнес, та із загостренням протиріч між наймачами і робітниками ситуація почала змінюватись. На вимогу підприємців у більшості європейських країн було скасовано режим вільної безмитної торгівлі і відновлено протекціоністські мита для захисту власного виробника. У США федеральний уряд попри шалений опір власників трестів змушений був вдатися до антимонопольного законодавства. А у 80-х роках XIX ст. у Німеччині, яка вважалася однією з найконсервативніших країн Європи, було запроваджено державну систему страхування від виробничого травматизму і гарантовано отримання державних пенсій. Усе це свідчило про **втручання держави в соціально-економічні відносини, про поступове зростання її ролі в суспільному житті.**

❓ Перевірте себе

1. Які науково-технічні відкриття і технологічні зміни кінця XIX ст. справили найбільший вплив на розвиток економіки?
2. Охарактеризуйте найбільш поширені форми монополістичних об'єднань в країнах Європи і США та їхню роль у житті цих країн.
3. Які форми боротьби найманих робітників за свої права були найбільш поширені в передових країнах наприкінці XIX ст.?
4. Як і чому змінилася роль держави в промислово розвинутих країнах протягом XIX ст.?

ДАТИ І ПОДІЇ

1868 р. – у Великій Британії засновано Товариство жіночого виборчого права.

1889 р. – створення II Інтернаціоналу.

§21

Франко-німецька війна та її наслідки

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте, що собою являла Друга імперія у Франції, яку внутрішню та зовнішню політику проводив Наполеон III.

1. **Причини війни. Поразка Франції.** Наприкінці 60-х років XIX ст. в імперії Наполеона III дедалі виразніше відчувалося наближення *політичної кризи*. Буржуазія відверто висловлювала невдоволення режимом, вимагаючи ширших політичних прав та можливості безпосередньо управляти державою. Падіння рівня життя і зростання податків викликали дедалі

більшу стурбованість населення. У Франції наростав страйковий рух, посилювалося загальне невдоволення владою.

Особливо постраждав престиж Другої імперії від невдалої зовнішньої політики уряду. Численні війни Наполеона III, як і короткозора зовнішня політика, не принесли відчутної вигоди країні і лише збільшували державний борг. Імперія втратила всіх своїх союзників і опинилася практично в повній політичній ізоляції.

Розуміючи це, Наполеон III і його наближені вирішили вдатися до випробуваного засобу відволікання громадян від внутрішніх проблем – нової війни. Успішні військові дії проти швидко міцніючої Пруссії піднімали б міжнародний авторитет Франції і водночас зміцнили б режим імперії. Розгром Пруссії надовго затримав би об'єднання Німеччини, а в цьому були зацікавлені як уряд, так і французька буржуазія.

Проте війни із Францією прагнула і Пруссія. Отто фон Бісмарк, канцлер Північнонімецького союзу, сподівався у ході переможної війни проти Франції не лише захопити її прикордонні території, але й домогтися остаточного об'єднання німецьких держав на чолі з Пруссією.

У Франції не сумнівалися в легкій і швидкій перемозі. Але вже в перші дні з'ясувалося, що французька армія, блискача зовні, значно поступалася німцям в боєздатності. В управлінні військами панувало безладдя, генерали нерідко не могли розшукати свої бригади, виявилися недоліки постачання, брак продовольства і військового спорядження. А головне,

■ *Капітуляція біля Седана*

143

на початку війни, у липні 1870 р., французи спромоглися виставити лише 250 тис. солдатів проти 450 тис. німецьких вояків.

У серпні 1870 р. пруські і союзні їм війська інших німецьких держав розгромили французів під Форбахом і вступили до Лотарингії. Французькі війська виявилися розколотими на дві частини. Армію маршала *Базена* було заблоковано у фортеці *Мец*, а армію маршала *Мак-Магона*, при якій перебував і сам *Наполеон III*, притиснуто до бельгійського кордону й оточено під *м. Седан*. Тут і відбулася вирішальна битва. Намагаючись прорватися з оточення, французи втратили понад 35 тис. чол. **2 вересня 1870 р.** за наказом імператора над Седаном було піднято білий прапор – французька армія капітулювала.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Мак-Магон Патріс Моріс (1808–1893) – маршал Франції (1859), герцог. Під час франко-німецької війни армія Мак-Магона зазнала поразки під Седаном. Очолював армію версальців, що діяла проти Паризької комуни (1871). У 1873–1879 рр. – президент Франції.

■ *Патріс Моріс Мак-Магон*

2. Револьюція 4 вересня 1870 р. і проголошення Третньої республіки. Як тільки в Парижі отримали повідомлення про Седанську катастрофу, на вулиці вийшли тисячі громадян, вимагаючи повалення імператорської влади і створення уряду національної оборони. Вони прорвалися до будівлі парламенту, і під тиском збройного натовпу депутати були змушені проголосити **Францію республікою**. Демократична революція 4 вересня 1870 р. покінчила з владою бонапартистів, знищила режим Другої імперії та сприяла забезпеченню демократичних прав і свобод.

Тимчасовий уряд країни, сформований з депутатів від паризьких округів, очолив військовий губернатор столиці генерал *Трошю*.

■ Проголошення
Третьої республіки у
Франції. Літографія
XIX ст.

Пригадайте ілюстрацію до періоду проголошення Другої республіки в 1848 р.

Як змінився зовнішній вигляд натовпу за час, що минув? Про що це свідчить?

У першому ж зверненні до народу уряд оголосив про намір продовжувати війну, назвавши себе *Урядом Національної оборони*. Але при цьому він не поспішав ужити дієвих заходів щодо організації опору загарбникам, хоча мав у своєму розпорядженні чимало військ і значну кількість патріотів-добровольців. Більше того, члени уряду за спиною своїх громадян *прагнули якнайшвидше укласти мир з німцями*, навіть на принизливих умовах. Небезпека з боку озброєного народу лякала їх більше, ніж поразка у війні.

Тим часом, не зустрічавши опору, 170-тисячна німецька армія рушила на Париж і 17 вересня розпочала облогу міста. До кінця 1870 р. німцями було окуповано третину території Франції, а чисельність їхньої армії зросла до 800 тис. чол. На зайнятій території було встановлено жорстокий окупаційний режим. Німці систематично грабували населення під виглядом реквізицій і штрафів, зобов'язавши жителів забезпечувати їх всім необхідним. За наказом Бісмарка непокірливі села спалювали, а все чоловіче населення страчували.

Але в країні розгорнувся масовий *рух опору*. Кращі представники французького суспільства виступили з полум'яними зверненнями до насе-

■ Плакат з нагоди
проголошення
республіки

■ Облога Парижа. Картина Е. Менссоне
Як художник зображує героїзм і страждання
захисників Парижа?

лення. Патріотичне піднесення охопило весь французький народ. Жителі міст і сіл, солдати, що відстали від частин, об'єднувались у загони «вільних стрільців». Вони нападали на штаби, підривали мости, захоплювали спорядження, обози, винищували солдатів супротивника. Деякі з них були настільки сильні, що захоплювали міста.

Непохитно трималося і населення обложеного Парижа. Місто захищали нечисленні солдатські загони регулярної армії і 350 тис. ополченців – *національних гвардійців*. Люди рвалися в бій. До міста майже не підвозилося продовольство, і на початку 1871 р. хлібний пайок було зменшено до 300 грамів на добу. З настанням холодів люди стали страждати від морозів. Для опалення домівок парижани вирубували дерева на бульварах.

3. Поразка Франції. Початок громадянської війни в країні. Важкі умови облоги і розквіт спекуляції викликали наростаюче роздратування парижан. Особливе обурення викликали нездатність уряду організувати дієву відсіч ворогові та залаштункові спроби провести переговори. Вважаючи війну програною і побоюючись нової революції, у січні 1871 р. уряд Трошю підписав *принизливе перемир'я* з ворогом за умови капітуляції Парижа. На вимогу Бісмарка в лютому 1871 р. у Франції також було проведено вибори до парламенту (*Національних зборів*), де більшість місць здобули монархісти. Головою виконавчої влади депутати обрали досвідченого політика Адольфа Тьєра.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Укладення попереднього мирного договору між Францією і Німеччиною. 26 лютого 1871 р.

Франція відмовиться на користь Німецької імперії від усіх своїх прав і домагань на території, що лежить на схід від описаного нижче кордону (далі йде опис східного кордону Ельзасу і Лотарингії).

Франція заплатить його величності імператору німецькому суму в 5 млрд франків. Протягом 1871 р. буде виплачено принаймні 1 млрд франків, виплата ж решти повинна бути проведена протягом трьох років з дня ратифікації цього договору.

Як, на вашу думку, населення Франції мало сприйняти умови цього договору?

■ Барикади на
вулицях Парижа.
Фотографія

У лютому 1871 р. Тьер підписав у Версалі попередній мирний договір, умови якого були принизливі для Франції як великої держави. Вона зобов'язувалася в трирічний термін сплатити Німеччині 5 млрд франків контрибуції і передати дві свої провінції – *Ельзас і Лотарингію*. До повної виплати контрибуції німецька армія перебувала на окупованій частині країни, а витрати на утримання покладалися на місцеве населення. Тьер погодився і на тимчасову окупацію столиці, що викликало сильне обурення в Парижі. Остаточні умови миру, які надавали Німеччині додаткові переваги, було підписано у **Франкфурті-на-Майні 10 травня 1871 р.**

Версальський мир, підписаний Тьером, давав йому можливість відновити порядок у країні і насамперед підкорити владі «непокірливий» Париж. На початку березня обстановка в місті стала ще напруженішою. Народ продовжував голодувати, зростала кількість безробітних, ремісники і крамарі, що заборгували лихварям, розорилися. Зубожілі за війну городяни навіть не мали можливості сплатити за житло. *Невдоволення посилювалося принизливим миром і побоюванням за долю республіки* (монархічні Національні збори відмовлялися визнавати республіканський лад).

Намагаючись прискорити розгром революційно настроєних парижан, уряд Тьера припинив видачу грошового утримання національним гвардійцям, відмовився надати відстрочку для сплати квартплати і боргових зобов'язань, почав закривати демократичні газети і чинити арешти. Частинам регулярної армії було наказано силоміць роззброїти Національну гвардію. Однак *спроба захопити в ніч з 17 на 18 березня розташовані на Монмартрі гармати викликала стихійне повстання в місті*. За тривоги було піднято Національну гвардію, частина солдатів перейшла на бік повсталих, у місті розпочалися вуличні бої. До вечора **18 березня 1871 р.** гвардійцями штурмом було захоплено міську ратушу і влада в Парижі перейшла до рук **Центрального комітету Національної гвардії**.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Зі свідчень Тьера перед слідчою комісією Національних зборів після громадянської війни

У ділових колах я тільки і чув: «Вам ніколи не вдасться провести жодної фінансової операції, якщо ви не покінчите назавжди з усіма цими злочинцями, якщо ви не відберете в них гармати. Необхідно покінчити з цим: тоді можна буде говорити про справу».

Які верстви насамперед вимагали роззброєння Національної гвардії?

Уряд Тьера і вірні йому частини регулярної армії відступили до **Версала**, де в цей час засідали Національні збори. При цьому повсталі виявили безтурботність, дозволивши Тьеру вивести з міста солдатів, не атакувавши деморалізованого ворога.

4. Паризька комуна. Центральний комітет Національної гвардії розглядав себе як тимчасову владу і за традиціями Великої французької революції призначив вибори до органу міського самоврядування – **Паризької комуни**. Її в складі 86 депутатів було обрано прямим загальним голосуванням. **28 березня 1871 р.** при великому скупченні народу їй було урочисто передано владу.

Маючи всю повноту влади, Рада Комуни *не поділяла її на законодавчу і виконавчу*. Депутати приймали закони і втілювали їх у життя. Для

■ **Зібрання паризьких робітників.** Картина Р. Гайслера

Уявіть себе членом цього зібрання. Які питання в першу чергу хвилювали робітників?

147

колегіального управління фінансами, зовнішніми зносинами і військовими справами, розв'язання питань праці, освіти, громадської безпеки було обрано **10 комісій**, які замінили колишні міністерства.

У перші ж дні Рада Комуни провела **ряд важливих реформ**, що охопили всі сторони громадського життя столиці. Було оголошено про розпуск постійної армії і заміну її загальним ополченням народу. Посади чиновників ставали виборними, а їхню зарплату прирівнювали до оплати робітників. Було реформовано судову систему на основі виборності суддів, гласності суду і забезпечення обвинувачуваних захистом. Деякі заходи Комуни випередили свій час на десятки років. У їх числі – *відокремлення церкви від держави, наділення громадянськими правами жінок, реформи в системі освіти.*

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Декларація Комуни до французького народу. 19 квітня 1871 р.

Париж і уся країна мають знати характер, зміст і мету революції, що відбувається...

Чого прагне Париж?

Визнання і зміцнення республіки – єдиної форми правління, сумісної з правами народу, з правильним і вільним розвитком суспільства. Повної автономії комун на усій території Франції, що забезпечує кожній з них усю сукупність її прав... а кожному французові – повний розвиток його сил і здібностей як людини, громадянина і працівника.

Невід'ємними правами Комуни є:

- право вотування комунального бюджету, прибутків і витрат; встановлення податків; керівництво усіма місцевими службами;
- призначення через обрання або конкурс відповідальних осіб, що підлягають постійному контролю, і таких, що можуть бути відкликані, чиновників і посадових осіб усіх категорій;
- повна гарантія свободи особи, свободи совісті й свободи праці;
- організація міської оборони і Національної гвардії, що обирає своїх командирів, – єдиної сили, що має підтримувати в місті порядок.

Чому комунари вирішили встановити постійний контроль за виборними відповідальними особами?

Велику увагу комунари приділяли *поліпшенню умов життя населення*. Парижанам було надано відстрочку по виплатах за квартири, за боргами та векселями, безкоштовно поверталися закладені в ломбардах недорогі речі.

■ **Дитяча праця на фабриці. Гравюра. XIX ст.**

Робочий день було скорочено до 10 год, заборонено штрафи, на виробництві запроваджувалася охорона праці. Декретом Ради Комуни *покинуті власниками підприємства переходили під управління їхніх працівників*. Діячі Паризької комуни – **Ежен Варлен, Лео Франкель, Шарль Делеклюз** та інші – вірили, що ціною героїчних зусиль за короткий час у Франції, а потім в усьому світі можна встановити «царство свободи і справедливості».

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Декрет про передачу промислових підприємств, покинутих хазяями, що втекли, в руки робітничих асоціацій

Паризька комуна, беручи до уваги, що багато майстерень покинуті своїми хазяями, які не побажали виконувати своїх громадянських обов'язків і рахуватися з інтересами своїх робітників.

Наслідком цієї боягузливої втечі власників було зупинення багатьох дуже важливих для життя міста підприємств, чим підірвано так само добробут робітників, постановляє:

– робітничі асоціації скликаються для створення анкетної комісії, що має на меті дати статистику покинутих майстерень, точний опис стану, в якому вони перебувають, і опис наявних в них інструментів.

Подати доповідь з викладом практичних заходів, за допомогою яких можна було б негайно пустити вхід ці майстерні, але вже не силами хазяїв-дезертирів, а силами кооперативної асоціації зайнятих у них робітників.

Чи можна розглядати цей декрет як першу спробу усупільнити приватну власність?

Проте нерішучість комунарів, їхнє небажання розпочинати громадянську війну голова законного французького уряду Тьер використав для впорядкування своєї деморалізованої армії. Уряд штучно розпалював серед солдатів і населення країни ненависть до парижан, що насмілилися здійснити заколот у важкий післявоєнний час. *Селяни і населення інших французьких міст не підтримали виступ парижан*, а спроби повстань у Марселі, Ліоні, Кресо були швидко придушені урядовими військами.

Наступ на Париж урядові війська розпочали 2 квітня 1871 р. Захисники Комуни виявляли справжній героїзм, відбиваючи запеклі атаки ворога. Проте вже 21 травня армія Тьера вдерлася до Парижа. На вулицях міста почалися жорстокі барикадні бої. Протягом тижня комунари відстоювали кожну вулицю, кожний будинок. Особливо непохитно трималися робітничі квартали. Місто горіло, у вогні пожеж згоріло багато громадських будівель, житлових будинків. 28 травня впала остання барикада комунарів, і в місті почалися розправи над переможеними. Упродовж «кривавого» тижня (21–28 травня 1871 р.) було

вбито понад 30 тис. захисників Комуни, 10 тис. чол. кинуто до в'язниць і засуджено до каторжних робіт. Серед заарештованих було 650 дітей.

5. Наслідки франко-німецької війни. Поразка у війні послабила Францію, вплинула на її міжнародний престиж. Утрата Ельзасу й Лотарингії, п'ятимільярдна контрибуція лягли важким тягарем на країну, уповільнивши її економічний розвиток. *Але проголошена під час революції 4 вересня 1871 р. республіка встояла і була конституційно закріплена в 1875 р.*

Скориставшись наслідками війни, Італія в 1870 р. приєднала Папську область до Риму, закінчивши об'єднання країни. Підсумки війни дозволили Росії домогтися скасування заборони на будівництво військового флоту на Чорному морі.

Важкі умови Франкфуртського миру викликали у Франції прагнення до воєнного реваншу. *Виникнення протиріч навколо Ельзасу й Лотарингії створило реальну небезпеку початку нової європейської війни.*

149

Перевірте себе

1. Поясніть причини кризи Другої імперії у Франції.
2. Порівняйте плани Франції та Пруссії напередодні війни 1870–1871 рр.
3. Охарактеризуйте революцію 4 вересня 1870 р. у Парижі.
4. Уявіть себе жителем Парижа восени-взимку 1870–1871 рр. Яку позицію ви б зайняли під час облоги міста: пішли б волонтером до Національної гвардії, допомагали б захисникам в інший спосіб або намагалися б виїхати з міста?
5. Які причини спонукали парижан до повстання 18 березня 1871 р.?
6. Проаналізуйте діяльність Паризької комуни та причини її поразки. Чи могла б влада Комуни існувати довго і поширитися на всю Францію?
7. У яких творах мистецтва (література, живопис) найбільш яскраво відображено цей бурхливий період історії Франції?

ДАТИ І ПОДІЇ

4 вересня 1870 р. – революція і проголошення Третьої республіки.

18 березня 1871 р. – повстання в Парижі.

28 березня – 28 травня 1871 р. – влада в Парижі належала Раді Комуни.

10 травня 1871 р. – підписання остаточного мирного договору між Францією і Німеччиною.

§22

Третя республіка у Франції

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте долю Першої та Другої республік у Франції.

1. **Становлення Третьої республіки.** Поразка у війні з Німеччиною і громадянська війна в Парижі глибоко вразили все французьке суспільство, завдали сильного удару гідності й патріотичним почуттям французів. Ці події справили також помітний вплив на економічний і політичний розвиток країни.

■ Машина на паровому приводі. Гравюра. XIX ст.

■ Ткацький верстат. Гравюра. XIX ст.

До останньої третини XIX ст. за рівнем економічного розвитку Франція поступалася лише Англії. А на початок XX ст. у світовому промисловому виробництві вона посідала вже 4-те місце, пропустивши вперед молоді капіталістичні держави – США та Німеччину. Уповільнення темпів економічного розвитку було обумовлене низкою причин.

Величезних збитків економіці завдала невдала війна. Економічний розвиток гальмували також нестача природних ресурсів (що змушувало промисловців купувати сировину за кордоном), зростання конкуренції на світовому ринку, низька купівельна спроможність населення і *технічна відсталість французької індустрії*. Машини й устаткування, встановлені на підприємствах, були виготовлені здебільшого в першій половині XIX ст. і поступалися новітній техніці німецьких і американських заводів. Реконструкція промисловості вимагала великих коштів, але французька буржуазія воліла вкладати вільні гроші в іноземні позики – це приносило більший прибуток.

Проте в 1871–1900 рр. французька економіка зробила значний крок уперед. Провідне місце у промисловості країни посіли великі металургійні заводи. Поява нових технологій дозволила ширше використовувати наявні у Франції поклади руди, а брак вугілля стимулював будівництво гідроелектростанцій. Швидко розвивалася транспортна мережа країни. У 1872–1901 рр. довжина залізниць збільшилася у 2,5 раза.

Як і в інших країнах, у Франції відбувалося активне заснування нових компаній, і в 1898 р. тут нараховувалося вже 6,3 тис. акціонерних товариств. Концентрація виробництва на великих підприємствах прискорила утворення великих промислових об'єднань, багатьом з яких вдалося встановити монопольний контроль над базовими галузями промисловості. Так, у 1876 р. було утворено металургійний синдикат у Лонгві, що об'єднав 13 чавуноливарних заводів. У 80-ті роки було створено цукровий і гасовий картелі. В автомобільній промисловості країни лідирувала компанія Рено, а головні військові, металургійні і машинобудівні заводи опинилися під контролем могутнього концерну Шнейдера в Крезі.

Проте на початку XX ст. у Франції продовжувала переважати легка промисловість з великою питомою вагою дрібних підприємств і ручної, ремісничої праці. Понад половина робітників працювала в кустарних майстернях, а Париж і Ліон залишалися центрами мануфактурного виробництва. Тоді як в інших країнах дрібні і середні підприємства витіснялися великими, у Франції вони зберігалися завдяки традиційній спеціалізації на випуску предметів розкоші (тканин, білизни, косметики, ювелірних виробів).

Франція залишалася *аграрно-індустріальною країною*, 40 % її населення було зайнято в сільському господарстві. Велика французька революція, знищивши феодальне землеволодіння, перетворила селян на вільних землевласників. Але дроблення впродовж сторіччя селянської власності призвело до того, що в 1892 р. *85 % усіх господарств становили дрібні наділи від 1 до 10 гектарів*. За такої ситуації селяни не могли купувати сучасну техніку і добрива, а врожайність була однією з найнижчих в Європі.

Проте Франція мала значний *грошовий капітал*. Найбільші банки контролювали фінансову систему країни і зосередили у своїх руках багаторічні заощадження населення. Величезні кошти банки лише частково використовували для розвитку вітчизняної економіки. Вигіднішим був *вивіз капіталу за кордон*, при цьому значна частка надавалася європейським країнам у формі довгострокових державних позик. На початок ХХ ст. Франція щорічно надавала кредити до 1,5 млрд франків, поступово перетворюючись на *європейського лихваря*. Закордонні інвестиції приносили не тільки прибутку, але й політичних союзників. Держави-боржники, особливо Росія, були змушені зважати на інтереси свого кредитора у світовій політиці.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому французи, на відміну від німців чи англійців, воліли тримати свої гроші в банках або вкладати в іноземні позики?

2. Конституція Третньої республіки. Хоча Францію було проголошено республікою ще 4 вересня 1870 р., питання про визначення її політичного ладу довго не вирішувалося. Більшість у Національних зборах становили монархісти, до них належали перші президенти країни – Тьєр і Мак-Магон. На французький престол претендували відразу три династії – **Бурбони, Орлеани і Бонапарті**. «Республікою без республіканців» називали країну в цей час. Проте Франція виявилася більш республіканськи налаштована, ніж вважали її правлячі кола, і в 1875 р. республіка здобула нову конституцію. За **Конституцією 1875 р.** законодавчу владу було віддано парламенту – *Національним зборам*, що складалися з двох палат: *палати депутатів і Сенату*. Останній обирався на 9 років і кожні три роки оновлювався на одну третину. Палату депутатів обирали на 4 роки з чоловіків, що досягли 21-річного віку і мешкали у виборчому окрузі не менше ніж півроку. Виконавча влада доручалась уряду країни і президенту, що обирався Національними зборами на 7 років.

Конституція наділила *президента* досить широкими повноваженнями, у тому числі правом законодавчої ініціативи, призначення на вищі цивільні й військові посади, розпуску нижньої палати. Але оскільки його обирав парламент, депутати незабаром стали висувати на цю посаду малоініціативних людей з посередніми здібностями, політиків, які влаштовували всі партії і парламентські угруповання. Суперництво партій у парламенті Третньої республіки призводило також до *часткої зміни урядів*, деякі з них перебували при владі декілька тижнів або навіть днів.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Із закону про організацію державних властей. 25 лютого 1875 р.

Законодавча влада здійснюється двома зборами: палатою депутатів і Сенатом. Президент республіки обирається загальним голосуванням, згідно з умовами, визначеними виборчим законом...

Президент республіки обирається абсолютною більшістю голосів Сенатом і палатою депутатів, об'єднаних в Національні збори. Він обирається на 7 років. Може бути переобраний.

Президент республіки має право ініціативи законів поряд із членами обох палат. Він оприлюднює закони, прийняті обома палатами, стежить за їх виконанням. Має право помилування; амністія може бути дарована тільки законом. Він керує збройними силами. Призначає на всі цивільні і військові посади. Він головує на національних торжествах; представники і послы іноземних держав акредитуються при ньому. Кожний акт президента республіки повинен бути затверджений міністром. Президент республіки може за згодою Сенату розпустити палату депутатів до закінчення законного строку її повноважень. Міністри мають солідарну відповідальність перед палатами за спільну політику уряду й індивідуальну – за їх особисті дії. Президент республіки несе відповідальність тільки у випадку державної зради.

Яка форма правління була встановлена у Франції за цією конституцією? І яка реально існувала?

Перші ж парламентські вибори, що проходили на підставі Конституції 1875 р., принесли перемогу республіканцям. Новий уряд переніс свою резиденцію з Версаля до Парижа, гімном республіки стала знаменита «Марсельєза», а 14 липня – день здобуття Бастилії – було оголошено національним святом. У 1880 р. було прийнято закон про свободу зборів і друку, тоді ж влада амністувала комунарів, завдяки чому тисячі захисників Паризької комуни змогли повернутися на батьківщину.

Республіканці здійснили і перші серйозні кроки щодо обмеження впливу католицької церкви на громадське життя: було заборонено діяльність єзуїтських організацій, священників видалено з армії та інших державних установ. Реформи торкнулися також сфери освіти. На початку 80-х років у Франції було запроваджено *безкоштовне навчання дітей з 6-ти до 13-річного віку*, створено систему середньої жіночої освіти.

Аби запобігти можливості відновлення монархії в країні, у 1884 р. Національні збори прийняли закон, який *забороняв розглядати в парламенті питання про перегляд республіканської форми правління*. Нащадкам колись правлячих у Франції династій було заборонено балотуватися на посади президента і сенаторів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому закон забороняв нащадкам колись правлячих династій балотуватися на посади президента і сенаторів?

3. Політичні кризи 80–90-х років. Становлення демократичної республіки у Франції відбувалося за непростих умов. У 80–90-х роках XIX ст. країна пережила ряд політичних криз, пов'язаних із корупцією в державному апараті, боротьбою між монархістами і республіканцями, зіткненням сил демократії і реакції.

У 80-х роках *затяжна економічна криза прискорила розорення селян і дрібних міських буржуа. Невдоволення різних груп населення прагнули використати реакціонери*. Вони намагалися розпалити націоналістичні настрої, пропагували реваншистську війну проти Німеччини.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Буланже Жорж (1837–1891) – французький генерал, у 1886–1887 рр. – військовий міністр. У 1887–1889 рр. очолив політичний рух, названий його ім'ям.

У цій неспокійній обстановці розгорнув свою діяльність політичний авантюрист генерал **Жорж Буланже**, що мав репутацію військового-демократа. Обійнявши 1886 р. посаду військового міністра, він відразу ж звернув на себе увагу різкими випадками проти Німеччини. Про нього заговорили як про особу, здатну повернути Франції Ельзас і Лотарингію, однак насправді він був людиною вкрай честолюбною і неперебірливою в засобах для досягнення поставлених цілей.

■ Жорж Буланже

Популярність Буланже швидко зростала, генерал став розмірковувати про диктаторські повноваження. Стривожені республіканці поспішили відправити його у відставку, проте Буланже відразу ж став на чолі всіх незадоволених. *Генерала таємно підтримували монархісти, сподіваючись з його допомогою повернути королівський трон.*

У 1889 р. буланжистський рух досяг найбільшого піднесення. Прибічники генерала здобули низку перемог на виборах і пройшли до парламенту. *Всі очікували, що Буланже здійснить державний переворот, але він не зважувався на це.* А тим часом уряд почав проти генерала процес за обвинуваченням у змові проти республіки і підбурюванні армії до заколоту. Чутки про можливий арешт змусили Буланже втекти з Франції. Верховний суд засудив його заочно. Незабаром після цього буланжистський рух розпався, а сам невдалий кандидат у диктатори застрелився.

Через кілька років у Франції вибухнув новий політичний скандал, викликаний *хабарництвом у державному апараті*. Ще в 1880 р. з ініціативи будівника Суецького каналу **Фердинанда Лессеппа** було створено компанію для прориття каналу через Панамський перешийок. Акції було розповсюджено серед великої кількості французів, спокушених обіцянками високих прибутків. Але будівництво затяглося, і в 1888 р. компанія оголосила про своє банкрутство. Численні власники акцій втратили вкладені гроші. Незабаром з'ясувалося, що із зібраних 1,4 млрд франків на будівництво каналу було витрачено лише 700 млн; решта грошей була або розтрачена керівництвом компанії, або пішла на підкуп офіційних осіб. В одержанні хабарів було викрито понад 100 депутатів, senatorів і навіть міністрів. Розкрилися й факти підкупу відомих газет, що рекламували Панамську компанію навіть тоді, коли вже був очевидний її неминучий крах.

■ Будівництво Панамського каналу.
Фотографія

■ Дрейфуса позбавляють військового звання

Країна була вражена обсягами скандалу. Підприємці, що керували компанією, опинилися у в'язниці. Уряд був змушений зажадати суду над особливо скомпрометованими депутатами, хоча майже всіх їх було виправдано.

Не встигла Франція забути про генерала Буланже й отямитися після «Панамської афери», як країну струснула нова політична криза, пов'язана зі «справою Дрейфуса». 1894 р. капітана Альфреда Дрейфуса, єврея за національністю, було обвинувачено в передачі секретної військової інформації Німеччині. Дрейфуса було розжалувано і засуджено трибуналом на довічне ув'язнення. Серед французьких офіцерів, в основному вихідців із дворянських родин, були сильні антисемітські настрої, і «справа Дрейфуса» військове командування використало для розпалення шовінізму й антисемітизму в країні.

Через два роки новий начальник французької контррозвідки Пікар з'ясував невинність Дрейфуса та ім'я справжнього шпигуна – австрійського графа Естергазі. Він зажадав виправити помилку, але був усунутий з посади. Військове міністерство, намагаючись зберегти «честь мундира», воліло приховати виявлені факти, але про відкриття Пікара довідалися газети. За вимогою брата Дрейфуса і ряду депутатів у 1898 р. відбувся новий суд, але і цього разу, всупереч очевидним фактам, Дрейфуса було визнано винним.

Проти цього судового фарсу виступили відомі французькі письменники, вчені, прогресивні політичні діячі. Вони звинувачували військове командування в навмисній підробці фактів на догоду реакціонерам і клерикалам в армії. «Справа Дрейфуса» набувала політичного значення. Йшлося не просто про реабілітацію безневинно засудженого, а про захист демократичних свобод у країні. Франція розкололася на два табори – прихильників і противників Дрейфуса. Під час обговорення його справи в парламенті спалахували бійки, а в багатьох містах демонстрації дрейфусарів і антидрейфусарів переростали в збройні зіткнення. У ці кризові дні в Парижі було навіть запроваджено воєнний стан.

Найдалекогляднішим політикам країни було зрозуміло, що зі «справою Дрейфуса» треба покінчити якомога швидше – Франція була на межі громадянської війни. У 1899 р. Дрейфуса помилував новий президент Лубе, а через сім років вирок у його справі було остаточно скасовано. Політична криза 1898–1899 рр. закінчилася поразкою сил реакції, після якої вони вже не зважувалися на відкритий виступ проти демократії і республіканського ладу у Франції.

? Перевірте себе

1. Назвіть характерні особливості економічного розвитку Франції в останній третині XIX ст.
2. Порівняйте конституції Другої і Третьої республік.
3. Охарактеризуйте «героїв» французьких політичних скандалів 80–90 років XIX ст. Який повчальний досвід може взяти для себе сучасне українське суспільство?

ДАТИ І ПОДІЇ

25 лютого 1875 р. – прийняття Конституції Третьої республіки.

§23

Німеччина в 1871–1900 рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте, яким чином відбулося об'єднання Німеччини і хто відіграв у цьому процесі провідну роль.

1. Утворення Німецької імперії. Конституція 1871 р. 18 січня 1871 р. німецькі королі, герцоги і князі, зібравшись у Версальському палаці, на території переможеної Франції, проголосили короля Пруссії Вільгельма I імператором (кайзером) Німецької імперії. Завершився процес об'єднання країни, і на політичній карті Європи виникла нова держава з 40-мільйонним населенням.

155

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Вільгельм I (1797–1888) – король Пруссії з 1861 р. та імператор Німеччини з 1871 р. Був прихильником об'єднання Німеччини збройним шляхом. З його ініціативи було проведено військову та низку інших реформ. У роки його правління значна влада належала канцлерові О. фон Бісмарку.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

Конституція Німеччини. 16 квітня 1871 р.

Імперське законодавство здійснюється Союзною радою і рейхстагом. Згода більшості в тому й іншому зібранні необхідна для імперського закону і встановлює його.

Союзна рада складається з представників держав, що входять до союзу, між якими голоси розподіляються таким чином, що Пруссія одержує 17 голосів із 58.

Президентство в союзі належить королю прусському, який має титул німецького імператора. Імператор є представником імперії в міжнародних зносинах; від імені імперії оголошує війну й укладає мир, вступає в союзи та інші договори з іноземними державами. Імператор скликає, відкладає і закриває Союзну раду і рейхстаг. Голосування в Союзній раді і керівництво її справами належить імперському канцлеру, який призначається імператором.

Імператорові належить розробка і публікація імперських законів і нагляд за виконанням останніх.

Визначте форму правління німецької держави за Конституцією 1871 р.

Політичну систему єдиної Німеччини було визначено **імперською Конституцією**, прийнятою **16 квітня 1871 р.** Історичні традиції наклали відбиток на нове державне утворення. Імперія створювалася як федерація і складалась із 25 держав: 22 монархій та 3 вільних міст – Гамбурга, Любека і Бремена. Провідне місце в імперії посіла *Пруссія* – ініціатор і головний рушій об'єднання німецьких земель.

Вищим законодавчим органом країни став *рейхстаг* (імперський з'їзд), що обирався на підставі загального виборчого права. Проте його законодавчі права були обмежені, тому що будь-який законопроект набирав сили лише за схвалення бундесратом імперії і кайзером. *Бундесрат* (Союзна рада), по суті, виконував роль верхньої палати парламенту. На відміну від рейхстагу, не обирався, а формувався з представників від вільних міст та німецьких монархів. Пруссії належало в рейхстазі 17 місць з 58, вона мала право вето у випадку зміни конституції імперії.

На чолі нової держави стояв *кайзер* (імператор), який водночас був королем Пруссії і головнокомандувачем армії і флоту. Його було наділено великими повноваженнями, у тому числі правом розпуску рейхстагу і застосування каральних санкцій проти окремих держав союзу. Виконавча влада була цілком незалежною від законодавчої. *Канцлер* (голова уряду імперії) призначався особисто кайзером і не відповідав тільки перед ним.

Таким чином, Конституція 1871 р. зберегла в Німеччині багато рис пруської поліцейської держави і закріпила за юнкерською Пруссією панівне становище в імперії. *Але вона мала і прогресивні аспекти.* Хоча формально станові привілеї дворянства не було скасовано, конституція гарантувала всім німцям, незалежно від походження, рівне право на посідання державних посад, володіння власністю і підприємницьку діяльність.

Правлячі кола країни не могли не враховувати швидко зростаючий вплив промисловців і фінансистів. Тому *нова держава будувалася з урахуванням інтересів як поміщиків-юнкерів, так і буржуазії.* Дворяни продовжували посідати ключові пости в державному апараті, але буржуазії було забезпечено повну свободу дій і державну підтримку всередині країни і за її межами.

У 70-х роках відбувалося активне облаштування нової держави. Рейхстаг прийняв численні закони, спрямовані на зміцнення єдності імперії і посилення її державного апарату. У 1871–1873 рр. було запроваджено єдину валюту – *марку*, що замінила грошові одиниці окремих держав. Через рік створено загальноімперську пошту, а 1875 р. набули чинності єдині для всієї країни правові кодекси і створено Імперський банк. Водночас було сформовано і єдину німецьку армію, яка об'єднала війська всіх союзних держав.

2. Економічне піднесення країни. В останній третині XIX – на початку XX ст. німецька економіка зробила потужний крок уперед, поступаючись за темпами розвитку лише США. Уже в 70-х роках за промисловим розвитком Німеччина обігнала Францію, а до початку XX ст., залишивши позаду Англію, вона *вийшла на перше місце в Європі* і стала другою (після США) індустріальною державою світу.

Економічному піднесенню Німеччини сприяли такі **чинники**. Після об'єднання в країні утворився *єдиний внутрішній ринок*. Були знищені митні кордони, запроваджено єдину валюту, систему мір і ваги, торговельне і банківське законодавство. Загарбання у Франції *Ельзасу й Лотарингії* і 5 млрд контрибуції також сприяли індустріальному зростанню країни. Поєднуючи лотаринзьку руду з вугіллям Рурського і Саарського басейнів, німецькі промисловці створили власну паливно-металургійну базу, а французькі мільярди було використано для фінансування розвитку індустрії та транспорту.

ІСТОРІЯ ВІНАХОДІВ

Фотографія

Фотографія належить до найвеличніших винаходів XIX ст. Перші відкриття, покладені в основу фотографії, можна знайти в працях середньовічних алхіміків. Наступний крок на шляху до винаходу зробив учений Т. Веджуд. Він зміг одержати контурні зображення на шкірі, папері і склі. При витримці на сонці відбитки з'являлися через три хвилини, при витримці в тіні процес займав декілька годин. Але зображення не вдавалося зафіксувати, тому що вони руйнувалися під дією сонячного світла. У 1819 р. Дж. Гершель винайшов фіксуєчий хімічний склад. Таким чином, вчені підійшли до нового відкриття.

Головна заслуга належить художнику Д. Ньєпсу, який почав працювати над цією проблемою в 1813 р. Прототип приладу був відомий людству давно. Це камера-обскура (світлонепроникний ящик з отвором на одній зі стінок та екраном). У 1550 р. Д. Кардано сконструював у Нюрнберзі камеру-обскуру з великим отвором, де вчений встановив лінзу. Це дозволило отримати яскраві й чіткі окреслення предметів на задній стінці камери.

У 1816 р. Ньєпс вирішив вдосконалити камеру-обскуру для отримання фотографічних відбитків. Цей пристрій і представляв собою перший фотоапарат. Але до отримання досконалих знімків було ще далеко.

У 1829 р. Ньєпс став працювати з Луї-Жаком Дагером, який був декоратором у Паризькому театрі. Незабаром Ньєпс помер, а Дагер продовжив експерименти.

Винахід Дагера був представлений в Парижі 10 серпня 1839 р. За його допомогою можна було проявляти і закріплювати фотографічні знімки. Уряд Франції купив винахід і призначив Дагеру пожиттєву пенсію в 6 тис. франків.

Ш. Шевальє вдосконалив фотоапарат, запропонував використати дві лінзи замість однієї. Таким чином з'явилися фотоапарати з об'єктивом.

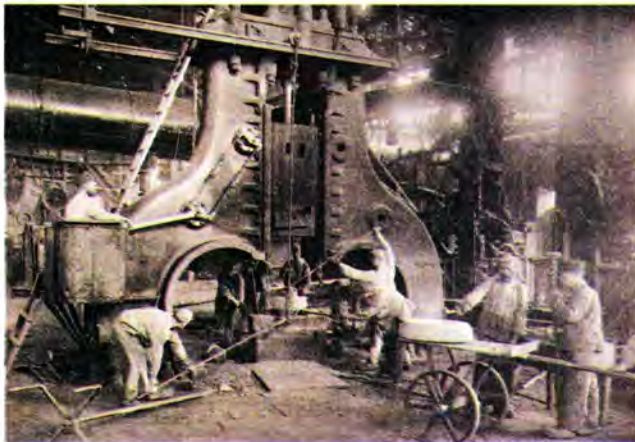
Ф. Тальбот 1839 р. відкрив, що на фотоплівці, обробленій кислотою, зображення проявляється значно швидше. Через рік англійський професор Р. Годдард помітив, що із заміною йодистого срібла світлочутливість матеріалу збільшується в десятки разів.

У 1851 р. С. Арчер запропонував використовувати колодій, який представляв собою розчин бавовняного паперу в суміші ефіру зі спиртом. Він швидко висихав на пластині, утворюючи тонку прозору плівку.

Застосування колодію для створення фотознімків давало можливість легко і швидко отримувати якісні зображення і лягло в основу сучасної фотографії.

Німецькі підприємці успішно використовували досвід інших країн, упроваджували новітні досягнення науки і техніки, передові технології. Заводи і фабрики країни оснащувалися сучасним устаткуванням і працювали ефективніше за підприємства Англії і Франції. Зростання німецької промисловості стимулювали великі державні замовлення на виробництво озброєнь, будівництво фортець, залізниць і морських портів. Держава заохочувала розвиток важкої індустрії й захищала її інтереси від іноземної конкуренції на внутрішньому ринку.

Економічний прогрес Німеччини був обумовлений також традиційними рисами характеру німецького народу – *працьовитістю, дисциплінованістю й ощадливістю*. Швидке зростання населення сприяло збільшенню ємності внутрішнього ринку.

■ Сталеварний завод
Крупна. Фотографія

ПОМІРКУЙТЕ!

Проаналізуйте причини швидкого економічного зростання Німеччини в останній третині XIX ст.

■ Альфред Крупп

■ Бісмарк балансує на земній кулі. Карикатура Ж. Рената

Поясніть зміст карикатури.

Індустріальне піднесення в країні супроводжувалося концентрацією виробництва на великих заводах і створенням потужних промислових об'єднань, багато з яких монополізували випуск окремих видів продукції. У 1887 р. в імперії було зареєстровано 70 картельних угод, а в 1900 р. тут уже нараховувалося до 300 картелів, які об'єднували цілі галузі виробництва. Так, монопольне становище у вугільній промисловості країни посів *Рейнсько-Вестфальський вугільний синдикат* (95 % вуглевидобутку Рурського басейну). В електротехнічній промисловості панували фірми *АЕГ*, *«Сіменс-Шуккерт»* і *«Сіменс-Гальське»*. Безумовне лідерство на ринку озброєнь Німеччини на початку XX ст. захопив концерн відомого «гарматного короля» А. Круппа.

Активну роль в утворенні господарських об'єднань (картелів, синдикатів і концернів) відігравали банки. Економічну потужність Німеччини було зосереджено в руках її некоронованих володарів – фінансово-промислових магнатів, таких як *Крупп*, *Тіссен*, *Кірдорф*, *Стіссен*, *Ганзема*н та ін. Захопивши провідні позиції в економіці, ця *фінансова олігархія* справляла помітний вплив і на політичне життя країни.

3. Внутрішня політика Німеччини. О. фон Бісмарк. Перший канцлер Німецької імперії, її «хрещений батько», князь Отто фон Бісмарк користувався повною довірою Вільгельма I і фактично сам керував країною впродовж 20 років, з 1871 по 1890 р. Завдяки розуму, енергії, величезній волі цей видатний політичний діяч заслужив у сучасників прізвисько «залізний канцлер».

З утворенням єдиної німецької держави перше своє завдання Бісмарк вважав виконаним. Тепер його зусилля були спрямовані на централізацію влади в імперії, зміцнення її економічної та військово-політичної могутності, забезпечення першості Німеччини в Європі. Канцлер, зокрема, прекрасно розумів значення економічного піднесення країни. Хоча він був типовим представником дворянської військової касты, він всебічно сприяв промислому зростанню Німеччини, прагнув рахуватися з інтересами великої німецької буржуазії, хоча у такій політиці канцлера юнкери вбачали

обмеження своїх інтересів. Але важка індустрія була основою військово-промислового комплексу і, піклуючись про її розвиток, Бісмарк думав на-самперед про технічне оснащення німецької армії.

Зміцнення військової могутності імперії стало одним з провідних напрямків внутрішньої політики Бісмарка. Канцлер прагнув створити найсильнішу в Європі армію, за допомогою якої міг би диктувати умови іншим країнам. Тому питання військового будівництва неодноразово ставали предметом гострого обговорення в німецькому парламенті. У 1874 р. канцлер зумів домогтися від рейхстагу згоди на збільшення армії в мирний час до 400 тис. чол. і затвердження військових витрат на 7 років уперед. Після цього *військове відомство було фактично звільнене від парламентського контролю*.

Бісмарк першим з європейських політиків *відмовився від застарілого принципу свободи торгівлі й державного невтручання в економіку*. З огляду на зростання конкуренції на світовому ринку, в 1879 р. він провів через рейхстаг закон, який захищав німецьку промисловість і сільське господарство протекційними митами. Уряд запровадив державну монополію на тютюн і алкогольні вироби, націоналізував залізниці Пруссії, що дало йому не тільки додаткові прибутки, але й сильні важелі для впливу на господарське життя країни.

Проводячи політику централізації імперії та нарощування її військової міцності, Бісмарк рішуче придушував будь-які спроби опору своєму курсові. Так, на початку 70-х років він розпочав *наступ на католицьку церкву, навколо якої згуртувалися всі сепаратистські сили країни*. Дворянство і буржуазія дрібних німецьких держав небезпідставно вважали, що пруссаки відтісняють їх від влади, а католицьке духовництво було невдоволене підтримкою, якою з боку імперського керівництва користувалася протестантська церква. Формально антиклерикальні заходи Бісмарка були спрямовані проти засилля духовництва у сфері культури, тому вони й дістали назву **«культуркампф»** (боротьба за культуру). Однак фактично удару зазнавало автономне становище церкви в державі, її вплив на політичне життя країни.

У 1872 р. католицьке духовництво було позбавлено права нагляду за школами, а діяльність єзуїтів – заборонено. Потім, на вимогу Бісмарка, рейхстаг прийняв закон про обов'язковий цивільний шлюб і скасував статтю конституції про автономію католицької церкви. Держава контролювала підготовку і призначення на посади духовних осіб, а «непримиренні» священники зазнали репресій. Поступово гоніння на церкву послабшали, але католицька опозиція більше не загрожувала центральній владі. Так чи інакше, але *бісмарківський «культуркампф» сприяв перетворенню Німеччини на світську державу*.

Серйозну загрозу своїй політиці Бісмарк вбачав також у зростанні впливу німецької соціал-демократії. У 1878 р., скориставшись із невдалого замаху на імператора, він провів через рейхстаг **«винятковий закон проти соціалістів»**, який фактично поставив партію поза законом. Дванадцять років соціал-демократи перебували на напівлегальному становищі.

Але розправившись із лівою опозицією, Бісмарк виявив неабияку гнучкість і схильність

■ Карикатура на Отто фон Бісмарка

Над чим іронізував художник-карикатурист?

до соціального реформізму. У 1881 р. було оголошено про початок **«ери робітничого законодавства»**, після чого рейхстаг прийняв закони про страхування на випадок хвороби (1883), виробничого травматизму (1884) і втрати працездатності (1889). У 1889 р. було також запроваджено пенсії для робітників із 70-річного віку. Таким чином, Німеччина стала першою країною, де було прийняте розгорнуте соціальне законодавство.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які напрямки у внутрішній політиці Бісмарк вважав головними?

4. Перехід Німеччини до «світової політики». Після смерті Вільгельма I трон незабаром перейшов до його онука – **Вільгельма II**. Воцаріння нового кайзера із захватом вітали військові та пруські консерватори. 28-річний імператор був типовим юнкером, що понад усе пишався воєнними перемогами пруської зброї. Його погляди сформувалися під впливом військово-аристократичного середовища і відрізнялися *крайнім консерватизмом*. Кайзер відразу ж висловився за необхідність боротьби з «руйнівними елементами», маючи на увазі, що «воля імператора – вищий закон».

Новий імператор був дуже своєрідною людиною: він часто подорожував, особисто втручався в усі справи, любив повчати оточуючих – від слуг до європейських монархів, прагнув завжди перебувати в центрі уваги. Сучасників спантеличували часті зміни планів і політичних «курсів» Вільгельма II. Німці називали його то *Незбагненим*, то *Мандрівним*.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Вільгельм II (1859–1941) – імператор Німеччини й король Пруссії (1888–1918 рр.), онук Вільгельма I. Навчався на юридичному факультеті Боннського університету, був офіцером пруської армії. Прагнув зосередити всю владу в країні у своїх руках. На початку правління Вільгельма II різко загострилися відносини Німеччини з Францією, Англією та Росією.

Терпіти біля себе Бісмарка і бути його тінню імператор не міг і не хотів (хоча вважався його другом). Незважаючи на суперечливість характеру, кайзер був досить амбітним і енергійним політиком. Між ним і старим канцлером відразу ж виникли розбіжності щодо внутрішньої та зовнішньої політики. Кайзера не влаштовував «перестраховальний» курс Бісмарка, його прагнення будь-якою ціною уникнути війни з Росією. Вільгельм II і його оточення припускали можливість війни на два фронти (проти Франції і Росії) і були готові до боротьби за переділ колоніального світу.

Розбіжності виявилися також у *ставленні до робітничого руху*. На відміну від Бісмарка, кайзер вважав небезпечним продовження політики репресій і був схильний до соціального маневрування. На початку **1890 р.** за згоди імператора рейхстаг відхилив пропозицію Бісмарка перетворити «винятковий закон проти соціалістів» на постійний, і незабаром після цього «залізний канцлер» був змушений піти у відставку. Його замінив ставленик імператора генерал **Лео Капріві**.

Зміна режиму влади в Німеччині супроводжувалася численними заявами кайзера про намір здійснювати **«новий курс»** у внутрішній політиці. Вже в 1890 р. Вільгельм II пообіцяв поліпшити становище робітників і пом'якшити соціальну напруженість у країні. Після цього рейхстаг прийняв ряд законів, які частково обмежували сваволлю підприємців. У **1891 р.**

■ Вільгельм II відкриває засідання рейхстагу. Картина А. фон Вернера

Чому Вільгельм II у військовому мундирі, та серед присутніх так багато військових?

у Німеччині було запроваджено 11-годинний робочий день для жінок і заборонено працю дітей до 13 років.

Утім, ліберальний «новий курс» кайзера виявився недовговічним. У 1894 р. Капріві було відправлено у відставку, а на зміну йому прийшов князь фон Гогенлоє. У внутрішній політиці ця кадрова перестановка знаменувала поворот від соціального реформізму до реакції, нових репресій проти лівої опозиції. Протягом п'яти років оточення Вільгельма II подавало до рейхстагу один за іншим законопроекти, які повинні були обмежити і без того урізані права і свободи німців. Наприклад, так званий «каторжний законопроект» 1899 р. передбачав покарання трирічними каторжними роботами для учасників страйків і до п'яти років каторги для їхніх організаторів. Однак усі законопроекти було провалено в парламенті ліберальними партіями.

Бурхливий розвиток промисловості, яка переросла можливості внутрішнього ринку, змушував правлячі кола країни підтримувати німецьку торговельну експансію в Європі, шукати «нових вільних місць» для збуту товарів. Ставши на шлях колоніальних загарбів пізніше за інші країни, Німеччина значно поступалася їм у розмірах захоплених територій. Німецькі колонії були в 12 разів менші за англійські, а до того ж бідні на сировинні ресурси. Імперське керівництво гостро потерпало від такої «несправедливості» і, активізуючи колоніальну політику, уперше порушило питання про переділ уже поділеного європейськими країнами світу. «Минули вже ті часи, – заявляв у рейхстазі майбутній канцлер Бернгард фон Бюлов, – коли інші народи ділили між собою землі і води. Ми вимагаємо і для себе місця під сонцем».

ПОМІРКУЙТЕ!

Охарактеризуйте прагнення Німеччини «мати своє місце під сонцем». До яких наслідків це могло призвести?

Перехід Німеччини до «світової політики» відбився в її претензіях на панування в Європі, бажанні закріпитися на Близькому, Середньому і Далекому Сході, прагненні до переділу сфер впливу в Африці.

5. Німецька соціал-демократія. Швидкий промисловий розвиток Німеччини наприкінці XIX ст. і поява нових галузей індустрії вели до збільшення чисельності найманих робітників у країні. Водночас важкі умови праці і низька заробітна плата, характерна для початкового етапу індустріалізації, соціальна незахищеність викликали різні форми протесту робітників, сприяли поширенню в їхньому середовищі соціалістичних ідей.

Соціал-демократична партія Німеччини виникла 1875 р. Теоретичною основою її діяльності служила Готська, а з 1891 р. – Ерфуртська програма, зміст яких загалом відповідав революційній теорії Маркса. Соціал-демократія

орієнтувалася на завоювання робітничим класом політичної влади і створення соціалістичного суспільства шляхом революційного перетворення приватної власності на суспільну. Наприкінці XIX ст. СДПН перетворилася на досить впливову політичну силу, яка мала найбільшу фракцію у рейхстазі.

Проте характерною рисою ідейно-політичної еволюції німецької соціал-демократії наприкінці XIX ст. став *поступовий відхід від революційного марксизму* і перехід партії на позиції парламентського реформізму. У 1896 р. у СДПН виникла сильна **реформістська течія** на чолі з *Е. Бернштейном*, послідовників якого незабаром стали називати *ревізійністами* або *правими соціал-демократами*. З огляду на зміни, що сталися в німецькому суспільстві після смерті Маркса, Бернштейн закликав до *ревізії* (перегляду) його революційного вчення, використання парламентських форм діяльності і критикував тих соціалістів, які визнавали тільки революційні методи боротьби.

На Ганноверському з'їзді СДПН (1899) погляди Бернштейна було засуджено більшістю соціалістів. Однак *реформістські ідеї* ставали більш популярними серед робітників і рядових членів партії. Вже на початку XX ст. реформісти посідали керівні пости в центральних органах СДПН та її парламентській фракції. **Ліві соціал-демократи** на чолі з *К. Лібкнехтом* і *Р. Люксембург* – прихильники революційних дій – залишилися в меншості.

Особливу, **центристську**, позицію в боротьбі лівих і правих соціалістів займав один з найвизначніших теоретиків партії *К. Каутський*. Пропонуючи соціал-демократам використовувати у своїх інтересах парламент і діяти в ньому як самостійна політична сила, Каутський водночас критикував правих за прагнення співробітничати з буржуазним урядом.

? Перевірте себе

1. Зробіть схему державного устрою Німеччини за Конституцією 1871 р.
2. Які повноваження мав канцлер Німеччини?
3. Поясніть суть і значення політики «культуркампф».
4. Проаналізуйте соціальне законодавство Німеччини.
5. Як змінилася внутрішня політика Німеччини за Вільгельма II?
6. Висловіть свою думку стосовно німецької соціал-демократії: яка течія – революційна, реформістська або центристська – вам більше імпонує і чому?

ДАТИ І ПОДІЇ

16 квітня 1871 р. – прийняття Конституції Німеччини.

1871–1890 – канцлерство О. фон Бісмарка.

1875 р. – створення Соціал-демократичної партії Німеччини.

1889 р. – закон про пенсійне забезпечення робітників із 70-річного віку.

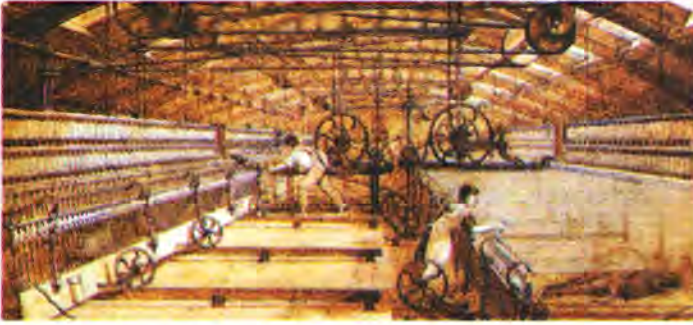
§24

Велика Британія в останній третині XIX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Поясніть, які з нижченаведених висловлювань стосуються становища Британії у світі в середині XIX ст.: «володарка морів», «майстерня світу», «найпослідовніша демократія», «найбагатіша метрополія», «світовий банкір».

1. **Втрата Британією промислової першості.** Кінець XIX ст. – період швидкого економічного піднесення США і Німеччини – для Англії обернувся втратою монопольних позицій у світовій промисловості й торгівлі.

■ Робота на англійській фабриці

Наприкінці XIX ст. англійська індустрія посідала вже не перше, а *третє місце у світі*. Частка Великої Британії у світовій торгівлі скоротилася з 22 % у 1870 р. до 15 % у 1900 р.

Головна причина відставання країни полягала в застарілій технічній базі промисловості. Англійська індустрія, яка склалася ще наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., була не в змозі конкурувати з передовими підприємствами США й Німеччини. Для заміни устаткування були потрібні чималі кошти, але далеко не кожний підприємець був готовий здійснити дорогі технічні нововведення й у цьому не вбачалося особливої потреби. *Наявність колоніальних володінь* з неосяжними ринками збуту товарів, дешевою робочою силою і сировиною дозволяли *одержувати високі прибутки*, але технічне відставання невдовзі відбилосся на обсягах виробництва. США стали випереджати Англію за виплавною чавуну і сталі. Німеччина виявилася серйозним конкурентом у торгівлі і вже в 90-х роках почала тіснити Британію на її власних ринках. Англійський текстиль ще утримував першість у світі, але металургійна і металообробна галузі сильно потерпали від іноземної конкуренції.

Становище ускладнювалося тим, що *британський уряд продовжував дотримуватися політики вільної (безмитної) торгівлі*. Проте надходження до країни закордонної продукції ставило британських підприємців у невигідні умови. У 70–80-ті роки ринки Англії були переповнені іноземними товарами, ціни на них впали в середньому на 40 %. Порівняно з бурхливим розвитком країни в попередній період, такий стан справ в економіці сучасники сприймали як *«велику депресію»*. У 1875 р. криза охопила також *сільське господарство*. Падіння цін, зумовлене конкуренцією дешевої заморської пшениці, призвело до зниження прибутків землевласників і масового розорення фермерів-орендарів.

Складна ринкова ситуація, в якій опинилася країна, спонукала частину промисловців вже у 80-ті роки розпочати *рух за протекціонізм*. Проте провідні кола англійської буржуазії зробили ставку на *розширення колоніальних володінь*. Використання ресурсів колоній дозволяло їм надолужити втрати від іноземної конкуренції і, не вдаючись до економічних реформ, зберегти високі прибутки.

З 70-х років XIX ст. *англійський капітал у дедалі більших розмірах вивозиться до колоній*, вкладається в сировинні та аграрні ресурси, будівництво залізниць, розвиток колоніальної торгівлі. Прибутки від закордонних інвестицій Англії досягли на початок XX ст. 90–100 млн фунтів стерлінгів на рік, що в п'ять разів перевищувало прибутки країни від зовнішньої торгівлі. Зв'язок з колоніальними країнами імперії здійснювався за допомогою фінансових установ.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому з 70-х років XIX ст. англійський капітал у дедалі більших розмірах виводиться до колоній?

У 90-х роках XIX ст. в Англії з'являються перші великі об'єднання підприємців, що досить швидко встановили контроль над колоніальною торгівлею, суднобудівною і військовою промисловістю. Однак *у традиційних галузях британської індустрії (вугільній і текстильній) монополізувати виробництво було складніше*. Значну роль тут продовжували відігравати незалежні, часто сімейні фірми.

2. Внутрішня політика ліберальних і консервативних кабінетів. Гладстон і Дізраелі. Політичне життя Англії визначалося суперництвом двох партій – ліберальної і консервативної, що виникли на основі колишніх парламентських угруповань вігів і торі.

До середини 80-х років XIX ст. перевагу в парламенті мали ліберали, але потім, у зв'язку з кризою ідеології партії та її розколом, вони надовго поступаються своїми позиціями консерваторам.

Ліберальну партію підтримували широкі кола промислової і торговельної буржуазії, кваліфіковані робітники. Визнаним її лідером у 70–80-х роках був **Вільям Гладстон**. Його величезний авторитет у ліберальних колах, багаторічна успішна парламентська кар'єра, слава «миротворця», ораторський талант робили цього політика справжнім кумиром англійської буржуазії.

Довгий час консервативна партія, спираючись, в основному, на земельну аристократію, великих фермерів і англіканську церкву, поступалася лібералам за своєю силою і впливовістю. Однак гнучкий політичний курс залучив згодом на її бік представників фінансово-промислових кіл і навіть частину робітників. Лідер консерваторів – **Бенджамін Дізраелі** – зажив слави одного з найспритніших політиків країни. Незважаючи на великі заслуги Дізраелі перед країною, чванливі торі-аристократи довго не визнавали його, вважаючи вискочнем (Дізраелі походив із єврейської родини, що прийняла християнство). Але в міру зміцнення партії авторитет Дізраелі зростав, у 1876 р. він одержав титул графа Біконсфілда, а по смерті лідера в лавах консерваторів виник його справжній культ.

■ Вид Лондона.
XIX ст.

Ліберали загалом продовжували реформаторський курс, якого партія дотримувалася з 30-х років XIX ст. Вони скоротили термін служби в армії, поклали край практиці купівлі офіцерських звань, запровадили іспити для кандидатів на державні посади і вперше виділили асигнування на освіту. У 1872 р. уряд Гладстона запровадив таємне голосування на виборах, а в 1884 р. в Англії було проведено **третю парламентську реформу**. Внаслідок скорочення майнового цензу чисельність виборців у країні збільшилася до 58 % (чоловіки).

Поступаючись вимогам профспілок, у 1871 р. з ініціативи лібералів англійський парламент узаконив і визнав за ними права юридичних осіб. У 1880 р. було прийнято закон про відповідальність підприємців за виробничий травматизм, але загалом Гладстон і все керівництво ліберальної партії вважали *неприпустимим державне втручання у трудові відносини*. Подальші соціальні реформи було припинено.

З цієї обставини вміло скористався Дізраелі. Прийшовши до влади в 1874 р., *консерватори* зняли заборону на пікетування під час страйків, скасували реакційний закон про панів і слуг, прийняли акти про заборону дитячої праці до 10-річного віку і запровадження 57-годинного робочого тижня. У 1888 р. вони провели реформу місцевого самоврядування, а в 1891 р. в Англії було прийнято закон про безкоштовну початкову освіту.

Гнучкий соціальний курс і агресивна зовнішня політика торі залучали на їхній бік дедалі більше виборців. Водночас позиції лібералів слабшали. У партії назривала криза, що незабаром призвела до її розколу в зв'язку з новим загостренням ірландської проблеми.

ПОМІРКУЙТЕ!

У чому ви бачите причини кризи політики ліберальної партії?

3. Ірландське питання. Після унії 1801 р. Ірландія вважалася складовою частиною Сполученого королівства, але фактично залишалася на становищі її напівколонії. За роки британського панування ірландці не втратили своєї самобутньої культури і продовжували обстоювати право на незалежність. Національні суперечності на острові перепліталися з соціальними, тому що велика частина ірландських земель належала англійським лендлордам.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

3 програми ірландської національної «Земельної ліги». 16 серпня 1879 р.

Земля Ірландії належить ірландському народові; земля створена для того, щоб давати людству засоби для існування; ті, хто обробляє її для цього, мають незмірно більше прав на повне володіння нею, ніж ті, хто перетворює землю в предмет обміну і об'єкт для одержання вигоди або задоволення...

Як ви ставитеся до гасла «Земельної ліги», що ті, хто обробляють землю, повинні мати на неї всі права?

Падіння цін на продукцію сільського господарства і конкуренція дешевого заокеанського зерна зробили ірландських селян ще біднішими; багато з них втратили землю. Внаслідок голоду на острові почастишали «аграрні злочини» – самовільні захоплення земель, підпали, псування майна. Успішно застосовували селяни і *тактику бойкотування* лендлордів і їхніх управителів.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

Бойкот як метод боротьби «Земельної ліги» з лендлордами

Капітан Бойкот, англієць, проживав у Лох-Меск-Хаузі

як уповноважений лорда Ірне, який володіє деякою кількістю землі... Капітан протягом 15 років був земельним агентом згаданого лорда і вважався головною особою, дуже вимогливою у своїх відносинах з орендарями і робітниками, позбавленою всякої симпатії до народу.

Ліга вдалася до мудрої тактики, метою якої було викликати заворушення. Було видано маніфест до населення Мейо із закликом додержуватися тактики, прийнятої щодо капітана Бойкота, – залишити ольстерців і солдатів цілком самотніми. Населенню було заборонено підковувати їхніх коней, давати їм вози, харчі, продавати їм будь-що.

Боротьба набувала безнадійного для капітана характеру; 1 грудня Бойкот покинув ферму і разом із сім'єю виїхав до Англії.

У чому зміст і сенс цього методу боротьби?

Створення 1879 р. ірландської «Земельної ліги» надало стихійним виступам селян організованого характеру. Ліга зажадала конфіскації володінь лендлордів і організувала масові акції протесту проти насильницького позбавлення орендарів землі. Небачений раніше розмах «аграрних злочинів» змусив уряд Гладстона здійснити в Ірландії в 1881 р. **земельну реформу**.

На зламі 70–80-х років в Ірландії активізується також *національний рух*, що набув форми боротьби за *гомруль* (самоврядування) країни. Ірландці, обрані до англійського парламенту, співробітничали з лібералами, сподіваючись на їхню підтримку в цьому питанні. У 1886 р. кабінет Гладстона був змушений внести до парламенту **законопроект про гомруль**, який передбачав відновлення в Ірландії парламенту з обмеженими повноваженнями. Цей проект не лише викликав лютий опір консерваторів, але й призвів до розколу ліберальної партії. Частина лібералів на чолі з *Джозефом Чемберленом* разом з консерваторами зірвала прийняття закону про гомруль. *Розкол послабив ліберальну партію, і провідні позиції в політичному житті країни надовго перейшли до консерваторів.*

4. Британські тред-юніони. Фабіанці. Легалізація в 1871 р. англійських тред-юніонів (профспілок) дозволила їм ефективніше обстоювати інтереси робітників, боротися за поліпшення умов праці та матеріального становища. Велике значення мала створена в профспілках *система взаємного страхування робітників*. Зібрані за рахунок членських внесків гроші можна було використовувати як страхувальний фонд або ж як фонд допомоги безробітним.

Тривалий час профспілки охоплювали лише кваліфікованих робітників у традиційних для Англії галузях промисловості, але після ряду великих страйків наприкінці 80-х років XIX ст. почалося створення нових

тред-юніонів докерів, газівників, робітниць сірникових фабрик та інших некваліфікованих робітників країни. «Нові» профспілки відрізнялися від попередніх великою кількістю і набагато більшою рішучістю щодо проведення страйків. Саме вони згодом стали коліскою незалежного робітничого представництва в парламенті.

Чисельність профспілок Англії безупинно зростала. Якщо в 1870 р. у лавах Британського конгресу тред-юніонів нараховувалося 289 тис. членів, у 1890 р. – 1 млн. У 70–80-х роках XIX ст. в Англії, як і в інших країнах, зростає інтерес до соціалістичних ідей. Однак укорінена в країні політична культура виключала популярність революційних теорій, у тому числі марксистської. Набагато більшого поширення набули ідеї *реформістського соціалізму*, центром якого наприкінці XIX ст. стало **Фабіанське товариство**.

Товариство виникло в 1884 р. і дістало назву на честь римського полководця Фабія Максима Кунктатора (Повільного), який у війні проти Ганнібала вдався до стратегії очікування й виснаження. Серед творців товариства були визначні представники англійської інтелігенції – *Сідней і Беатриса Веббі*, драматург *Бернард Шоу*, письменник-фантаст *Герберт Уеллс* та ін. Проголосивши свою прихильність до соціалізму, фабіанці мислили досягнення мети тільки шляхом поступових реформ і вбачали своє завдання в пропаганді реформістських ідей серед різних верств англійського суспільства.

Система поглядів фабіанців дістала назву «*муніципального соціалізму*», тому що розширення господарської діяльності муніципалітетів вони розглядали як реальну можливість заміни приватної власності громадською (комунальною). На думку С. Вебба, міське самоврядування, використовуючи такі важелі, як водо- і газопостачання, транспорт, зв'язок, зможе згодом установити контроль над житловим будівництвом і промисловістю. Приватні підприємці, не витримавши конкуренції з містом, розоряться, а податки й добровільні пожертви нададуть міській мерії можливість викупити землю. Таким чином *промисловість і земля всього міста мали перейти у власність міської громади*.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому муніципальний соціалізм був популярним серед англійської інтелігенції?

Поширюючи свої ідеї, Фабіанське товариство здобуло чимало місць у муніципалітетах. Але воно продовжувало залишатися організацією інтелектуальної еліти та нараховувало лише кілька сотень членів.

? Перевірте себе

1. Проаналізуйте причини втрати Великою Британією світової економічної першості.
2. Складіть історичні портрети Гладстона і Дізраелі, порівняйте їхні політичні погляди та діяльність. Хто з них вам більше імponує і чому?
3. Які причини змусили уряд Гладстона провести в Ірландії аграрну реформу?
4. Чому, на вашу думку, англійський парламент не прийняв закон про гомруль?
5. Охарактеризуйте профспілковий рух у Великій Британії в останній третині XIX ст.
6. Поясніть теорію «муніципального соціалізму».

ДАТИ І ПОДІЇ

1871 р. – легалізація тред-юніонів.

1879 р. – створення ірландської «Земельної ліги».

1884 р. – проведення третьої парламентської реформи, створення Фабіанського товариства.

1886 р. – розкол Ліберальної партії Великої Британії.

§25

США в 1877–1900 рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

Які переваги в порівнянні з європейськими країнами мали США?

ЗНАНЬ

168

1. Економічне піднесення країни, зростання впливу великих корпорацій. Остання третина XIX ст. характеризувалася небувалим піднесенням американської економіки. У 1871–1900 рр. національний дохід США збільшився в 5 разів, а національне багатство країни – у 7 разів. На початок XX ст. США виробляли понад третину світової промислової продукції, залишивши далеко позаду інші індустріальні країни.

Бурхливий розвиток економіки США був обумовлений низкою чинників. По-перше, перемога промислової Півночі в громадянській війні, ліквідація рабовласницьких латифундій і прийнятий 1862 р. гомстед-акт відкрили шлях для капіталістичного освоєння південних штатів і земель Заходу. У США було створено такі сприятливі умови для підприємництва, яких не знала жодна західноєвропейська країна.

У 1870 р. у США проживало майже 40 млн чол., але робочої сили не вистачало. Важливу роль в індустріалізації відіграв потік емігрантів. За останні 30 років XIX ст. до США прибуло 14 млн переселенців, в основному з Італії і східноєвропейських країн. Здебільшого це були сміливі, енергійні люди, серед яких було чимало кваліфікованих робітників.

■ Пароплав «Королева Заходу» на Міссісіпі. Літографія

■ Реєстрація емігрантів з Європи в США. Малюнок

Люди якого достатку їхали до США?

Нестачу робочої сили підприємці прагнули компенсувати раціоналізацією виробництва і не шкодували коштів на наукові дослідження. З 1860 по 1890 р. у США було видано близько 440 тис. патентів на різні винаходи, велику частину яких було впроваджено у виробництво. За кількістю винаходів, розробкою нових видів техніки і технологій США посідали перше місце у світі. *Заводи і фабрики країни оснащувалися найсучаснішим устаткуванням.*

Економічне зростання забезпечувалося також *сприятливою економічною політикою держави*. Промисловість США було добре захищено від конкуренції імпортованих товарів високими ввізними митами. Не втратив свого колишнього значення і географічний чинник. Для американської економіки була вигідна та обставина, що країна була віддалена від своїх європейських конкурентів та межувала зі слаборозвиненими латиноамериканськими державами.

Під впливом цих та інших причин наприкінці XIX ст. *США перетворилися на потужну індустріально-аграрну державу*. В економіці країни відбулися глибокі структурні зміни, з'явилися нові галузі промисловості: нафтовидобувна і нафтопереробна, хімічна, автомобільна, електроенергетика. У 1882 р. знаменитий винахідник Т. Едісон побудував першу теплову електростанцію, а до початку XX ст. у США було вже близько 3 тис. електростанцій. У країні почалася електрифікація промисловості, транспорту і побуту.

ІСТОРІЯ ВІНАХОДІВ

Грамофон

Одним з відкриттів XIX ст. став пристрій, який був вперше запропонований в 1857 р. Л. Скоттом. Він винайшов фоноавтограф простої дії.

Продовжив наукові розробки Скотта відомий американський винахідник Едісон, який створив 1877 р. пристрій, що не тільки робив запис, але й відтворював звук. Однак він був далекий від ідеалу.

У 1889 р. був створений новий пристрій, який міг відтворювати звук.

Е. Берлінер довів справу, почату Едісоном, до логічного завершення. Він вдосконалив пристрій і в 1887 р. запатентував свій винахід під назвою грамофон.

Індустріалізація США поєднувалася не тільки з технічним прогресом у промисловості, але й з *удосконалюванням організації виробництва і праці*. Легка промисловість вперше у світі переходить до масового випуску стандартизованого взуття, одягу, продуктів харчування, ліків. На великих заводах упроваджувалися *потокові методи виробництва з конвеєрним складанням* вузлів, агрегатів і готової продукції; удосконалювалася організація праці.

Особливо швидко йшло *будівництво залізниць*, що заохочувалося федеральними кредитами і наданням землі залізничним компаніям. У 1900 р. залізниці з'єднали всі штати, а чотири магістралі – тихоокеанське й атлантичне узбережжя. Загальна довжина залізниць досягла 190 тис. миль, що становило половину світової мережі. Швидко розвивалися засоби зв'язку – телефон і телеграф. У Нью-Йорку і Бостоні відкрилися перші лінії метро.

Розвиток ринкової економіки США відбувався в умовах безжалісної конкурентної боротьби, що загострилася в роки кризи. Великі корпорації

■ Будівля «Стандарт Ойл». ХІХ ст.

170

(акціонерні товариства) поглинали розорених конкурентів, створювали монополістичні об'єднання – *трести*, встановлюючи фінансовий контроль над цілими галузями промисловості й транспорту.

Першою великою корпорацією була компанія «Стандарт Ойл», заснована Дж. Рокфеллером у 1872 р. Через десять років її було реорганізовано в трест, який включав 14 компаній з видобутку і переробки сирової нафти і контролював ще 26 інших нафтових корпорацій. Трест монополізував виробництво 95 %

очищеної нафти в країні, що приносило його власникам казкові прибутки. Тільки в 1883–1898 рр. дивіденди за акціями «Стандарт Ойл» зросли з 5 % до 30 %.

Подібні монополісти з'явилися і в інших галузях. Особливо виділялися *сталева компанія Карнегі, мідна Гугенгейма, електротехнічна фірма «Дженерал Електрик», залізничні «імперії» Вандербільдта і Гантінгтона*. Якщо в 1861–1890 рр. у США було створено 24 великих трести, то в 1891–1900 рр. з'явилося 175 нових промислових об'єднань із загальним капіталом 3,2 млрд доларів.

Концентрація охопила й *банківську справу*. Банки Рокфеллера, Моргана, Меллона та інші фінансували найбільші комерційні проекти в країні. Так, у 1901 р. Дж. Морган придбав в Е. Карнегі за 490 млн дол. акції металургійних підприємств та створив могутню «*Сталеву корпорацію*», яка контролювала 44 % національної виплавки чавуну і 66 % сталі. Розвиток зв'язків банків і промислових компаній обумовив появу у США перших фінансово-промислових груп. Тільки найбільші з них – *банківський «Дім Моргана» і група Рокфеллера* – контролювали 56 % акціонерного капіталу країни і зосередили у своїх руках керівні пости в 112 найбільших компаніях. Вплив угруповань був величезним. Домінуючи в американському бізнесі, вони, так чи інакше, впливали на добробут мільйонів людей.

ПОМІРКУЙТЕ!

Наскільки процес монополізації характерний для індустріального суспільства?

2. Політичне життя. Становлення антимонопольного законодавства. Глибокі зміни, що відбувалися в економіці країни, справили помітний вплив на розвиток політичного життя США та внутрішню політику держави. *Непримиренна ворожнеча республіканців і демократів залишилася в минулому*, тепер обидві партії відрізнялися рідкісною одностайністю в підтримці інтересів великих корпорацій, стримуванні соціальних рухів у країні і фактичному схваленні расизму й сегрегації на Півдні.

Примирення між партіями відбулося в 1877 р. внаслідок досягнутого *політичного компромісу*. Демократи погодилися визнати явно сфальсифіковані результати президентських виборів 1876 р. в обмін на обіцянку припинити реконструкцію південних штатів і надати їм фінансову допомогу.

Характерною особливістю політичного життя США в останній чверті ХІХ ст. стало обрання на президентський пост *маловідомих, нічим не*

примітних політиків, які значно програвали в порівнянні з партійними лідерами – босами. Саме боси республіканців і демократів, спираючись на згуртовані й дисципліновані партійні організації, відігравали основну роль у політичному житті країни. Президенти були їхніми ставлениками і, як правило, слухняно виконували продиктовану волю. Партійні боси були тісно пов'язані з фінансово-промисловими колами країни, через них великі корпорації впливали на внутрішню і зовнішню політику держави.

Ще за часів президента Е. Джексона (1829–1837) у США утвердилася негідна практика роздачі державних посад за партійною приналежністю. Кожний новий президент, вступаючи на посаду, міг звільнити усіх федеральних чиновників і призначити на їхнє місце членів своєї партії. Але робив він це не зі своєї волі, а за вказівкою босів. Саме партійні лідери (не задарма) добирали кандидатів на всі федеральні посади аж до міністрів. Міністерські портфелі нерідко служили платою за фінансову підтримку, надану під час виборчої кампанії. Ця система стала джерелом корупції в державному апараті, спричинила жахаючу некомпетентність посадових осіб. Лише після прийнятого 1883 р. закону про державну службу частина федеральних посад стала замінюватися на підставі конкурсних іспитів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Що створило умови для системи розподілу державних посад за партійними списками в другій половині XIX ст.?

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Двоступеневі вибори президента

Виконавча влада буде належати президентові США. Він займатиме посаду протягом 4-річного строку і разом з віце-президентом, який обирається на той же термін, буде обиратися так: кожний штат буде призначати, згідно з порядком, визначеним його законодавчими зборами, виборців у кількості, рівній загальній кількості сенаторів і представників, яких штат має право посилати в Конгрес.

Чи зберігається система двоступеневих виборів президента США нині?

Головними проблемами внутрішньополітичного життя США в кінці XIX ст. були питання митних тарифів і монополії. Проблема тарифів піднімалася під час усіх виборчих кампаній, причому політику протекціонізму підтримували обидві партії. Демократи, що представляли інтереси аграрних кіл, лише наполягали на менших ставках. Але під тиском промисловців Сходу в 1890 р. республіканський Конгрес прийняв тариф Маккінлі, який встановив в'їзні мита в розмірі 49,5 % від вартості товарів. У 1897 р. цей заборонний тариф було піднято до 57 %.

З моменту появи перших великих корпорацій федеральний уряд і адміністрація окремих штатів прагнули забезпечити їм максимально сприятливі умови для діяльності. Однак засилля трестів в економіці країни викликало невдоволення широких верств населення. Великі корпорації не тільки обмежували конкуренцію підприємців і крамарів, але й шляхом змови диктували споживачам монопольні ціни. Уряд був змушений рахуватися з думкою виборців і намагався вживати заходів, які б зберегли свободу підприємництва навіть за умов панування великого бізнесу.

У 1890 р. Конгрес США прийняв антитрестівський закон Шермана, за яким будь-яке об'єднання на зразок тресту чи в іншій формі, а також уго-

да з метою обмеження торгівлі оголошувалися незаконними і піддавалися судовому переслідуванню. Однак закон було складено таким чином, що створювалася можливість для різного його тлумачення. У боротьбі проти зловживань «великих корпорацій» (так відтепер стали називатися трести) він виявився малоефективним, проте з успіхом використовувався владою проти страйкового руху. Страйкуючі робітники звинувачувалися в обмеженні «свободи торгівлі» робочою силою, а профспілка, що організувала страйк, прирівнювалася до тресту.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Акт для захисту торгівлі і комерції від протизаконних обмежень і монополії (закон Шермана)

Будь-який договір, угода у вигляді тресту або в іншій подібній формі, яка перешкоджає торгівлі між окремими штатами або з іноземними державами, оголошується незаконною. Всякий, хто укладе таку угоду або буде втягнутий в подібну змову, розглядатиметься, як винний у проступку, що карається судом, і за рішенням суду буде засуджений до штрафу до 5 тис. доларів, або до тюремного ув'язнення до одного року, або за розсудом суду.

Всякий, хто зазнає шкоди у своєму ділі або майні від будь-якої іншої особи, або об'єднання дією, забороненою або оголошеною цим актом незаконною, може шукати захисту в будь-якому судовому окрузі Сполучених Штатів, в якому проживає або буде виявлений відповідач, незалежно від суми завданої шкоди одержить потрібне відшкодування завданої втрати, а також судові витрати, включаючи звичайну платню адвокату.

Які обмеження накладав цей закон на підприємців щодо створення монополій?

3. **Расова політика, юридичне оформлення сегрегації на Півдні.** Хоча 14-та і 15-та поправки до Конституції США надавали темношкірому населенню країни громадянські права, повної рівноправності колишні раби так і не домоглися. Прийняті в багатьох південних штатах «чорні кодекси» узаконили режим расової сегрегації – окремого користування правами афроамериканців і білих громадян. У лікарнях створювалися різні палати для чорношкірих і білих, у поїздах, ресторанах, театрах – окремі місця. У деяких штатах було навіть заборонено змішані шлюби.

■ **Вождь.** Картина
Дж. Кетлін

Дискримінації піддавалися також корінні мешканці Америки – індіанці. Вцілілим індіанським племенам було відведено спеціальні території в окремих районах – резервації. Але незабаром і ці землі знадобилися федеральній владі. У 1887 р. було прийнято закон Дауеса, внаслідок якого індіанців позбавили кращих земель, що залишалися в них. Лише в Оклахомі вони втратили за 20 років 90 % своєї території.

4. **Робітничий рух.** Своєрідність соціально-економічного розвитку США визначила особливості робітничого руху в країні. Завдяки гомстед-акту кожний робітник міг майже

безкоштовно одержати землю і стати фермером, що змушувало підприємців платити вищу, ніж в Європі, зарплату. Правда, це стосувалося тільки кваліфікованих робітників, переважно із середовища спадкових американців. Основна ж маса працівників за роботу одержувала не більше ніж 1,5 долара на день. Тривалість робочого дня сягала 12–14 год. У більшості штатів не існувало навіть натяку на соціальне страхування і охорону праці.

■ Американська банкнота

Перші серйозні виступи робітників почалися в 70-ті роки XIX ст. У ряді міст страйковий рух набув такого великого розмаху, що для його придушення вперше було використано федеральні війська. Страйки закінчилися поразкою, але вони підготували ґрунт для організації робітників, сприяли створенню профспілок.

Провідним профспілковим центром країни з 80-х років XIX ст. стала **Американська федерація праці (АФП)**. У 1886 р. АФП організувала ряд великих страйків, очоливши в країні рух за **8-годинний робочий день**. Кульмінаційним моментом руху стали страйк і масові демонстрації **1 травня**, у яких взяло участь 350 тис. чол. Центром подій став **Чикаго**, де страйкувало понад 65 тис. робітників. 3 травня в місті відбулося зіткнення робітників і штрейкбрехерів, при розгоні людності поліцією були жертви.

Наступного дня, 4 травня, після мітингу протесту, коли люди вже розходилися, з'явилася поліція і стала розганяти решту присутніх. Зненацька в лавах поліції вибухнула бомба, серед поліцейських і робітників виявилися вбиті й поранені. Того, хто кинув бомбу, не знайшли, але робітничих ватажків було віддано під суд і засуджено до повішення. У пам'ять про чиказькі події і страчених робітників – *Парсонса, Енжела, Спайса і Фішера* – перший конгрес II Інтернаціоналу (1889) оголосив **1 Травня Міжнародним днем пролетарської солідарності і боротьби за 8-годинний робочий день**.

У результаті масових страйків і демонстрацій 1886 р. 185 тис. робітників країни домоглися 8-годинного робочого дня, а в 200 тис. чол. робочий день було скорочено до 9–10 год. Страйковий рух продовжувався і в 90-х роках. Особливо великий страйк охопив у 1894 р. заводи вагонобудівної компанії Пульмана.

❓ Перевірте себе

1. Визначте чинники бурхливого економічного зростання США в останній третині XIX ст.
2. Яким чином промисловці США компенсували нестачу робочої сили?
3. Використавши додаткові джерела, напишіть повідомлення про українську еміграцію до США в кінці XIX ст.
4. Охарактеризуйте процес монополізації американської промисловості і банківської сфери. Чому в останній чверті XIX ст. президентами США ставали маловідомі люди з посередніми здібностями?
5. Проаналізуйте причини та наслідки прийняття закону Шермана.
6. Охарактеризуйте політику американських урядів щодо афроамериканців та індіанців.
7. Поясніть, чому весь світ відзначає 1 Травня як Міжнародний день пролетарської солідарності.

ДАТИ І ПОДІЇ

1877 р. – завершення реконструкції Півдня.

1883 р. – закон про державну службу.

1 травня 1886 р. – масова демонстрація в Чикаго, що започаткувала введення Міжнародного дня пролетарської солідарності.

1890 р. – прийняття антитрестівського закону Шермана.

§26

Модернізація Російської імперії

АКТУАЛІЗАЦІЯ

174

ЗНАНЬ

З курсу історії України пригадайте причини, хід та наслідки Кримської війни 1853–1855 рр.

1. Скасування кріпосного права. На середину XIX ст. у Росії загострилася криза віджилих феодально-кріпосницьких відносин. Подальший розвиток країни на базі існуючої системи примусової праці ставав неможливим. *Кризу самодержавно-кріпосного ладу наочно засвідчила поразка Росії у Кримській війні.* Військово-технологічна відсталість російської армії, що виявилась у ході оборони Севастополя, відбивала загальне відставання імперії від передових країн Європи.

Нагальні потреби модернізації країни диктували необхідність докорінних перетворень у всіх сферах суспільного життя. Посилилось невдоволення всіма верствами населення владою, різко активізувався селянський рух. *Самодержавство змушене було розпочати перетворення на засадах ринкових відносин.*

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Олександр II (1818–1881) – російський імператор з 1855 р. Старший син Миколи I. Здійснив селянську реформу 1861 р. і низку інших ліберальних реформ. За Олександра II завершилося приєднання до Росії Північного Кавказу (1864), Казахстану (1865), більшої частини Середньої Азії (1865–1881). Убитий народовольцями.

■ Олександр II

В умовах занепаду кріпосницької системи і зростання виступів селян новий імператор **Олександр II**, розуміючи необхідність перетворень, у промові перед московськими дворянами заявив: *«Краще скасувати кріпосне право зверху, ніж очікувати того часу, коли воно само собою почне скасовуватися знизу».* Розпочалася докорінна перебудова суспільного життя, «доба великих реформ».

19 лютого 1861 р. було підписано **Маніфест про ліквідацію кріпацтва**. Селяни стали особисто вільними, здобули право розпоряджатися своїм майном, займатися торгівлею, підприємництвом і переходити в інші стани. Положення про звільнення зобов'язувало поміщиків надати селянам землю, а селян –

прийняти цю землю. Причому колишні кріпаки наділялись землею не за ринковою ціною, а мали сплатити за неї вартість суми капіталізованого щорічного оброку. Держава позичала селянам на викуп землі 80 % її вартості, яку згодом селяни виплачували з відсотками. Внаслідок цього у наступні 44 роки селяни віддали державі майже 1,5 млрд рублів замість позичених 500 млн.

Кращі й родючіші землі поміщики намагалися залишити в себе і тому домоглися встановлення максимального розміру наділу, які селяни могли в них викупити. І як результат, поміщики залишили в себе майже п'яту частину землі, якою раніше в їх маєтках користувалися кріпаки. Слідом за центральними губерніями кріпосне право було скасоване в Україні, Білорусії, на Північному Кавказі і Закавказзі. Всього на волю було відпущено 22 млн селян.

Реформа 1861 р. стала важливим рубежем в історії Росії, звільнивши шлях для швидкого розвитку капіталізму та створивши ринок робочої сили. Разом з тим, *реформа мала половинчастий характер*. Здобувши свободу, селяни залишилися безправним, неповноцінним станом. У країні збереглося селянське малоземелля (у середньому колишні кріпаки отримали по 3,3 десятини землі на душу при необхідних 6–7 десятин), що стало причиною нового загострення протиріч між селянами і поміщиками.

2. Реформи Олександра II та їх наслідки. Після скасування кріпосного права знадобилося проведення й інших перетворень. **Земська реформа 1864 р.** вводила в губерніях і повітах нові установи – *земства* як органи місцевого самоврядування. Вони не розв'язували державних питань, їх діяльність обмежувалася господарськими і просвітницькими функціями. Членами земських управ переважно ставали дворяни. Їх діяльність знаходилася під контролем царських чиновників і поліції, а губернатор мав право призупинити виконання будь-яких їхніх рішень.

У 1864 р. розпочалася **судова реформа**. Було проголошено незалежність суду від влади: призначений урядом суддя міг бути звільнений з посади лише за судовою постановою. Вводилася *рівна відповідальність усіх станів перед законом*, проголошувалася гласність суду, тобто на судових засіданнях могли бути присутні публіка і представники преси. Створювався *суд присяжних* та вводилося змагання прокурорів і адвокатів. Судова реформа була однією з найпослідовніших, вона сприяла формуванню правової держави та уявлень про права людини в суспільстві.

■ Земства обідають. Картина Г. Мясоедова. 1872 р.

За зразком земських установ у 1870 р. було реорганізовано міське самоврядування. Реформа скасовувала принцип становості міської думи і вводила обрання до неї на основі майнового цензу. Для управління містом дума обирала *управу* і *міського голову*. У віданні виборних органів перебували питання благоустрою міста, освіти і охорони здоров'я.

Поразка Росії в Кримській війні наочно показала, що докорінної реорганізації потребує і армія. Напружена міжнародна обстановка, посилення мілітаризму і зростання армій у сусідніх країнах спонукали Олександра II у 1862–1864 рр. здійснити реформу у **військовій сфері**. Значний вклад у її проведення вніс військовий міністр країни **Д. Мілютін**. У Росії було введено *загальновійськову повинність для чоловіків з 21 року*, причому скорочувалися терміни служби для осіб із середньою та вищою освітою. Реформа дала можливість значно збільшити чисельність армії, поліпшити підготовку солдатів і командного складу. Армія поступово почала оснащуватися новими видами зброї і військової техніки.

Досить радикальною для свого часу була проведена у Росії **освітня реформа**. Згідно з уведеним у 1863 р. новим університетським статутом, керівництво і професура вищих навчальних закладів стали обиратися радами університетів. Іншим нововведенням став запроваджений у 1864 р. **принцип всестановості школи**, створення системи державних, земських і церковнопарафіяльних навчальних закладів. Середню освіту було зосереджено в *семирічних гімназіях*, де головна увага приділялася вивченню гуманітарних наук, і *реальних училищах*, орієнтованих на природничі і точні дисципліни. Випускники гімназій мали право без екзаменів вступати до університету, а реальних училищ – у технічні вузи. У той же час виникли і *вищі жіночі курси*.

ПОМІРКУЙТЕ!

У чому полягає історичне значення реформ 60–70-х років XIX ст.?

3. Росія в пореформений період. Особливості економічного розвитку. Незважаючи на обмеженість, *реформи 60–70-х років XIX ст. мали значний вплив на подальше просування Росії по капіталістичному шляху, відіграли важливу роль у перетворенні феодальної монархії на буржуазну*. Реформи стали кроком для переходу від дворянської держави до правової. Вони продемонстрували суспільству, що позитивні зрушення можуть бути досягнуті не революціями, а перетвореннями зверху, мирним шляхом. У Росії почався процес поступового оновлення, проте він був перерваний після вбивства царя Олександра II членами терористичної організації «Народна воля».

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви ставитеся до дій терористів у минулому і зараз?

Чи існують аргументи, які можуть виправдати смерть людини?

Із вступом на престол його сина і наступника, **Олександра III**, ліберальним перетворенням було покладено край. У Росії почалися *контрреформи*, що продовжувалися до 1892 р. Новий імператор вбачав свою опору лише в дворянах-поміщиках. Його уряд відхилив проект конституції, розробленої ще за життя Олександра II, а оприлюднений у 1881 р. імператорський Маніфест проголосив *непорушність самодержавства*. У 90-х роках XIX ст. виборчих прав у містах було позбавлено городян, що не мали власності, а діяльність міських дум по-

■ *Замах на
Олександра II.
Малюнок*

ставили під контроль губернаторів. *Посилюється залежність судочинства від урядових органів і відновлюється всевладдя цензури.*

В освіті реакційна політика царизму виявилась у фактичному знищенні університетської автономії і обмеженні доступу до навчання в гімназіях дітей нижчих станів. Зокрема, *право на освіту втратили діти слуг, кухарок, візників тощо.*

Друга половина XIX ст. стала періодом бурхливого економічного розвитку Російської імперії, який супроводжувався суттєвими змінами і в структурі суспільства. Господарський розвиток країни мав низку особливостей, зумовлених історичними традиціями Росії, її етнічно-національним складом і характером проведених реформ.

Як і раніше, *виробничі сили розміщувалися вкрай нерівномірно.* Великого значення поступово набували нові промислові райони – Україна, Закавказзя і Прибалтика. Залишки кріпосництва зумовили поступове відставання Уралу, а величезні райони Сибіру і Середньої Азії залишалися неосвоєними.

Поряд із швидким зростанням великої промисловості, високим ступенем концентрації виробництва і робітників на великих підприємствах в економічному житті значну роль продовжували відігравати селянські промисли і ручні напівкустарні майстерні. Величезні сировинні поклади і дешева робоча сила сприяли приходу *іноземного капіталу* в російську економіку. Протягом 60–70-х років XIX ст. іноземні інвестиції в промисловість країни збільшилися в десять разів.

Росія залишалася аграрною країною. Переважна більшість землі знаходилась у власності дворян. Частина поміщиків пристосувала свої господарства до нових ринкових умов, використовувала найману робочу силу і сільськогосподарські машини, збільшувала кількість товарного хліба. Але

■ *Московський двір.
Картина
В. Полєнова. 1878 р.*

більшість з них не змогла перевести господарства на капіталістичний лад і поступово розорялась. На кінець XIX ст. 40 % поміщицьких маєтків було закладено в банках. По країні врожайність поступово зростала, проте в Європі сільське господарство Росії було одним з найвідсталіших. З десяти гектарів землі годувалося 40 чоловік, у той час як в інших країнах – до 500.

ІСТОРІЯ ВІНАХОДІВ

Періодичний закон хімічних елементів

Періодичний закон був відкритий 1 березня 1869 р. російським вченим Дмитром Менделєєвим у ході роботи над виданням першої частини навчального курсу «Основи хімії». Під час розробки нового порядку елементів Менделєєв виявив новий принцип розстановки елементів, заснований на розмірах їх атомних мас. Ця теорія дозволила скласти знамениту періодичну таблицю. Незважаючи на важливість роботи, визнання іншими ученими затяглося на два роки. 19 березня 1869 р. таблиця була презентована Російському хімічному товариству, але на засіданні Менделєєв не виступав, його замінив молодий хімік М. Меншуткін. На початку 1871 р. група вчених під керівництвом Менделєєва сформувала періодичний закон, чим і завершила багаторічну працю.

Значні перетворення в пореформені роки відбулись у промисловості. У 90-х роках в основних галузях виробництва завершився промисловий переворот. Почала здійснюватися індустріалізація. За темпами зростання промисловості Росія займала перше місце у світі, а за обсягом промислового виробництва – п'яте. Значну роль у промисловому піднесенні відігравало залізничне будівництво. Протяжність залізничних колій в країні зросла до 50 тис. км. Проте, незважаючи на швидкі темпи розвитку, промисловий переворот та індустріалізація в Росії так і не були повністю завершені. Країна продовжувала значно відставати від США, Німеччини, Англії і навіть Франції.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому, незважаючи на швидкі темпи розвитку промисловості, Росія продовжувала відставати від провідних країн світу?

4. Формування нової соціальної структури. Опозиційний рух. Розвиток капіталізму, прискорений буржуазними реформами 60–70-х років XIX ст., значно вплинув на соціальну структуру російського суспільства. Збільшилась чисельність робітничого класу, який на початок XX ст. становив понад 5 млн чол., зростала кількість підприємств. Різними видами підприємництва – промисловим виробництвом, торгівлею, транспортними послугами, фінансами – у Росії займалося 1,5 млн чол.

Основою формування нової російської буржуазії були купці, розбагатілі селяни і частина дворян. Хоча економічний вплив підприємців дедалі зростав, їх суспільний вплив і політична вага були несуттєві. Підтримка інтересів буржуазії з боку держави робили її консервативною і відданою самодержавству.

На початку буржуазних реформ 60–70-х років XIX ст. представники різноманітних політичних течій у російському суспільстві були однаково зацікавлені у проведенні соціально-економічних перетворень. Але обмеженість аграрної реформи і брутальний грабунок селян зумовили нове піднесення опозиційного абсолютизму руху та його розмежування на ліберальний і революційний напрями.

Революційний напрямок представляло дві течії – народництво і марксизм. Народники орієнтувалися на перехід Росії до соціалізму через сільську громаду, обминаючи капіталістичний шлях розвитку. Проте ні «ходіння в народ» з метою агітації селян на революційні виступи, ні терористичні акти не привели до народної революції і знищення самодержавного ладу.

У 80-х роках XIX ст. у Росії з'являються перші марксистські групи і гуртки. У Женеві в еміграції діяла група «Визволення праці» на чолі з Г. Плехановим, яка була утворена колишніми народниками. У 1895 р. розрізнені соціал-демократичні гуртки Петербурга були об'єднані лідером радикальних російських соціалістів В. Ульяновим (Леніним) у Союз боротьби за звільнення робітничого класу, а в 1898 р. відбувся установчий з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Проте в цей час ні програма, ні статут партії не були прийняті.

? Перевірте себе

1. Визначте причини скасування кріпосного права в Росії.
2. Проаналізуйте зміст Маніфесту 19 лютого 1861 р. та механізм його реалізації.
3. Охарактеризуйте інші буржуазні реформи 60–70-х років у Росії.
4. Зробіть в зошитах таблицю «Пореформена Росія».

Галузь	Здобутки	Проблеми
Промисловість		
Сільське господарство		

5. Які нові соціальні верстви сформувалися в пореформеній Росії?
6. Висловіть свою думку стосовно опозиційного руху в Росії наприкінці XIX ст. Який з його напрямків міг бути більш перспективним і потрібним народним масам?

ДАТИ І ПОДІЇ

19 лютого 1861 р. – Маніфест про скасування кріпосного права.

1862–1864 рр. – військова реформа.

1863 р. – освітня реформа.

1864 р. – земська та судова реформи.

1881 р. – убивство Олександра II.

§27

Доба «Мейдзі» в Японії

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАЙ

Які асоціації у вас викликає слово «Японія»? Пригадайте, що ви знаєте про історію цієї країни з курсів всесвітньої історії 7–8 класів.

1. **Становище Японії в середині XIX ст. Насильницьке «відкриття» країни.** Протягом декількох століть Японія була «закритою» країною. Це означало, що японський народ практично не мав контактів з іноземцями, за винятком відвідань голландцями порту Нагасакі один раз на рік. Ізоляція консервувала феодальні відносини в японському суспільстві

■ Американські пароплави
в Токійській затоці.
Гравюра. 1853 р.

і заважала розвитку капіталізму. У країні панував *сегунський режим*, встановлений родом *Токугава*, який обмежив до мінімуму роль імператора.

Незважаючи на заборону, в Японії склалися *паростки ринкових відносин*. Першість в економічному розвитку мали південно-західні князівства. Князі прибережних районів почали встановлювати контрабандні зв'язки з європейськими торговцями. Зростала кількість японців, які знали голландську мову та цікавились європейською культурою. Згодом японська влада звернулася до голландців з проханням надати моделі машин, зразки книжок та газет, поінформувати про новітні досягнення науки і техніки.

Провідні європейські держави, які в середині XIX ст. вже проводили активну колоніальну політику, особливо Велика Британія, цікавились Японією. Проте більш привабливими для них були країни з чисельним населенням, містким внутрішнім ринком, багатими природними ресурсами, такі як Індія та Китай. Розташована на багатьох островах, бідна на сировину, з порівняно малочисельним населенням, Японія не була «ласим шматком» для європейців. Колоніальні шляхи проходили повз неї.

Головну роль у «відкритті» країни відіграли Сполучені Штати. У 1845 р. американський Конгрес уповноважив президента встановити торговельну співпрацю з Японією. Однак спроба встановлення дипломатичних відносин завершилася провалом. Тоді в **липні 1853 р.** американський уряд направив до японського узбережжя військову ескадру командора **Перрі**, який вручив офіційного листа від президента США з вимогою відкрити країну для торгівлі. За відповіддю американці обіцяли повернутися на весні наступного року.

Прибуття американців вкрай злякало японських посадовців, які звернулися за порадою до князів та імператорського двору. Американці повернулися за відповіддю у супроводі 9 військових кораблів. На цей раз США відкрито погрожували війною. Уряд сегуна був вимушений підписати **перший японо-американський договір**, за яким Японія відкривала порти Сімода та Хокадате і дозволяла створення американського консульства. Незабаром аналогічні договори були підписані з Великою Британією, Францією та Голландією.

Спробу встановлення торговельних зв'язків здійснила й Росія. **Перший російсько-японський договір** про кордони, торгівлю й дипломатичні відносини було підписано **1855 р.** під час візиту до країни адмірала Путятіна.

2. Передумови та хід революції 1867–1868 рр. У наступні роки тиск великих держав на Японію посилювався, що призвело до втрати провідних позицій сегуном та його прибічниками і зростання масового невдоволення

населення країни. Цим скористалися найбільш розвинені південно-західні князівства, які заявили про необхідність повернення влади імператора.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як вплинуло «відкриття» Японії на внутрішньополітичну ситуацію в країні?

У 1863 р. сегун був змушений зустрітися з імператором в Кіото і погодитися санкціонувати його указ **«про вигнання варварів»**, тобто європейців. Проте уряд сегуна не бажав розгортати боротьбу проти іноземців, які дедалі частіше у відносинах з Японією застосовували військову силу. Вбачаючи в сегунському уряді свого союзника, англійці та французи надавали йому фінансову допомогу, постачали зброю та направляли офіцерів для підготовки японських військ. Це дозволило сегуну розпочати військові дії в 1862–1864 рр. з опозиційним центром – князівством Тесю – та одержати перемогу. Проте це була короточасна перемога. Народне невдоволення зростало, і передові князівства очолили антисегунський рух.

181

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Муцухіто (1852–1912) – японський імператор з 1867 р. Період правління Муцухіто з 1868 р. називався «Мейдзі». Був першим імператором Японії після повалення Сегунату протягом періоду «Мейдзі». Під час його правління було проведено ліберально-демократичні реформи, прийнято Конституцію 1889 р.

У 1867 р. на імператорський престол вступив п'ятнадцятирічний **Муцухіто**, від імені якого фактично діяли опозиційні князівства. У кінці року представники опозиції вручили сегуну меморандум з вимогою повернути владу імператору, незаконно захоплену родом Токугава. Враховуючи співвідношення сил, сегун був змушений прийняти цю вимогу, але став готуватися до збройної боротьби, яка розпочалася невдовзі.

Однак уже в січні 1868 р. війська сегуна були розбиті поблизу Кіото. У лютому капітулювала сегунська столиця *Едо*. Боротьба тривала ще декілька місяців, після чого Сегунат остаточно припинив своє існування. Антисегунська коаліція перемогла завдяки підтримці селян та ремісників.

■ **Муцухіто**

3. Реформи «Мейдзі». Період перебування при владі імператора Муцухіто було названо «Мейдзі» – «освітене правління».

Починаючи з 60-х років XIX ст. у країні проводиться низка реформ. Насамперед було ліквідовано поділ країни на окремі князівства. У 1871 р. було видано указ про новий адміністративно-територіальний устрій: скасовувався поділ на князівства, територія Японії поділялася на префектури.

■ *Військові періоду Сегуна-ту. Кольорова ксилографія. XIX ст.*

■ *Самурай. Фотографія. 1877 р.*

Самурайське ополчення перетворювалося на регулярну армію. У 1872 р. було видано *декрет про створення збройних сил* на основі загальної військової повинності. Також було видано закон про скасування станових привілеїв і формальне зрівняння в правах усіх громадян. Пізніше було ліквідовано внутрішні мита, проголошено свободу торгівлі, пересування і перевезення товарів.

Переглядалися старі закони, вводилися нові, єдині для всієї держави і всіх груп населення. У наступні роки було проведено **судову реформу**: створювалися суди європейського типу.

З метою створення сприятливих умов для розвитку торгівлі й промисловості була проведена **грошова реформа**, вводилася єдина грошова одиниця – *ієна*. Оскільки довгий час політичним центром Японії було місто Едо (столиця сегуна Токугава), сюди були переведені з Кіото імператорський двір та уряд. Місто отримало назву *Токіо*.

Була також здійснена **реформа освіти**. Створювалися нові середні школи, відкрився Токійський університет. Уряд заохочував відправку японців за кордон для отримання освіти.

У 1872–1873 рр. проведено **аграрну реформу**. Скасовувалася власність князів і феодалів на землю, офіційно дозволялася купівля-продаж землі. Власність на землю була визнана за тими, хто фактично нею розпоряджався. Це узаконило права «нових» поміщиків і заможних селян. У результаті реформи третя частина оброблюваної землі в Японії була вилучена із власності селянських громад. Аграрна реформа поклала початок розвитку капіталістичних відносин в японському селі, не ліквідувавши при цьому поміщицького землеволодіння.

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте процеси реформування суспільно-економічного життя в Японії та Росії, які відбувалися практично в один і той же період.

Крім соціально-економічних реформ, в Японії були проведені й політичні зміни. У 1889 р. прийнято **Конституцію**, яка залишалася чинною до 1946 р. і була однією з найконсервативніших. Зразком для неї слугувала Конституція Пруссії, прийнята ще до об'єднання Німеччини. Особа імператора була священною та недоторканною. За ним закріплювалися права оголошення війни і миру, призначення і звільнення всіх цивільних та військових посадовців, скликання і розпуск парламенту. Імператор був верховним головнокомандувачем збройних сил Японії.

Конституція законодавчо закріплювала існування парламенту, що складався з двох палат – *палати перів* та *палати представників*. Більшість палати перів складали члени імператорської династії, вища титулована знать та особи, призначені імператором. Частина палати перів обиралася терміном на сім років найзаможнішими платниками податків.

Палата представників обиралася кожні чотири роки. Виборчим правом користувалися чоловіки віком від 25 років, що проживали у своєму виборчому окрузі не менше 1,5 року і сплачували високий податок (таких в країні була незначна частина). Парламент мав законодавчі права і затверджував бюджет. Проте кабінет міністрів звітувався не перед парламентом, а перед імператором.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Конституція Японії. 11 лютого 1889 р.

183

Японія управляється постійною на вічні часи імператорською династією.

Особа імператора священна і недоторканна.

Імператор – голова держави, він володіє верховною владою і здійснює її відповідно до статей цієї Конституції.

Імператор здійснює законодавчу владу в згоді з імперським парламентом.

Імператор може у випадку нагальної необхідності підтримати громадську безпеку або усунути громадське бідкування, у проміжках між сесіями парламенту видавати імператорські укази, що мають чинність законів. Ці імператорські укази мають бути подані до імперського парламенту в найближчу сесію і, якщо імперський парламент їх не схвалить, мають бути оголошені урядом недійсними на майбутнє.

Імператор видає або наказує видати укази, необхідні для виконання законів, підтримки громадської безпеки та порядку і сприяння добробуту підданих. Такі укази ні в якому випадку не повинні вносити змін до чинних законів.

Імператор встановлює організацію різних галузей державного управління, призначає і звільняє усіх цивільних і військових посадових осіб і визначає їх жалування, якщо в цій Конституції або в інших законах не передбачено особливих винятків.

Подумайте, чому Японія взяла за зразок саме Конституцію Пруссії. Що схожого було в цих двох країнах?

Велику роль в управлінні державою відігравала *таємна рада* – консультативний орган при імператорові, до якої входили вищі посадові особи. Жодне з важливих рішень не приймалося без санкції ради.

Конституція 1889 р. була новим кроком на шляху перетворення японської монархії з напівфеодальної в буржуазну.

4. Економічне зростання країни. Завдяки економічним реформам темпи розвитку країни в останній третині XIX ст. значно зросли. Збільшилися товарність сільськогосподарського виробництва, посівні площі, експорт шовку та чаю.

У 70–80-х роках XIX ст. розгорнулось *інтенсивне промислове будівництво*. Наприклад, у 1868–1877 рр. було створено 489 нових промислових підприємств, а в 1878–1885 рр. – 800.

Проте капітал для створення фабрично-заводських підприємств мали лише багаті купецькі родини, що виникли ще у феодальну епоху і мали

тісні зв'язки з владою. Їх називали **дзайбацу**. Найбільшими серед них були *Міцуйі, Мітсубісі, Фурукава, Ясуда*.

На початку дзайбацу воліли займатися кредитною та торговельно-лихварською діяльністю, що приносила найбільші прибутки. За цих умов *важливу роль в індустріалізації Японії відіграла держава*. Значні кошти, зібрані з платників податків, уряд вкладав у будівництво промислових об'єктів. Особливо це стосувалося підприємств військово-промислового комплексу, оскільки влада прагнула створити сучасну армію і військово-морський флот. Уряд будував військові заводи й арсенали, великі суднобудівні верфі, металургійні підприємства. В інших галузях створювалися так звані «*зразкові підприємства*»: великі текстильні і сірникові фабрики, заводи з виготовлення скла, цементу, пива та ін. У 80-х роках XIX ст. більшість цих «зразкових підприємств» за дуже низькою ціною було продано в приватні руки, в першу чергу дзайбацу. Це призвело до скорочення бюрократичного апарату при управлінні ними, більш раціонального їх використання, збільшення продуктивності.

ПОМІРКУЙТЕ!

Проаналізуйте причини швидкого економічного зростання Японії в останній третині XIX ст., роль держави в цьому процесі.

Торговельна вулиця в Едо. Кольорова ксилографія. 1856 р.

Як і в інших передових країнах, в Японії відбувається процес концентрації промисловості та капіталу, створюються перші монополістичні об'єднання – *концерни*. Характерним було те, що перші концерни дзайбацу – фінансово-промислові угруповання.

Незважаючи на досить швидкі темпи розвитку економіки у порівнянні із західними державами, рівень та обсяг промислового виробництва Японії був нижчим. Розвиток промисловості стримувався феодальними пережитками на селі, нерівноправним становищем Японії на міжнародній арені та слабким використанням новітніх технічних досягнень. Витримати конкуренцію японські товари могли лише завдяки низькій собівартості, що створювалася за рахунок дешевої робочої сили. Нещадна експлуатація робітників призвела до розгортання *робітничого руху*, який поступово набував організованого характеру.

Наслідком проведення реформ «Мейдзі» та швидкого економічного зростання було перетворення Японії на передову державу Азії, змінилося також її міжнародне становище. *Японія поступово позбулася залежності від європейських країн*, які на початку XX ст. скасували нерівноправні договори. Велика Британія навіть у 1902 р. підписала союзний договір. Поступово Японія стала на шлях колоніального загарбання сусідніх держав.

? Перевірте себе

1. Чому Японія не могла продовжувати курс самоізоляції в середині XIX ст.?
2. Хто і за яких умов «відкрив» Японію? Які це мало наслідки?
3. Чому революцію 1867–1868 рр. та період реформ після неї називають добою «Мейдзі»?
4. Чому Японія стала єдиною країною Сходу, яка не потрапила в колоніальну залежність від великих держав? Які внутрішні та міжнародні фактори сприяли цьому?
5. Використовуючи інші джерела, напишіть повідомлення про ментальність або культуру японського народу в означений період, можливо, це допоможе вам краще зрозуміти історію і сьогодення цієї унікальної країни.

ДАТИ І ПОДІЇ

1867 р. – імператором Японії стає Муцухіто.

1868 р. – початок доби «Мейдзі».

1889 р. – прийняття Конституції Японії.

Завершення формування світових колоніальних імперій. Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.

Після вивчення матеріалу теми учень зможе:

- характеризувати завершення територіального поділу світу, колоніальний гніт у країнах Сходу і Африки, експлуатацію сировинних і людських ресурсів, особливості британського, французького і німецького колоніалізму, геополітику, суперечливі наслідки колоніального панування, зворотний вплив колоніальних володінь на розвиток і долю метрополій;
- висвітлювати наслідки британського володарювання в Індії, політику кастового і релігійного розбрату, повстання сипаїв, становище Китаю у другій половині XIX ст., хід тайпінського повстання, економічне проникнення західних держав, становище народів Африки під владою європейських колонізаторів;
- аналізувати міжнародні відносини в 1871–1900 рр., політичні наслідки франко-німецької війни, Союз трьох імператорів, утворення Троїстого союзу, оформлення франко-російського альянсу, роль США в міжнародних відносинах, суть панамериканізму;
- давати характеристику міжнародному робітничому, профспілковому, жіночому рухам, I і II Інтернаціоналу, міжнародній діяльності папства;
- показувати на карті колоніальний поділ світу наприкінці XIX ст., колонії та напівколонії, утворення Троїстого союзу, перші війни за перерозподіл колоній, сферу діяльності міжнародних організацій;
- тлумачити і застосовувати поняття і терміни: територіальний поділ світу, тайпіни, сипаї, Союз трьох імператорів, Троїстий союз, панамериканізм.

§28

Завершення формування світових колоніальних імперій

АКТУАЛІЗАЦІЯ
ЗНАНЬ

Пригадайте, які країни і з якою метою першими стали на шлях територіальних загарбань.

1. **Завершення територіального поділу світу.** У другій половині XIX ст. інтенсивно продовжувався процес перетворення країн Азії та Африки на колонії провідних європейських держав. Особливих успіхів на цьому шляху досягли *Франція* та *Велика Британія*. Останній вдалося підкорити такі країни, як *Індія*, *Малайзія*, *Сінгапур* та деякі інші території.

■ Літній палац імператора Китаю. Сучасний вигляд

Австралія, Нова Зеландія та Канада були британськими *домініонами* (тобто частково залежними країнами). В Африці англійці прагнули створити безперервний ланцюг колоніальних володінь від її південних берегів через район Великих озер і далі на північ по басейну річки Ніл (Судан та Єгипет) до середземноморського узбережжя. Британські політики прагнули, щоб в їхній колоніальній імперії *«ніколи не заходило сонце»*, тобто вона мала охоплювати всі часові пояси Землі.

Французи намагалися не відставати від англійців на шляху колоніальних загарбань. У Африці вони володіли Алжиром з 30-х років XIX ст., а в другій половині XIX ст. об'єктом їхніх колоніальних зазіхань стала Північно-Західна, Західна та частково Центральна Африка. Паралельно велася боротьба за Індокитай: їм вдалося підкорити народи В'єтнаму, Лаосу та Камбоджі, посилити свій вплив у Південному Китаї.

Німеччина стала на шлях колоніальних захоплень азійських та африканських територій значно пізніше, проте їй вдалося закріпитися на території Південно-Західної Африки там, де знаходиться сучасна Намібія, і створити досить ефективну колонію. Німці захопили також Того і Камерун, а в 1885 р. їм вдалося порушити ланцюг англійських колоніальних володінь у Східній Африці і захопити її екваторіальну частину. Водночас Німеччина активізувала свої дії на Тихому океані й захопила Шандунський півострів в Китаї.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому колоніальний напрям у політиці європейських держав активізувався саме в останній чверті XIX ст.?

Інші європейські держави теж вступили в боротьбу за поділ світу. *Італія* захопила в Північній Африці Еритрею і частково Сомалі та боролася за панування у Лівії. Складна ситуація утворилася в центрі Африканського континенту. У боротьбі за величезні території Екваторіальної Африки зіштовхнулися інтереси декількох держав: Великої Британії, Франції, Німеччини. Оскільки жодна з них не мала сили самотужки оволодіти цими землями, було досягнуто компромісу – створювалася «незалежна» держава Конго, яка фактично була особистим володінням *бельгійського* короля Леопольда.

■ Бухара. Сучасний вигляд

■ Хіва. Сучасний вигляд

З кінця 60-х років XIX ст. помітно активізувала свою колоніальну політику Росія. Її цікавили території *Середньої Азії*, де знаходилися такі держави, як Бухара, Хіва і Коканд. З 1868 по 1876 р. вони на різних умовах увійшли до складу Російської імперії. У 1884 р. Росія приєднала до своїх середньоазійських володінь і територію сучасного Туркменістану. Таким чином, вона впритул наблизилася до північних кордонів Індії, що непокоїло Велику Британію. Остання розпочала боротьбу за встановлення протекторату над Афганістаном з метою створити буферну державу між своїми та російськими володіннями. В Ірані, який тоді мав назву Персія, Росія і Британія теж вели боротьбу за сфери впливу, розмежувати свої інтереси вони змогли лише на початку XX ст.

Сполучені Штати посилювали свій вплив у країнах Латинської Америки. В останні десятиріччя XIX ст. на шлях колоніальних загарбань стала і Японія, яка в добу «Мейдзі» досить активно розвивала свою економіку й мала потребу в дешевій сировині. Таким чином, *на кінець XIX ст. світ був поділений між провідними державами*, які безжально використовували природні та людські ресурси азійських, африканських та латиноамериканських країн у своїх інтересах.

2. Колоніальна політика на Сході і в Африці. Колоніальна політика мала декілька аспектів. У політичному відношенні залежні країни Азії та Африки поділялися на колонії та напівколонії. Колонії повністю залежали від метрополій, які створювали в них свою систему управління. Найяскравішим прикладом колонії в XIX ст. була «перлина британської корони» – Індія. Китай та Іран були напівколоніями, оскільки мали свої власні уряди, які, однак, багато в чому залежали від європейських держав. У цих країнах навіть були регіони, які європейці перетворили на сфери впливу, де встановили свої закони.

В економічному відношенні колоніальна система складалася поступово. На **першому етапі** колоніалізму в XVII–XVIII ст. європейці вивозили з країн Сходу прянощі, що дуже цінувалися в Європі, золото, коштовне каміння, цінні породи дерев тощо. Вони продавали ці речі і на виручені гроші будували кораблі, щоб знову вирушити в плавання, або ставали підприємцями. Особливих успіхів на цьому шляху досягли голландці, які колонізували Індонезію і створили там велику кількість плантацій з вирощування прянощів, та англійці, які збудували найбільший у світі флот і захопили безліч територій.

Однак не всі країни вміло розпоряджалися отриманими прибутками. Наприклад, іспанці, що захопили величезні території в Латинській

Америці й вивезли звідти силу-силенну золота й коштовностей, перетворили їх на скарб, вони «їли й пили на золоті» замість того, щоб перетворити його на капітал і розвивати економіку. Так само вчинили й португальці, які володіли численними територіями в Південній Америці й Африці.

На другому етапі колоніалізму, у першій половині XIX ст., колонії почали перетворюватися на *джерела сировини* для європейської економіки та *ринки збуту товарів*. З колоній вивозили пшеницю, прянощі, бавовну, чай, кавові зерна, тютюн, оливи, цитрусові, вугілля, залізну руду тощо. Колонізатори відбирали землю в місцевого селянства, створювали плантаційні господарства, у яких за мізерну платню працювали наймані робітники. У шахтах і копальнях у жахливих умовах трудилися місцеві жителі.

■ Індійський килим

ПОМІРКУЙТЕ!

Яку роль відіграли колонії в перетворенні Великої Британії на «майстерню світу»?

Для вивозу сировини і ввезення готових товарів необхідно було створювати *шляхи сполучення*, і англійці першими починають будувати в Індії залізниці, які віялом розходяться з центральних районів до портів. З метою скорочення шляху з Європи до Індії та Південно-Східної Азії французи в середині XIX ст. будують в Єгипті **Суецький канал**, що мав з'єднати Середземне море з Червоним. Канал було відкрито в **1869 р.** В останні десятиріччя XIX ст. прокладаються телеграфні лінії, що дозволили дуже швидко отримувати необхідну інформацію.

Проте досить скоро європейці зрозуміли, що *вивозити сировину не завжди вигідно*. Більші прибутки можна отримати при переробці сировини

■ Перший прохід судів по Суецькому каналу. Малюнок

Як населення Єгипту ставилося до відкриття судноплавства по Суецькому каналу?

на місці, адже робоча сила в колоніях значно дешевша, ніж в європейських країнах. Тому вже в другій половині XIX ст. англійці, а за ними й інші метрополії починають вкладати кошти в будівництво переробних підприємств у своїх азійських, а пізніше й африканських колоніях. Починається **третій етап** створення колоніальної системи, етап *інвестування коштів*.

Однак це стосувалося, в першу чергу, текстильної та деяких інших галузей переробної промисловості. Колонізатори ніколи не створювали у своїх колоніях машинобудівних підприємств, оскільки прагнули, щоб останні залежали від постачання запчастин і нових верстатів з метрополій. Крім того, робітники колоній не мали відповідної кваліфікації, щоб працювати на складному устаткуванні. У кращому випадку тут виготовлялися напівфабрикати, які пізніше проходили остаточну обробку в європейських країнах.

ПОМІРКУЙТЕ!

Висловіть свою думку стосовно того, що народи Азії та Африки ніколи б не досягли прогресу без втручання білих колонізаторів. Чи погоджуєтеся ви з цим?

3. Суперечливість наслідків колоніального панування. Промислове будівництво в колоніях, незважаючи на обмеженість, мало *значні соціальні* наслідки. Адже в азійських країнах вперше виникає прошарок *найманих робітників*, а пізніше й *національна буржуазія*, яка, нагромадивши капітали, створює власні підприємства. Таким чином, західні держави, розвиваючи в колоніях окремі галузі промисловості, в першу чергу задовольняючи свої інтереси, сприяли економічному розвитку азійських чи африканських країн.

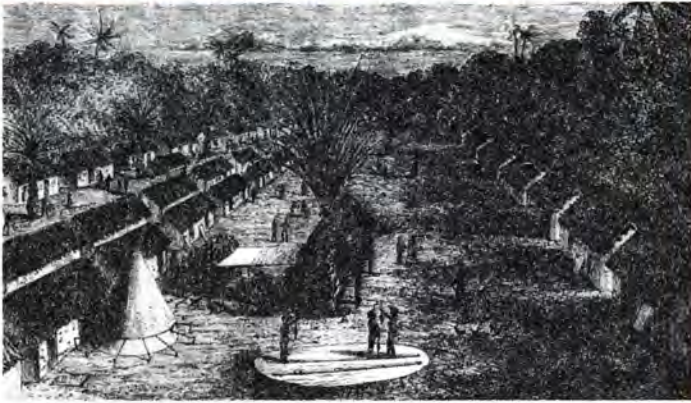
Для управління метрополії потребували освічених і підготовлених чиновників. Молоді люди із заможних сімей вищих прошарків місцевого населення від'їжджали до Європи й отримували університетську освіту, а повертаючись, ставали державними службовцями або управлінцями компаній. Для колонізаторів було важливо, щоб молодь за роки навчання привчалася до європейських манер та стандартів життя і, як результат, прихильно ставилася до європейської політики у своїй країні.

Однак так було не завжди. Частина молоді, приїхавши на Захід, потрапляла під вплив радикальних ідеологів, які пропагували соціалістичні погляди про крах буржуазного суспільства й перемогу соціалістичних революцій. Колоніальним і залежним країнам вони обіцяли перемогу в національно-визвольній боротьбі. Азійські й африканські прихильники таких ідей ставали лідерами антиколоніальної боротьби у своїх країнах. Отже, *створюючи прошарок освічених управлінців та інтелігенції, європейці формували критичну масу людей, здатних розпочати боротьбу проти колоніальної експлуатації за отримання повної незалежності.*

Вождь до і після поїздки в Європу

Порівняйте фігури на малюнку. Чи торкнулися зміни лише зовнішнього вигляду?

■ Єгипетське поселення. Гравюра. XIX ст.

Безумовно, це стосувалося найбільш розвинених країн, таких як Китай, Індія, Іран, Єгипет. *Значна частина азійських і, особливо, африканських країн перебувала на надзвичайно низькому рівні розвитку.* Населення тут було абсолютно неграмотним, жило в примітивних житлах, використовувало найпростіші знаряддя праці, не маючи уявлення про тодішні досягнення науки й культури.

Європейці в таких місцях мешкали відокремлено. Найбільшу активність виявляли *місіонери*, які несли ідеї християнства в маси тубільців, одночасно виступаючи в ролі вчителів та лікарів. Через них в азійських і, особливо, африканських народів склалося досить позитивне уявлення про європейців, однак так було не завжди. Як тільки європейці починали відверто грабувати природні ресурси та експлуатувати місцеве населення, останнє відразу втрачало віру в шляхетні наміри прибульців і ставало на шлях боротьби з ними.

Одні обирали мирні форми боротьби, проте більшість бралася за зброю, спочатку власну, а потім і європейську. Колонізаторам нерідко доводилося застосовувати силу, щоб приборкати непокірні народи, тому колоніалізм має досить кринову історію.

4. Зворотний вплив колоній на метрополії. Завершення територіального поділу світу і створення колоніальної системи стимулювало формування єдиного світового ринку. Між різними країнами встановився відповідний розподіл: перші виробляли промислову продукцію, другі – сільськогосподарську, треті постачали природні ресурси, особливо нафту, потреба в якій у зв'язку з технічним прогресом зростала з кожним роком. Таким чином, *виник взаємозв'язок усіх ланок світового господарства, які вже не могли існувати одна без одної.*

Розвиток світового господарства й транспортної системи сприяв відвідинам європейцями екзотичних країн, де вони знайомилися з культурою та мистецтвом інших цивілізацій. Це справило великий вплив на європейське мистецтво. У другій половині XIX ст. виникає мода на китайський та японський живопис, індійське танцювальне мистецтво, персидську поезію.

Найвизначніші художники, зокрема **П. Гоген**, включають у свої твори східні мотиви («Тайтянки», «Жінка, що тримає плід» та інші). Композитори пишуть опери (Дж. Верді «Чіо-Чіо сан») з використанням східних сюжетів. Виникають школи з вивчення йоги та східної боротьби, європейці звертаються до тибетської медицини. Прагматичні англійці, сентиментальні німці, гонористи французи та палкі італійці, відкривши для себе світ східної

■ *Таїтянки. Картина П. Гогена*

■ *Жінка, що тримає плід. Картина П. Гогена*

філософії та вишуканого мистецтва, були в захваті. Дуже цінувалися люди, які знали східні мови, тому їх активно почали вивчати в університетах. Таким чином, наприкінці XIX ст. не лише зросла економічна взаємозалежність, а й посилювався культурний взаємовплив народів Європи та Сходу.

? Перевірте себе

1. Покажіть на карті англійські, французькі, німецькі та португальські колоніальні володіння в Африці наприкінці XIX ст.
2. Складіть таблицю «Роль колоній для своїх метрополій на різних етапах створення колоніальної системи».
3. Які галузі економіки і чому розвивали європейські колонізатори у своїх колоніях?
4. Подумайте, чому англійці в Індії будували залізниці за принципом віяла.
5. Яку мету переслідували колонізатори, дозволяючи заможним вихідцям із країн Азії навчатися в їхніх університетах?
6. Обговоріть питання про взаємовплив культур різних народів.

ДАТИ І ПОДІЇ

1869 р. – відкриття Суецького каналу.

§29

Британське володарювання в Індії

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте з матеріалу 6-го класу, що собою являв кас-товий устрій Давньої Індії.

1. **Політика британських колонізаторів в Індії.** Процес британського завоювання Індії, яка мала величезну територію і складалася з багатьох князівств, розтягнувся на багато десятиріч починаючи з другої половини

■ *Придворний концерт.
Мініатюра XIX ст.*

■ *Жінки за хатнім господарством.
Гравюра. XIX ст.*

195

XVIII ст. і практично завершився лише в 50-х роках XIX ст. Щоб захопити родючі землі, багаті торгіві і ремісничі міста, підкорити працелюбний індійський народ, англійці використовували різні засоби: *військову силу, дипломатичні маневри, хитрощі, підкупи знаті* тощо. Паралельно із завоюванням територій йшло вироблення і вдосконалення колоніальної системи експлуатації природних і людських ресурсів Індії.

Якщо на першому етапі захоплення індійської території в XVIII ст. англійські купці вивозили золото, коштовне каміння, прянощі і перетворювали їх на капітал для будівництва фабрик і заводів, то в наступні десятиріччя дедалі більший інтерес для них становили природні ресурси Індії. Уже в першій половині XIX ст. англійці створюють *плантації*, де вирощують бавовну, тютюн, чай та інші культури, а на переробку їх відправляють до Британії. Таким чином, *Індія перетворилася на джерело сировини для англійської промисловості*, що швидко зростала. Завдяки індійській бавовні працювали численні текстильні фабрики в Ліверпулі, Манчестері та інших англійських містах. *Індія стає ринком збуту для англійської промисловості.*

Така політика призводить до розорення селян, у яких відбирають землю під плантації, і до зубожіння ремісників, які, працюючи на ручних верстах, були не в змозі конкурувати з продукцією, виготовленою машинним способом. Зростає маса людей, незадоволених політикою британців. *Колоніальна влада починає шукати опору в суспільстві. По-перше*, створюються військові сили. *Солдати-сипаї* отримують непогану зарплатню, продовольчий пайок, уніформу. *По-друге*, англійці не втручаються у справи феодальної аристократії, князів, раджив, яких у період завоювання навіть заохочували різними способами. *По-третє*, частина буржуазії, торговців, що погоджувалася співробітничати з англійцями, стала провідниками англійських інтересів в Індії. Англійці стимулювали їх тим, що давали змогу ставати оптовиками при закупівлі сировини і експорті її до Британії.

Така ситуація існувала до середини XIX ст., коли з'ясувалося, що Британії, яка перетворилася на «майстерню світу», не вистачає сировини і продуктів харчування. У 1850-х роках Індія була змушена вдвічі збільшити вивіз бавовни і втричі вивіз зерна, а загальний експорт з Індії до Англії за декілька років зріс на 80 %. Досягти такого показника вдалося за рахунок збільшення плантаційних господарств, *землю для яких відібрали у феодальної аристократії*, з якою перестали рахуватися, і *вищого духовництва*. Наприклад,

у князів відібрали право після смерті залишати свої землі прийомним дітям, так англійська влада приєднала до своїх володінь князівства **Сатару, Нагпур** та деякі інші. Під приводом «поганого управління» на початку 1856 р. було відібране князівство **Ауд** з 5 млн населення. Загальна площа індійських князівств у 50-х роках XIX ст. скоротилася приблизно на третину.

2. Повстання сипаїв. Англійська політика викликала незадоволення родової аристократії, і вона швидко з опори англійців перетворилася на їх супротивників. *Те саме стало і з сипаями.* Причина полягала в тому, що після завоювання Індії англійці почали скорочувати сипаям зарплатню та пенсії, зменшувати привілеї, якими ті традиційно користувалися. Сипайські полки почали відправляти на завоювання інших країн.

Найбільшою сипайською армією була **Бенгальська**, чисельність якої значно перевищувала дві разом узяті інші армії. Серед її командного складу переважали вихідці з Ауду, які, крім того, належали до двох вищих каст – **брахманів** і **раджпутів**. Сипаї-мусульмани теж належали до верхніх соціальних верств. Напередодні повстання в Індії серед сипаїв поширилися чутки про насильницьке навернення індусів і мусульман у християнство. До того ж солдатам роздали нові набої до гвинтівок, які були обгорнуті в папір, просякнутий воловим та свинячим салом. Для використання набоїв солдати мусили надкушувати паперову обгортку зубами, а це зачіпало їхні релігійні почуття, оскільки мусульмани не вживають свинини, а індуси – волового м'яса.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Основні вимоги повстанців Індії

Усі мусульмани й індуси знають, що для кожної людини мають значення чотири речі. Перша – релігія, друга – честь, третя – життя, четверта – власність. Усі ці чотири речі знаходяться в безпеці при місцевому правлінні... англійці ж стали ворогами всіх чотирьох вищезазначених речей.

Подумайте, чому життя людей повсталі ставили лише на третє місце.

■ **Здача Делі.** Літографія. 1857 р.

Повстання почалося в м. **Мірут** 10 травня 1857 р. після того, як англійці закували в кайдани і кинули до в'язниці групу сипаїв, звинувативши їх у ворожості до влади. Дізнавшись про цей випадок, сипаї трьох полків разом з міськими жителями взялися до зброї. Їх підтримало населення з навколишніх сіл. Наступного дня повсталі сипаї рушили до **Делі**. Міська біднота відкрила ворота міста і впустила повсталих. Малочисельний англійський гарнізон був не в змозі протистояти сипаям. Таким чином давня столиця Індії перейшла до рук повсталих.

Сипаї оточили палац останнього представника династії Великих Моголів **Бахадур-шаха II** і змусили його приєднатися до повстання. Після цього Бахадур-шаха проголосили верховним правителем Індії, що народ сприйняв як повернення імперії Великих Моголів і відновлення незалежності.

■ Убивство жінок і дітей британських військових за наказом Нана Сахіба. Літографія Р. де Морена. 1857 р.

У наступні місяці повстання поширилося на інші райони Центральної Індії. Зокрема, відомим центром стало м. **Канпур**. Визначну роль у повстанні зіграв прийомний син останнього *пешви* (титул володаря) **Нана Сахіб**. Він очолив виступ, який почався 4 червня, і, проголосивши себе пешвою, став управляти звільненою територією від імені делійського імператора.

Важливим осередком повстання було також *князівство Ауд*. На відміну від інших місць, виступ в Ауді розпочали селяни. Сипайські полки, що були відправлені для придушення повстання, перейшли на бік селян, перебили англійських офіцерів і звільнили столицю князівства м. *Лакхнау*. За словами англійського історика, «протягом 10 днів англійська адміністрація в Ауді зникла як марево».

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Звернення делійських повстанців до мешканців Індії

Хай буде відомо всім індусам і мусульманам, мешканцям Індії, що керівництво власною державою є одним з найвеличніших благ, подарованих небом. Не гнітючим тиранам англійцям керувати нами... Об'єднаймося ж для спільного захисту життя, майна, релігії та виженімо англійців.

Хай всі мусульмани й індуси нададуть посильну допомогу... Ми ведемо боротьбу не за матеріальні земні цінності, а за вашу віру. Великий та малий – усі рівні в священній війні.

До чого закликали жителів Індії делійські повстанці?

Повстання було повною несподіванкою для англійців. Вони не чекали, що в єдиному пориві можуть об'єднатися індуси і мусульмани, солдати і представники різних соціальних верств. Проте дуже скоро вони зрозуміли, що лави союзників можливо розколоти, оскільки справжні інтереси в них різні. *Феодальна аристократія прагнула повернути собі владу, сипаї намагалися відновити привілеї, а народні маси, крім звільнення від англійського панування, хотіли зменшити феодальний гніт.*

Англіїці вдало використали існуючі протиріччя. У червні 1857 р. вони перекинули значні військові формування з Пенджабу і розпочали облогу столиці. Повсталі трималися стійко, та з часом феодальна верхівка, і навіть Бахадур-шах, почали схилятися до припинення боротьби. Їм не могли надати підтримки повстанці Канпуру, оскільки між ними не існува-

■ **Штурм Каширських воріт у Делі під час придушення повстання сипаїв.**
Літографія
Р. де Морена. 1857 р.

ло координації дій. У вересні 1858 р. до Делі прибули нові підкріплення з Пенджабу, які мали артилерію. Після шестиденних боїв англійцям вдалося оволодіти містом. Частина захисників задала гідь відійшла, інші потрапили в полон і були піддані жорстоким тортурам.

Захисники *Канпуру* та *Ауду* трималися довше. В Ауді боротьбу проти англійців очолював проповідник **Ахмад-шах**, який користувався великою популярністю у народі. У князівстві *Джхансі*, одному з центрів повстання в Центральній Індії, героїчну оборону очолила молода княгиня **Лакшмі Бай**, яка стала символом непокори для індійського народу. Обидва герої загинули: Лакшмі Бай у бою, а Ахмад-шах був зраджений одним зі своїх прибічників-аристократів. За 50 тис. рупій зрадник передав закривавлену голову Ахмада англійцям. Однак і після загибелі керівників окремі партизанські загони продовжували чинити опір до кінця 1859 р.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Жорстокість англійців під час придушення повстання в Індії

Англійські полки вишикувалися, зброя заряджена, виголошено вирок, пролунав залп. Сипаї зустріли смерть з твердістю. Це була жахлива сцена. Закривавлені людські тіла розліталися в різні боки.

Чому англійці розправилися з сипаями з такою жорстокістю?

Виступ сипаїв значно змінив англійську політику в Індії. Після придушення повстання англійська влада пішла на поступки індійським феодалам. У листопаді 1858 р. королева Вікторія видала звернення, в якому обіцяла «свято поважати права, честь і гідність тубільних князів». Відбулася реорганізація військових сил. В армію було направлено велику кількість англійців. Тепер на двох-трьох солдатів-індійців припадав один англієць, а в технічних частинах, зокрема в артилерії, англійці переважали.

Навіть для селян були зроблені певні поступки. У 1859 р. було прийнято закон про постійну оренду, який частково обмежував зловживання великих орендарів, що раніше зганяли селян із землі, та забороняв піднімати орендну плату.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як змінювалася англійська політика щодо Індії протягом ХІХ ст.?

3. «Міф про тягар білої людини». В останній третині XIX ст. Індія стає найціннішою та найпривабливішою колонією Великої Британії. Як і раніше, з Індії експортується сировина та продукти харчування, ввозяться вироби промисловості, зростає товарообіг. Англійські підприємці все активніше починають ввозити до Індії капітали, здійснювати дуже вигідні інвестиції, будувати текстильні фабрики на місці. Адже це дозволяло економити на транспортних витратах та заощаджувати на зарплатні робітникам.

Будівництво фабрик, залізниць, шахт і копалень, де видобували вугілля і руду, сприяло появі нового прошарку в індійському суспільстві – *промислових робітників*. Формується *національна буржуазія*, яка на початку займається переробкою сільськогосподарської продукції, виготовленням товарів першої необхідності, але поступово нагромаджує капітал для більш серйозних справ.

Для управління такою великою країною, як Індія, потрібні були підготовлені чиновники. Молоді індійці з вищих каст здобували освіту в університетах Великої Британії, а повертаючись на батьківщину, утворювали прошарок *національної інтелігенції*.

Нові верстви суспільства прагнуть змінити колоніальний статус Індії, отримати всю повноту влади в своїй країні. На відміну від стихійних виступів попередніх десятиріч, вони обирають *парламентські методи боротьби*, створюють політичні партії та рухи. Найбільшу партію – **Індійський національний конгрес (ІНК)** було засновано в 1885 р. Англійці дозволили діяльність цієї партії, оскільки її керівництво обрало не революційні методи боротьби, а *тактику поступового тиску на владу для задоволення своїх вимог*. У майбутньому саме такі дії ІНК принесли їй успіх в боротьбі за незалежність багатонаціональної Індії.

У період зародження та розвитку капіталізму в провідних країнах Азії відбувається певна зміна колоніальних методів управління, вони стають цивілізованішими. Це дає змогу європейським інтелектуалам говорити про *особливу культурну місію білої людини* в країнах Сходу. Громадські і політичні діячі, що належали до різних суспільних течій – ліберали, консерватори та навіть соціалісти – почали заявляти, що з приходом європейців у країни Азії і Африки життя корінних народів покращилося. Вони почали користуватися результатами прогресу, долучатися до сучасних знань тощо.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чим європейські політики кінця XIX ст. виправдовували колоніальну експлуатацію поневолених народів?

Впливові політичні діячі виступали проти «крайнощів» колоніальної політики і висували вимоги зробити її більш «культурною», в цілому ж вони виправдовували її. Наприклад, один з лідерів німецьких соціалістів Е. Бернштейн стверджував: «Ми повинні відмовитися від утопічної ідеї покинути колонії... Певна опіка культурних народів щодо некультурних народів є необхідністю, яку мають визнавати і соціалісти». У такий спосіб Бернштейн та його колеги підтримували «міф про тягар білої людини» щодо народів Азії та Африки.

? Перевірте себе

1. Якими методами англійці здійснювали колоніальну експлуатацію індійського народу в першій половині XIX ст.?

2. Визначте причини і привід повстання сипаїв 1857–1859 рр.
3. Покажіть на карті центри повстань і поясніть, чому між ними не існувало координації дій.
4. Використавши додаткові джерела, напишіть повідомлення про героїв повстання, що залишилися в пам'яті індійського народу.
5. Висловіть свою думку щодо «міфу про тягар білої людини».

ДАТИ І ПОДІЇ

10 травня 1857 р. – початок повстання сипаїв.

Вересень 1858 р. – взяття англійцями Делі.

1885 р. – створення партії Індійський національний конгрес.

§30

Китай у другій половині XIX ст.

200

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте матеріал 6-го і 7-го класів стосовно державного та політичного устрою Давнього Китаю.

1. **Початок перетворення Китаю на напівколонію.** У XIX ст., на відміну від Індії, Китай не був перетворений на колонію, проте при владі в країні знаходилася **маньчжурська династія Цін**. Маньчжури були сусідами китайців і в середині XVII ст. китайські феодалы покликали їх допомогти придушити селянську війну в Північному Китаї. Вони допомогли, але не пішли додому, а їхній правитель проголосив себе китайським імператором нової династії Цін. Сталося це в **1644 р.** На знак покірності Ціни примусили всіх чоловіків поголити голову спереду, а волосся, що залишилося на потилиці, заплітати в косу, як це було заведено у маньчжурів.

У наступні десятиріччя **маньчжури здійснювали всю повноту влади** в Китаї, хоча в основному зберегли китайські закони, звичаї, порядки. Імператор (в Китаї його називали **богдыхан**) вважався «сином неба», найвпливовіші посади займали маньчжури, вони ж були найбагатшими феодалами. У XVIII ст. Цінська династія вела **безперервні завоюницькі війни** зі своїми сусідами, що стояли на нижчому етапі розвитку. Завойовані народи змушені були платити Цінам данину, це ще більше підносило їхню велич у власних очах. Маньчжурські імператори, як і їхні попередники, вважали Китай «**піднебесною**» імперією, що відіграє провідну роль у світі, а всі інші народи – «варварами». Під деспотичною владою Цінів **Китай дедалі більше відставав у своєму розвитку від країн Європи та Америки**. Китайська армія була озброєна луками і стрілами, селяни обробляли землю найпримітивнішими знаряддями. Хоча наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з'являються перші паростки капіталізму: майстерні з найманими працівниками, мануфактури тощо.

■ «Опіумна» війна. Карикатура

Поясніть зміст карикатури.

Прогресивному розвитку Китаю заважала **закритість у відносинах з іншими державами**.

■ Бомбардування Кантону британськими військами під час «опіумної» війни. Гравюра по дереву

1757 р. імператор видав указ, що забороняв торгівлю і зносини з іноземцями. Для торгівлі з ними залишався лише один порт Гуанчжоу (європейці називали його Кантон). Проте, незважаючи на заборону, англіїці контрабандно ввозили до Китаю свої товари, і головним з них був наркотик – опіум, який постачали з Індії. Китайці охоче купували його, приносячи тим самим величезні прибутки англійським торговцям.

На початку 40-х років XIX ст. китайська влада заборонила ввез опіуму до Кантону, а ті партії товару, що вже були ввезені, вилучила і знищила. Це викликало величезне обурення англійських торговців, які змусили уряд Великої Британії оголосити Китаю війну. Протягом 1840–1842 рр. тривала перша «опіумна» війна. Вона закінчилася поразкою Китаю, який зобов'язався сплатити англійцям контрибуцію і відкрити п'ять портів для безмитної торгівлі. Англіїці також отримали в оренду острів Сянган (Гонконг).

У наступні роки Китай змушений був укласти такі ж нерівноправні договори з США та Францією. Остання разом з Великою Британією розпочала в Китаї другу «опіумну» війну, в ході якої було захоплено Пекін і отримано нові значні поступки від уряду Цінів. У Китаї навіть дозволили відкриту торгівлю опіумом. Почалося перетворення Китаю на залежну від капіталістичних держав країну.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому саме Британія найактивніше прагнула зламати ізоляцію Китаю і якими методами вона цього досягла?

2. **Тайпінське повстання.** У середині XIX ст. у Китаї загострилася соціальна напруга. Ремісники та перші китайські підприємці не витримували конкуренції і розорювалися від потоку дешевих фабричних товарів, що ринули до Китаю за договорами про безмитну торгівлю. Селяни потерпали від збільшення податків, які уряд ввів, бажаючи перекласти виплату контрибуції на плечі народу. Мільйони людей ставали жебраками. Закабалення Китаю іноземними державами прискорило початок селянської війни.

У 1850 р. у Південному Китаї розпочалося повстання селян, яке мало релігійне забарвлення. Керівник та ідеолог повстання Хун Сюцюань ще на початку 40-х років XIX ст. розробив релігійне вчення, в якому пропагував ідею рівності. Він мріяв про створення держави, де люди будуть співчувати і допомагати один одному в біді, жити за принципами моралі.

■ Повстанська армія тайпінів. Малюнок

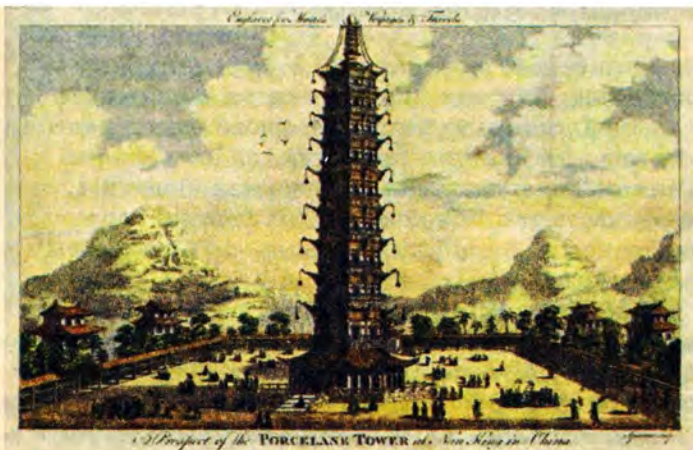
Хоча християнські місіонери не визнали цього вчення і не охрестили Хун Сюцюаня, сам себе він назвав молодшим братом Ісуса Христа.

До створеного Хун Сюцюаньом *Товариства поклоніння богу* масово почали вступати селяни. А коли в провінції *Гуансі* розпочався голод, Хун Сюцюань товариства в 1850 р. закликав своїх прибічників продавати майно і разом з сім'ями вступати до повстанських загонів. На цей заклик відгукнулося більше 10 тис. селян, і їх кількість дуже швидко зростала.

У грудні 1850 р. повстанці одержали першу велику перемогу над урядовими військами, а у **січні 1851 р.** проголосили про початок загального повстання з метою скинення маньчжурської династії та створення «*тайпін тяньго*» – Небесної держави великого благоденства. З того часу їх почали називати **тайпінами**. Столицею тайпінів стало м. **Нанкін**.

У повстанні, крім селян, брали участь міська біднота, ремісники, гірники тощо. До них навіть приєдналися дрібні поміщики, незадоволені правлінням маньчжурів. Тайпіни відрізали коси, що символізували покірність, і надівали на голови червоні пов'язки. Поступово рух набрав широкого розмаху *селянської війни*, спрямованої проти феодального гніту і влади маньчжурів. Він охопив значні території Південно-Східного, Схід-

■ Порцелянова пагода в Нанкіні. Поштівка кінця XIX ст.

ного та навіть Північного Китаю. У наступні роки тайпіни організовували північний і західний походи. Вони хотіли захопити *Пекін* – столицю маньчжурів, проте це їм не вдалося. 30-тисячний загін тайпінів був оточений і розгромлений у передмісті Пекіна.

На своїй території тайпіни створили державу, де проголосили ідею рівності. Захопивши якесь місто, вони вбивали маньчжурських чиновників, конфісковували майно багатіїв, прилюдно спалювали дорогі меблі та товкли в ступках перли. Тайпіни видали **закон про землю**, в якому зазначили, що земля має розподілятися за кількістю їдців незалежно від статі. Для втілення закону в життя необхідно було конфіскувати і розподілити поміщицьку землю. *Проте реальна політика тайпінів відрізнялася від їхньої програми.*

Тайпінська держава була монархією, інші форми державного устрою були невідомі. *Хун Сюцюань став імператором*, а інші керівники руху отримали князівські титули. Незважаючи на проголошені ідеї рівності, вони оточили себе розкішшю і слугами, як маньчжурські феодали. Невдовзі виникли криваві чвари за першість при особі імператора. Ці суперечки ослабили найбільше надбання тайпінів – боездатну і слухняну армію, вони привели до загибелі кількох воєначальників, що підняли заколот, і десятків тисяч солдатів.

Ватажки тайпінів наївно сподівалися на допомогу західних «братів-християн» у боротьбі з маньчжурськими «дияволами». Велика Британія, Франція і США, домігшись поступок від уряду богдыхана, допомогли йому придушити повстання тайпінів. Інтервенти піддали захоплені тайпінами міста артилерійському обстрілу і відкинули загони повстанців від Шанхая. У 1864 р. маньчжурські війська, підтримані іноземцями, захопили Нанкін і вчинили там страхотливу різанину.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Зі статті М. Шелгунова «Цивілізація Китаю»

Європейське втручання не може не спричинити великих збитків Китаю. Підтримуючи те, чого підтримати неможливо, Європа лишень гальмує його на шляху розвитку, заважаючи й власному прогресу, оскільки надає підтримку представникам старого устрою всіма руйнівними засобами й способами, створеними й виробленими Європою протягом останніх ста років.

Чому європейці підтримували уряд богдыхана, а не тайпінів, які вважали їх «братями-християнами»?

3. Економічне проникнення в Китай західних держав. Після придушення селянської війни західні держави посилили свій тиск на Китай. Вони захопили митницю, що дозволяло їм контролювати доходи уряду й діяльність міністерства закордонних справ. З 1864 по 1894 р. обсяг торгівлі між Китаєм та іноземними державами зріс майже вдвічі на користь останніх. Англійці почали будувати в Китаї судноверфі, залізниці на вигідних для себе умовах, створювати свої банки і страхові компанії. Поступово англійці та французи отримали в концесію (тимчасове користування) великі території для будівництва підприємств, готелів, житлових будинків тощо. Зона впливу британців охоплювала середню течію річки Янцзи (10 провінцій),

■ *Європейські держави в Китаї: опорний пункт британської армії в Кантоні*

Як британці захищали свої інтереси в Китаї?

на них не розповсюджувалися китайські закони, вони не були підсудні китайській владі.

Наприкінці XIX ст. Німеччина теж включається в боротьбу за вплив на Китай. Скориставшись вбивством двох німецьких місіонерів, у 1897 р. до Китаю було направлено військову ескадру, а наступного року підписано договір, за яким Німеччина отримала в «оренду» на 99 років півострів *Шаньдунь* з портом *Циндао*. Японія посилила свої позиції в південно-східній провінції *Фуцзянь*.

Таким чином майже всі великі держави отримали зони впливу в Китаї. Тільки *Сполучені Штати*, які запізнилися на цей хижацький розподіл територій, оголосили, що не визнають такого поділу і пропонують проводити політику «*відкритих дверей*» і «*рівних можливостей*». Американські підприємці сподівалися, що, використовуючи свою економічну могутність, зможуть підкорити собі всю країну. Багато хто в Китаї схвально сприйняв позицію американців, проте відомий у майбутньому революціонер-демократ *Сунь Ятсен* говорив: «*Грабіжник прийшов до хати й вимагає, щоб двері тримали відкритими*».

❓ Перевірте себе

1. Охарактеризуйте Цінську монархію в Китаї.
2. Чому політика самоізоляції не могла відвернути проникнення іноземців до Китаю?
3. Проаналізуйте ідеологію тайпінів. Чому, на вашу думку, вони вважали європейців-християн своїми «братами»?
4. Порівняйте сипайське повстання в Індії з тайпінським повстанням в Китаї. Чи мали вони спільні риси?
5. Обговоріть питання про методи, що застосовували європейські держави з метою перетворення Китаю на напівколонію. Висловіть думку стосовно слів Сунь Ятсена.

ДАТИ І ПОДІЇ

1840–1842 рр. – перша «опіумна» війна.
1850–1864 рр. – тайпінське повстання.

а французів – південні райони, прилеглі до Індокитаю, який в останній третині XIX ст. перетворюється на французьку колонію.

Росія теж не пасла задніх в процесі економічного проникнення до Китаю. У червні 1896 р. китайська делегація, що прибула на святкування коронації російського царя Миколи II, підписала вигідний для Росії договір про союз. Російський уряд отримав концесію на будівництво *Східно-Китайської залізниці*, що мала поєднати Владивосток з Сибірською магістраллю через китайську Маньчжурію. На прилеглій до залізниці території і в м. Харбіні для росіян вводився режим екстериторіальності, такий самий як для англійців та французів на підконтрольних їм територіях. Це означало, що іноземці жили на китайській території так, як в себе вдома,

§31

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Народи Африки під владою європейських колонізаторів

Як ви вважаєте, політика, яку в останні десятиріччя проводять європейські держави, пускаючи на свою територію мільйони вихідців з країн Сходу, є спробою виправдатися за минулу колонізацію чи вона викликана іншими причинами?

1. Захоплення Алжиру Францією. Боротьба алжирців проти французьких колонізаторів. У XVIII – на початку XIX ст. Алжир формально входив до складу Османської імперії, проте в дійсності державну владу в країні очолював *дей*, якого пожиттєво обирали командири яничарів. Під час наполеонівських війн *дей* постачав французьку армію продовольством та шкірами. Франція почала розглядати цю країну як сферу свого інтересу.

У 20-ті роки XIX ст. плани захоплення Алжиру остаточно визріли. Потрібно було знайти формальний привід. Таким приводом став «удар опахалом». Між алжирським *деєм* і французьким консулом виникла гаряча суперечка з приводу боргів за алжирські товари, що Франція отримувала в кредит. Ображений відвертою зневагою з боку консула, *дей* вдарив його опахалом.

Французи використали цей епізод як *привід для вторгнення* і в 1830 р. висадили свої війська на алжирське узбережжя. Армія *дея* була розбита, сам він змушений був підписати акт про капітуляцію і залишити країну. Проте алжирський народ не визнав завоювання і піднявся на боротьбу. Рух опору очолив молодий поет і державний діяч **Абд аль-Кадир**. Він зумів об'єднати племена Західного і Центрального Алжиру, стати їхнім вождем і завдати низку важких поразок французам. У 1834 р. Франція підписала мирний договір, де визнавала Західний Алжир *суверенним арабським еміратом*.

Ставши правителем великої держави, Абд аль-Кадир багато зробив для зміцнення її армії, побудував два порохових заводи, ткацьку мануфактуру. Проте французи не збиралися миритися з втратою контролю над Алжиром і в наступні роки неодноразово відновлювали військові дії. Алжирці героїчно боролися з французькими загарбниками, однак сили були нерівними. У 1847 р. Абд аль-Кадира було взято в полон, а його держава перестала існувати.

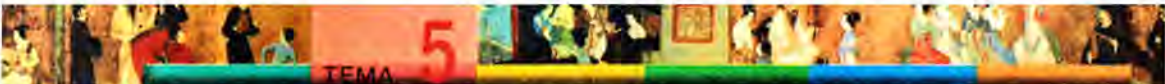
■ Поселення в Алжирі.
Малюнок. XIX ст.

205

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З описів очевидців свавілля французьких колонізаторів у Африці

...За наказом головнокомандувача генерала Ровіго загін військ... вийшов з міста Алжира вночі у квітні 1832 р. і на світанку, коли люди племені Ель-уффія ще спали в своїх палатках, раптово напав на них і ви-

різав усіх нещасних, перш ніж хоч один з них зміг захиститися. Убивали всіх, незважаючи на стать та вік. Повертаючись із цієї ганебної експедиції, наші кавалеристи несли на вістрях своїх пік відрубані голови. Усю худобу, захоплену в пограбованому таборі, було продано датському консулу.

Які методи використовували французи для підкорення волелюбного народу Алжиру?

Одночасно із завоюванням французи проводили *колоніальну політику*, головним завданням якої було збільшити власний земельний фонд. Тому влада всіляко заохочувала переїзд до Алжиру французьких, італійських, німецьких, мальтійських колоністів. Так уже в 1851 р. в Алжирі налічувалося більше ніж 130 тис. європейців. У наступні роки Алжир став провідною колонією Франції у Північній Африці, з території якої велися завоювання сусідніх країн.

2. Проникнення іноземного капіталу до Єгипту. Інша північноафриканська держава Єгипет формально теж була складовою частиною Османської імперії. Проте на початку XIX ст. у ній розпочався активний визвольний рух на чолі з **Мухаммедом-Алі**. Останній був талановитим воєначальником і хитрим дипломатом. Він зумів винищити своїх численних ворогів і після розгрому англійського десанту в 1807 р. стати фактично незалежним правителем Єгипту.

У наступні роки Мухаммед-Алі проводив *виважену внутрішню політику*. Багато уваги приділялося відновленню старих і будівництву нових зрошувальних каналів. У результаті цього площа оброблюваних земель збільшилася з 1 млн гектарів у 1821 р. до 3,1 млн у 1833 р. Збільшилися врожаї експортних культур – рису, бавовни, індиго. Заохочувалося будівництво фабрик, військових заводів, мануфактур. В *Олександрії* будувалися військові кораблі. Майже всі промислові підприємства були власністю держави, хоча невелика частина належала або здавалася в оренду приватним особам.

Сам Мухаммед-Алі та його найближче оточення етнічно не належали до єгипетських арабів (Мухаммед-Алі був албанцем), однак *його політика сприяла створенню сильної й незалежної держави*. Безумовно, це не подобалося турецькому султану, який номінально був правителем цих земель. У ході **першої війни з султаном (1831–1833)** Мухаммед-Алі підкорив Сирію, Ліван і Палестину. Проте народи цих країн не визнали влади Мухаммеда-Алі й піднялися на боротьбу. Під час **другої війни з султаном (1839–1840)** єгипетська армія зазнала поразки. Становище Єгипту було узаконене указом **1841 р.** Єгипетський паша зберігав владу в своїй країні та Судані, але втрачав її на інших територіях. Він визнавав себе васалом турецького султана й зобов'язаний був платити йому данину.

ПОМІРКУЙТЕ!

Що треба було зробити Мухаммеду-Алі для остаточного звільнення Єгипту від османської влади?

Поразка в боротьбі із султаном створила сприятливі умови для проникнення в країну західного капіталу. За **англо-турецькою конвенцією від 1838 р.** до країни дозволявся безмитний ввіз англійських товарів, у результаті почали зачинятися збудовані раніше фабрики. Державна монополія на торгівлю бавовною була відмінена. Англійці за безцінь скуповували бавов-

ну безпосередньо у селян, а потім за значно дорожчою ціною завозили до Єгипту готову тканину.

Англіїці почали в 1851 р. будувати залізницю від Олександрії до Каїра та Суєца на дуже вигідних для себе умовах. У 1854 р. французький дипломат *Лессепс* домогся дозволу на будівництво й експлуатацію каналу, що мав поєднати Середземне море з Червоним, яке велося в 1859–1869 рр. На будівництво каналу щомісяця набирали по 60 тис. селян, не питаючи їхньої згоди. Умови праці були жахливі, і за час будівництва *Суецького каналу* загинуло близько 120 тис. людей. Єгипетська держава витратила на будівництво більше 450 млн франків, що сприяло фінансовому закабаленню країни.

Скориставшись фінансовими труднощами правителя Єгипту, в 1875 р. *Велика Британія* викупила у нього контрольний пакет акцій компанії *Суецького каналу*. Тепер головна роль в експлуатації каналу, яка раніше належала французам, перейшла до англіїців. У 1876 р. європейські держави домоглися встановлення повного фінансового контролю над Єгиптом.

■ Мухаммед-Алі

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте англійську колоніальну політику в Єгипті та Індії. Що було спільного, а що – відмінного?

У 1879 р. в країні розпочався *визвольний рух проти європейських колонізаторів*. Особливої гостроти він набув 1881–1882 рр., коли військові почали брати активну участь. На вимогу армії був сформований новий уряд, який розробив програму буржуазних реформ. З таким ходом подій не могли змиритися європейські колонізатори. У **травні 1882 р.** в порт *Олександрії* увійшли англійські і французькі кораблі. Після того як військовий міністр *Арабі* відхилив провокаційну вимогу про роззброєння берегових фортів *Олександрії*, англіїці почали обстріл міста, а потім висадили десант. У відповідь *Арабі*, який, на відміну від інших членів уряду, не злякався іноземного вторгнення, закликав народ до збройного опору.

Єгиптяни почали масово записуватися добровольцями до війська. Найбільш боєздатні формування вели оборону *Олександрії* та *Каїра*. Военні дії тривали до **жовтня 1882 р.** Після поразки Єгипту англіїці фактично окупували його, проте перетворити на справжню колонію і приєднати до *Британської імперії* не змогли. *Єгипет формально залишався частиною Османської імперії, хоча насправді фактичним правителем країни був англійський консул, що спирався на окупаційну армію.*

3. Колоніальна політика в Південній Африці. У Південній Африці оплотом колоніалізму була *Капська колонія*, створена голландцями ще в XVII ст. Сюди переселялися також емігранти з Франції та Німеччини. Усі вони з роками почали називати себе *бурами*. Під час наполеонівських воєн

Капська колонія перейшла до англійців. Пізніше між англійцями та бурами виник глибокий конфлікт, і останні почали залишати Капську колонію і захоплювати землі *зулусів* на півночі і північному сході. На середину XIX ст. бурам вдалося створити два колоніальних державних утворення – *Південно-Африканську республіку* (англійці зазвичай називали її *Трансвааль*) та *Оранжеву республіку*. Англійці визнали незалежність цих держав і самі утворили дві колонії – *Капську* і *Наталь*. Місцеве населення – зулуси, басуто, коса – мужньо чинили опір колонізаторам, проте сили були нерівні – і вони поступово втрачали свої землі.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чи були бури колонізаторами в повному розумінні цього слова?

У 70–80-х роках XIX ст. в Південній Африці були виявлені великі поклади золота й алмазів, що викликало новий сплеск колонізації. Англійці запропонували бурам об'єднати зусилля і разом просуватися на північ. Бури відмовилися підтримати англійців, і ті в 1877 р. ліквідували незалежність Трансваалю. Бури не чинили спротив, сподіваючись разом розгромити єдину незалежну африканську країну Зулуленд.

Верховним вождем зулусів у 1878 р. було проголошено розумного й далекоглядного державного й військового діяча **Кетчвайо**. Він був послідовним борцем проти колоніалізму й багато зробив для покращення боєздатності зулуської армії. Наприклад, юнаки, що йшли працювати на алмазні копальні, на зароблені гроші купували зброю і привозили її на батьківщину. Тому, хоча більшість зулуського ополчення була озброєна луками й стрілами, воно становило досить потужну військову силу.

У 1878 р. англійці поставили зулусам ультиматум з вимогою розпустити військо і прийняти англійського резидента, який буде контролювати діяльність Кетчвайо. Останній, розуміючи військову перевагу англійців, виявив дипломатичну гнучкість і погодився на ведення переговорів, однак англійці почали війну. У ході воєнних дій англійці неодноразово зазнавали поразок й мали значні людські втрати, проте вони збільшили свій військовий контингент до 20 тис. вояків і влітку 1879 р. перемогли. Кетчвайо було взято в полон і відправлено до Великої Британії. У 1887 р. *Зулуленд* включили до складу колонії *Наталь*.

ПОМІРКУЙТЕ!

Уявіть себе радником Кетчвайо. Які б ідеї ви запропонували верховному вождю зулусів, щоб країна залишилася незалежною?

Після розгрому зулусів бури відмовилися коритися англійцям, і ті в 1881 р. були змушені надати Трансваалю повну самостійність у внутрішніх справах. Проте це тривало недовго. В бурських республіках посилювався вплив німецького капіталу. У 1883 р. німецький торговець Людериц за декілька десятків фунтів стерлінгів і 260 старих гвинтівок купив у місцевих вождів значну територію на північ від р. Оранжевої. Так була заснована *німецька колонія Південно-Західна Африка*.

В останнє десятиріччя XIX ст. боротьба за колонії розгорнулася з новою силою. Англійці всілякими засобами прагнули захопити землі племен *машона* й *матабеле*, що межували з Трансваалем. Вони використовували підкуп місцевих вождів, обман, а коли нічого не допомогло, в 1893 р.

розпочали війну з цими народами. Останні під проводом мудрого вождя **Лобенгули** чинили мужній опір колонізаторам. Проте на боці англійців була військова перевага і африканці зазнали поразки. У цій війні англійці вперше використали військову новинку – кулемет «максим».

Після загарбання всіх «вільних» територій прийшла черга й бурських республік. Їхня доля була вирішена під час **англо-бурської війни 1899–1902 рр.** Республіки Трансваалю і Оранжева почали управлятися англійськими губернаторами. У 1910 р. було утворено *домініон* у складі Капської колонії, Наталю, Трансваалю і Оранжевої, який отримав назву **Південно-Африканський союз**.

? Перевірте себе

1. Яким чином Францією було захоплено Алжир?
2. Чому Абд аль-Кадира вважають національним героєм Алжиру?
3. Зробіть історичний портрет Мухаммеда-Алі.
4. Охарактеризуйте будівництво Суецького каналу. Визначте роль цього каналу в економіці Єгипту в той час і на сучасному етапі.
5. Покажіть на карті території Північної та Південної Африки, про які йдеться в тексті.
6. Проаналізуйте процес колоніального загарбання Південної Африки.

ДАТИ І ПОДІЇ

1834 р. – частина Алжиру стала французькою колонією.

1841 р. – указ про збереження Єгипту у складі Османської імперії.

1879 р. – поразка сил Кетчвайо.

1882 р. – окупація Єгипту військами Великої Британії.

1899–1902 рр. – англо-бурська війна.

§32

Міжнародні відносини наприкінці XIX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Як внутрішньополітична обстановка впливає на зовнішньополітичний курс країни?

1. Наслідки франко-німецької війни. Союз трьох імператорів. Франко-німецька війна та її наслідки внесли глибокі зміни в систему міжнародних відносин. По-перше, протиріччя між Францією і Німеччиною не тільки не були подолані, а, навпаки, *ще більше загострилися*. Кожна стаття Франкфуртського миру 1871 р. таїла небезпеку нової війни, породжуючи реваншистські настрої у Франції та прагнення Німеччини позбутися цієї небезпеки, остаточно розгромивши західного сусіда.

З іншого боку, наслідки війни і *франко-німецькі протиріччя справили досить помітний вплив на взаємовідносини інших європейських держав*. Посилюючи зовнішньополітичну експансію, Німеччина враховувала, що в разі її конфлікту з будь-якою європейською державою Франція неодмінно скористається нагодою для реваншу, і тому хотіла залишити її в міжнародній ізоляції. Франція ж, ослаблена після війни, прагнула виграти час для відновлення військового потенціалу й активно шукала союзників на континенті.

Використовуючи ідею монархічної солідарності в збереженні порядку в Європі, у 1873 р. Бісмарку вдалося створити **Союз трьох імператорів** – *Німеччини, Австро-Угорщини і Росії*. Угода мала консультативний характер, але роль Німеччини в міжнародних відносинах відразу ж зросла. Проте Союз не був та й не міг бути міцним. Надто суттєвими були протиріччя між його учасниками. І хоча в 1881 р. угоду було поновлено, причому вже у формі *договору про нейтралітет*, на середину 80-х років Союз повністю вичерпав свої можливості.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Союз трьох імператорів виявився нежиттєздатним?

210

2. Утворення нових незалежних держав на Балканах. Переможна для Росії війна з Туреччиною 1877–1878 рр. ледве не призвела до її військового зіткнення з Англією і Австро-Угорщиною, невдоволених посиленням російських позицій на Балканах. Англія побоювалась, що Росія використає звільнену від турецького панування Болгарію для проникнення у район Східного Середземномор'я. Тому зажадала перегляду укладеного в березні 1878 р. *Сан-Стефанського мирного договору*. На Берлінському конгресі в червні 1878 р. військові здобутки Росії було суттєво обмежено, як і кордони утворених після війни нових незалежних держав на Балканах. Болгарія стала лише автономним князівством у складі Туреччини, а її південна частина, так звана *Східна Румелія*, залишилася турецькою провінцією. *Боснія і Герцеговина* були передані на правах безстрокової окупації Австро-Угорщині. Було підтверджено здобуту в ході війни повну юридичну незалежність від Туреччини *Сербії та Румунії*.

На Берлінському конгресі Німеччина не підтримала домагань Росії на Балканах. У свою чергу Росія відмовлялася дотримуватися нейтралітету у випадку війни Німеччини й Франції. Це тричі (у 1875, 1885 і 1887 рр.) утримувало Бісмарка від нового нападу на Францію. До того ж після взаємного підвищення мита на ввезення товарів наприкінці 70-х років між Німеччиною і Росією почалася справжня *митна війна*.

3. Утворення Троїстого союзу. Погіршення відносин з Росією обумовило військово-політичне зближення *Німеччини та Австро-Угорщини*. У 1879 р. уряди двох країн уклали **секретний союзний договір**, що передбачав взаємодопомогу у випадку нападу Росії на одну з двох держав. Доброзичливий нейтралітет встановлювався під час війни з будь-якою іншою європейською країною, якщо тільки до неї не приєднається Росія. *Оборонний за формою, договір мав агресивний характер*. Він передбачав ситуацію, в якій при воєнному конфлікті між Німеччиною і Францією у разі допомоги останній Росії Німеччина здобувала б австрійську підтримку і війна набувала європейського масштабу.

Згодом, використавши італо-французьке колоніальне суперництво, Бісмарку вдалось залучити до коаліції Італію. У 1882 р. Німеччина, Австро-Угорщина та Італія уклали **секретний союзний договір про взаємодопомогу** у війні проти Франції. Він передбачав спільний виступ союзників у разі нападу на одного з них двох або більше будь-яких європейських країн. Так виник **Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини й Італії**, який поклав початок розколу Європи на ворогуючі військові угруповання.

Спритно граючи на суперечностях європейських держав, Троїстому союзу невдовзі вдалося залучити на свій бік *Румунію* та *Іспанію*. Проте всі спроби Бісмарка і його наступників домогтися участі в союзі Англії виявилися марними. Незважаючи на гострі колоніальні протиріччя з Францією і Росією, Велика Британія, як і раніше, не бажала зв'язувати себе договором з будь-якою європейською державою, залишаючись вірною політиці «блискучої ізоляції».

ПОМІРКУЙТЕ!

Поясніть, як ви розумієте термін «блискуча ізоляція» щодо Великої Британії.

Проте ймовірно приєднання Англії до німецько-австрійського блоку прискорило військово-політичне зближення Франції і Росії. У 1891 р. франко-російський союз було оформлено **консультативним пактом**. Представники генеральних штабів обох країн у 1892 р. підписали **секретну військову конвенцію** про спільні дії на випадок війни з Німеччиною. Конвенцію, що мала зберігати силу на весь час існування Троїстого союзу, було ратифіковано наприкінці 1893 – на початку 1894 р.

4. Загострення англо-німецького колоніального суперництва. 90-ті роки XIX ст. характеризувалися різкою активізацією зовнішньої політики Німеччини і зміною її спрямованості. Головним напрямком німецької експансії став Близький Схід. У 1899 р. кайзер домігся від турецького султана згоди на будівництво **трансконтинентальної залізниці**, яка мала з'єднати Берлін, Багдад і Басру, після чого розпочалося активне проникнення німецького капіталу на Балкани, до Анатолії і Месопотамії.

Просування німців на Схід і неприховані територіальні претензії призвели до різкого загострення відносин з найбільшою колоніальною державою світу – Англією. До початку XX ст. **англо-німецькі суперечності стають головними в системі міжнародних відносин**. Економічне, політичне і колоніальне суперництво двох країн доповнилося гонкою військово-морських озброєнь. Розгорнувши в 1898 р. будівництво потужного військового флоту, Німеччина кинула виклик «володарці морів», загрожуючи її посередницькій торгівлі та зв'язкам з колоніями.

5. Оформлення англо-франко-російського альянсу. Британські дипломати були впевнені в невразливості острівного положення Англії та в перевазі її військового флоту. Вони вважали за краще не зв'язувати собі руки союзами з іншими державами, заохочувати конфлікти між ними і мати з них користь для Англії.

Однак **погіршення міжнародного становища країни на початку XX ст. змусило англійський уряд змінити зовнішньополітичний курс**. Різне посилення військової і морської потужності Німеччини, її неприховані територіальні домагання створювали реальну загрозу існуванню

■ Символічне зображення Антанти. Плакат

Як ви розумієте зміст зображеного?

Британської імперії. Політика ізоляції ставала небезпечною, і британська дипломатія почала шукати союзників на континенті в разі майбутньої сутички з Німеччиною. У 1904 р. після врегулювання взаємних колоніальних претензій в Африці Англія уклала військово-політичну угоду з Францією, що дістала назву **Антанти** («Сердечної згоди»). У 1907 р. Антанта стала потрійною: Росія підписала з Англією конвенцію про поділ сфер впливу в Ірані, Афганістані і Тибеті. Таким чином, у результаті угод 1904–1907 рр. остаточно оформився **військово-політичний блок трьох держав**, який протистояв країнам Троїстого союзу. Політичну підготовку до війни було завершено.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які цілі переслідувала кожна зі сторін, укладаючи угоду про військовий союз?

6. США в міжнародних відносинах. «Панамериканізм». Зростання економічної могутності США спонукало правлячі кола країни до зовнішньополітичної експансії. З кінця XIX ст. уряд США почав створювати потужний

■ Кафедральний собор в Сантьяго-де-Куба.
Сучасний вигляд

військово-морський флот, будувати для нього бази, захоплювати нові колонії. Згідно з «доктриною Монро» США воліли і надалі не втручатися в європейські справи, проте, як і раніше, претендували на роль панівної сили на всьому Американському континенті. «Доктрина Монро» набула своєрідного продовження в ідеї «панамериканізму», яка охопила правлячі кола Сполучених Штатів: Ідея формально проголошувала єдність політичних інтересів всіх американських держав та обмеження впливу на континенті європейських країн. Проте насправді вона приховувала прагнення політичної еліти США самостійно вирішувати справи в латиноамериканських державах.

Практичним утіленням цього прагнення стала «політика великого кийка», яка застосовувалася США в Центральній Америці і країнах Карибського басейну. У ході іспано-американської війни 1898 р. США захопили майже всі іспанські володіння на Карибах, здобули право тримати війська і споруджувати військові бази на Кубі. У 1903 р. силою зброї уряд США примусив відмовитися від частини території Колумбію, де було утворено нову державу *Панаму*.

7. Зовнішня та колоніальна політика Японії. У кінці XIX ст. на шлях колоніального грабунку стає Японія, яка не мала сировинних та паливних ресурсів для розвитку своєї швидко зростаючої промисловості. У 90-х роках XIX ст. Японії вдалося звільнитися від нерівноправних договорів, нав'язаних їй Сполученими Штатами та європейськими державами в середині століття. Успішні буржуазні реформи вивели її з розряду напівколоніальних залежних країн і дозволили самій стати на шлях колоніальної експансії.

Першими жертвами японської агресії стали Китай і Корея. **Японо-китайська війна** тривала з 1894 р. по 1895 р. Причиною цієї війни було селянське повстання в Кореї і запрошення урядом китайських військ для допомоги щодо придушення цього повстання. Це дуже не сподобалося

японським правлячим колам, які претендували на верховенство в Кореї і ще в 70-х роках підписали з нею нерівноправні договори.

Японія розпочала військові дії без оголошення війни Китаю, які проводилися успішно і завершилися менше ніж за рік перемогою. За підписаним у квітні 1895 р. мирним договором китайські території – півострів Ляодун, острів Тайвань та острови Пенхуледао передавалися Японії. Китай зобов'язувався виплатити велику контрибуцію, відкрити для Японії чотири порти в басейні річки Янцзи, дозволити плавання японських кораблів у внутрішніх китайських водах.

Перемога у війні з Китаєм дозволила Японії посилити свої позиції на Далекому Сході та, після відповідної підготовки, розпочати військові дії проти Росії. Російсько-японська війна велася у 1904–1905 рр. за переважання в Кореї і Манчжурії (Північно-Східний Китай). Незважаючи на виснаження матеріальних і людських ресурсів, Японія здобула перемогу. Росія була змушена віддати їй також південну частину півострова Сахалін та Курильські острови.

У 1910 р. Японія захопила Корею і перетворила її на свою колонію. Таким чином, на початок ХХ ст. вона стала однією з колоніальних держав.

■ Вершник. Гравюра. XIX ст.

■ Тронна зала палацу Квонбоккул у Сеулі. Сучасний вигляд

213

❓ Перевірте себе

1. Які наслідки мала франко-німецька війна?
2. З якою метою було утворено Союз трьох імператорів?
3. Покажіть на карті нові незалежні держави, що утворилися в останній третині ХІХ ст.
4. Згадайте, хто був «архітектором» Троїстого союзу і з якою метою він створювався.
5. Проаналізуйте причини утворення Антанти – англо-франко-російського альянсу.
6. Чому, на вашу думку, англо-німецькі протиріччя стають головними в міжнародних відносинах кінця ХІХ ст.?
7. Поясніть термін «панамериканізм».
8. Проаналізуйте колоніальну зовнішню політику Японії наприкінці ХІХ ст.

ДАТИ І ПОДІЇ

- 1873 р. – утворення Союзу трьох імператорів.
- 1877–1878 рр. – російсько-турецька війна.
- 1882 р. – утворення Троїстого союзу.
- 1891–1893 рр. – франко-російський військовий альянс.
- 1894–1895 рр. – японо-китайська війна.
- 1898 р. – іспано-американська війна.
- 1899–1902 рр. – англо-бурська війна.
- 1904–1907 рр. – утворення Антанти.

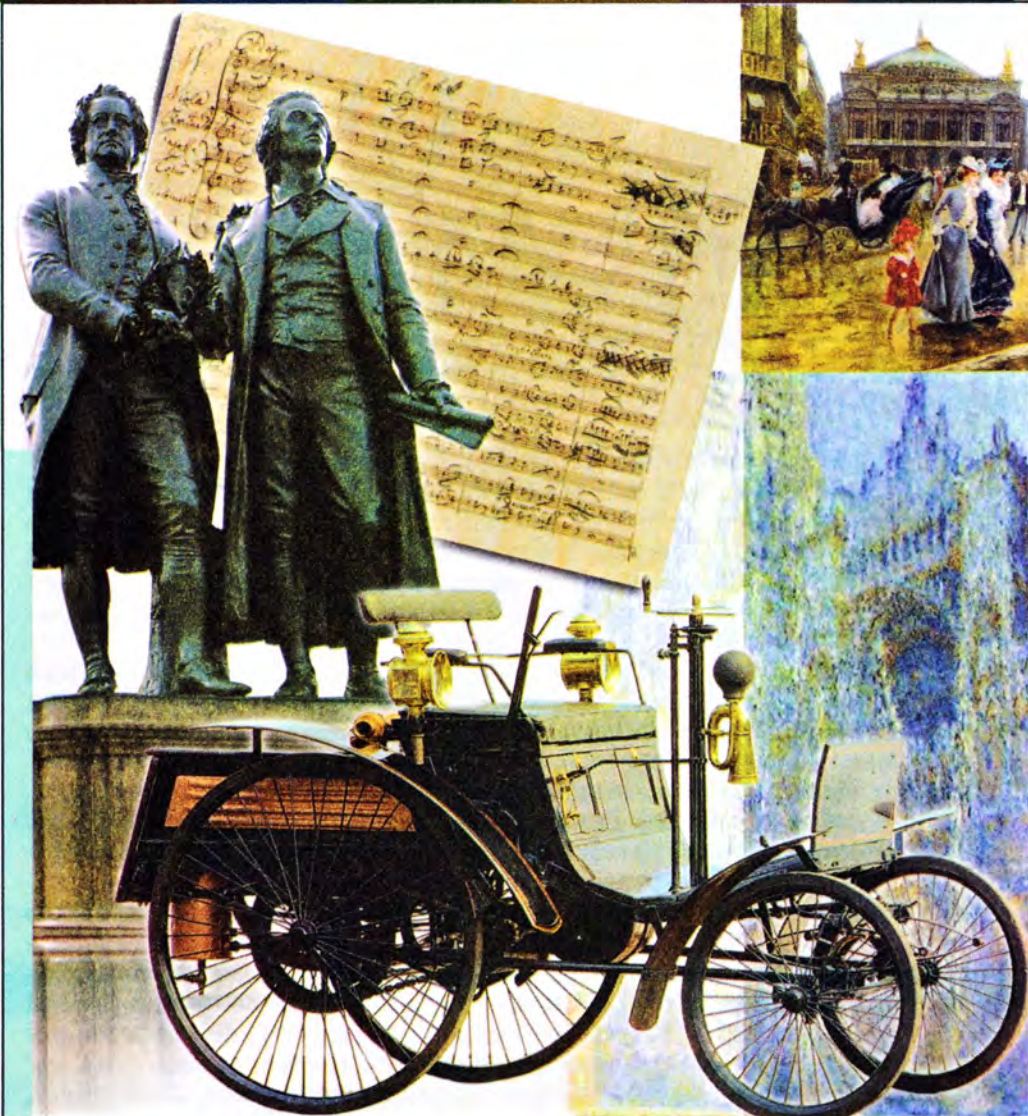

Культура народів світу наприкінці XVIII – у XIX ст.

Після
вивчення
матеріалу
теми учень
зможе:

- характеризувати духовне життя країн Європи й Америки наприкінці XVIII – у XIX ст., розвиток науки і техніки, суспільних наук, філософської, економічної, соціальної й політичної думки, літературу і мистецтво, культуру народів Азії й Африки;
- описувати повсякденне життя людей – наслідки урбанізації, житло і побут різних прошарків суспільства, родинні стосунки, релігію і мораль, дозвілля;
- тлумачити, співвідносити і застосовувати поняття і терміни: духовне життя, урбанізація, фемінізм, романтизм, реалізм, натуралізм, символізм, імпресіонізм.

215

§33-34

Духовне життя народів Європи й Америки

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Дайте визначення термінів: мануфактура, фабрика, класицизм.

1. Розвиток науки і техніки. У першій половині XIX ст. всі держави світу залишалися ще сільськогосподарськими країнами. Проте поступово в передових державах *індустріальне суспільство* замінювало *аграрне*. Робота машин, нові швидкі засоби пересування стали повсякденною реальністю для населення Європи і США. Прийшла доба чавуну, вугілля, великої фабрично-заводської промисловості.

■ Автомобіль з бензиновим двигуном

Вугілля і пара перетворились у рушійну силу виробництва. З'явилися заводи сучасного типу з великими приміщеннями. У цехах встановлювалися величезні машини і верстати, на яких працювали наймані робітники.

Постійно вдосконалювалися ткацькі прядильні машини. Так, французький винахідник **Жаккар** створив новий механізм, що працював за заздалегідь складеною програмою. Француз **Перро** винайшов новий ткацький верстат, для обслуговування якого потрібно було дві робітниці, а не п'ятдесят, як раніше. Найсуттєвіші технологічні зміни відбувалися у вугільній промисловості, саме тут вперше

почали використовуватися *парові двигуни*, які замінили ручну працю.

У першій половині XIX ст. розпочався новий етап у розвитку техніки і технології: почалося створення машин за допомогою машин. Виникло *верстатобудування*, з'явилися токарні, свердлильні, фрезерні та інші верстати. Техніка змінювала і побут людей. У 1843 р. було винайдено друкарську, а в 1846 р. швейну машинки. У будівництві стали запроваджуватися нові матеріали: *бетон, метал, скло*.

Європейські винахідники значно оновили й *військову техніку*. В Європі вже в 30–40-х роках XIX ст. стали застосовувати нарізну зброю, а в США споруджено підприємство **Семюела Кольта**, де пізніше було сконструйовано перший револьвер.

Нові технології і техніка змінили *транспорт*. Першу парову транспортну машину, що рухалася зі швидкістю 22 км на годину, винайшов англієць **Джордж Стефенсон**, а в 1829 р. два головних промислових центри Англії – Манчестер і Ліверпуль – було з'єднано першою залізницею.

У 1807 р. американець **Роберт Фултон** винайшов перший пароплав, що успішно пройшов випробування на р. Гудзон. А вже через п'ять років в Англії розпочалося масове будівництво пароплавів, що здійснювали регулярні рейси між Британією та її колоніями. У XIX ст. починається «ера повітроплавання». Стали популярними польоти на повітряних кулях, винайдених братами **Монгольф'є** ще наприкінці XVIII ст.

З кінця XIX ст. у розвинутих країнах світу починається «*доба сталі, електрики, рідкого палива*». Електроенергія використовувалася у вироб-

■ Потяг на залізничній дорозі Ліверпуль–Манчестер. Малюнок

■ Пароплав «Клермонт» винахідника Фултона на Гудзоні. Малюнок

Нові дані про побудову матерії сприяли появі фізичної хімії, електрохімії, біохімії і хімічної фармакології. У 1855 р. французький бактеріолог **Луї Пастер** вперше ввів сироватку від сказу молодій людині і врятував їй життя.

Оригінал фонографа
Едісона. 1878 р.

■ *Перша публічна операція під наркозом у 1846 р.*

Він винайшов засіб знищення мікробів у рідинах і продуктах, названий *пастеризацією*. Продовжуючи його досліді, співробітники Пастерівського інституту в Парижі розробили щеплення проти сибірської язви і сказу, а німецький бактеріолог **Роберт Кох** та його учні винайшли ліки проти збудників туберкульозу та дифтерії.

Міжнародне визнання в цей час здобули також праці українських та російських вчених **І. Сеченова, І. Павлова, І. Мечникова, Д. Менделєєва, К. Тимірязєва і В. Вернадського**. Так, російський учений **І. Павлов**, вивчивши вплив вищої нервової діяльності на перебіг фізіологічних процесів, розробив теорію умовних рефлексів. Великий російський учений **Д. Менделєєв** у **1869 р.** відкрив *періодичний закон хімічних елементів*. Було встановлено, що порядковий номер елемента в періодичній системі має не тільки хімічний, а й фізичний сенс.

2. Література і мистецтво. На початку XIX ст. в Європі на зміну класицизму і сентименталізму приходить **романтизм**. Він породжений бурею Великої французької революції та наполеонівськими війнами. Герой романтизму – пристрасна людина, яка прагне перебудувати життя, зруйнувати старе і побудувати нове. *Романтичний герой завжди діяв у надзвичайних обставинах, де треба було виявити духовну міць*. Він – гордий герой-одинак, не схожий на інших, неповторна особистість.

Романтичні герої-одинаки оспівувалися багатьма поетами, зокрема англієцем **Р. Шеллі**, класиками російської поезії **О. Пушкіним, М. Лермонтовим**. В основі романтизму зіткнення особистості, що прагнула свободи, з буденною реальністю, існуючими суспільними порядками. Заклик «Боротьба із долею» став девізом Третьої (Героїчної) симфонії видатного композитора **Людвіга ван Бетховена**. У Німеччині ж твори видатних романтиків – **Г. Гейне, Ф. Шиллера, Й. Гете** – називали поезією бурі і натиску. Романтизм цінував неповторність природи, унікальність людини, винятковість подій, що відбувалися.

Митці романтизму вважали, що зло вічне і вічною є боротьба з ним. Так, іспанський художник **Ф. Гойя** і французький **О. Дом'є** нещадно критику-

■ Будівля оперного театру Ла Скала в Мілані

вали сучасне суспільство. Гойя затаврував на своїх полотнах самовпевнених аристократів, служителів церкви, а Дом'є зображував пихаті обличчя буржуазії, що домагалися багатства і влади.

Нерідко, осмислюючи сучасність, романтики прагнули порівнювати її з минулим, знайти в ньому втрачені ідеали і моральні устої. Англійський письменник **В. Скотт** оспівував середньовічну Англію і Шотландію, американець **Ф. Купер** – свободу і гордість індіанців під час освоєння Америки європейцями.

Заперечуючи класицизм з його орієнтацією на грецькі й римські зразки, представники романтизму більше тяжіли до народних традицій. У XIX ст. посилювався інтерес до народних звичаїв, фольклору, казок. Зnamenитими на весь світ стали німецькі казкарі брати **Якоб і Вільгельм Грімм**. Видана в 1812 р. збірка «Дитячі й родинні казки» користувалася надзвичайною популярністю у всій Європі.

Композитори-романтики **Л. Бетховен, Р. Шуберт, Р. Шуман, Ф. Шопен, Р. Вагнер, Г. Берліоз, М. Глінка** створювали музику емоційну і виразну. У ній відчувалися народні мотиви, звучали казкові мелодії. У цей час з'являється і жанр «героїчної опери». Її прикладом стала опера Л. Бетховена «Фіделіо».

У 20–30-х роках XIX ст. у мистецтві набирає силу **реалізм** – мистецтво, у центрі якого – суд автора над суспільними порядками. *Мистецтво*

■ Нікколо Паганіні

■ Людвіг ван Бетховен

■ Франц Шуберт

■ Партитура Ф. Шуберта

реалізму – це вивчення суспільних явищ і процесів, людської психології, зображення побуту і життя пересічних людей. Змінюється і сам предмет мистецтва – людина. У її духовному житті не залишається жодної шпаринки, яка б не була вивчена письменниками, художниками, музикантами. Явища особистого і суспільного життя людини зображувалися у всій складності і багатоманітності.

Реалізм зосереджувався на критиці життя. Це було серйозне мистецтво, що втратило ілюзії романтизму. Воно не лише відтворювало дійсність, а й виносило їй вирок митця. Так, англійський письменник Ч. Діккенс писав: «Я буду боротися з жорстокістю і пригнобленням, з ворогами всіх Божих створінь, доки буду здатен мислити і мати можливість висловлювати свої думки». А французький письменник Стендаль (Анрі де Бейль) сформулював головні принципи реалізму: правдивість та історичність зображення життя, об'єктивна соціальна значущість твору; типовість характерів і обставин.

Гостра критична спрямованість реалізму висувала на перший план сатиру і комедію. Недарма видатний французький письменник Оноре де Бальзак свої твори так і назвав – «Людська комедія».

Видатними представниками реалізму в літературі були Стендаль, Ч. Діккенс, Г. Флобер, О. Бальзак, Л. Толстой, М. Некрасов, М. Салтиков-Шчедрін, Г. де Мопассан; у живопису – О. Дом'є, Г. Курбе. Представники реалізму шукали шляхи духовного розвитку людини. Намагалися пояснити людську суть. Відстоювали гуманістичні ідеали та стверджували особистість як вищу цінність.

Наприкінці XIX ст. реалізм переростає в натуралізм, що намагався ввести у літературу засновані на експерименті методи наукового дослідження, документальності, максимальної точності опису. Французький письменник Е. Золя досліджував психологічні і соціальні риси сучасників. Італійські композитори, зокрема Дж. Пуччіні, прагнули показати життя таким, яким воно є, без прикрас, обирали героями простих людей – селян і бідних городян.

Новаторським напрямком у розвитку мистецтва став модернізм, зокрема одна з його гілок, що виникла наприкінці XIX ст., – символізм, де головне не зовнішня видимість, а внутрішня сутність речей. У літературі, живопису, музиці представники символізму не надавали значення сюжету й опису. Внутрішню сутність передавали за допомогою відтінків кольору, через рух ліній. Основою їх художньої творчості був образ – символ – багатозначний вираз прихованого внутрішнього змісту творів. Твори символістів насичені кольорами, запахами, таємним змістом. Великою

Родина. Картина
Е. Мане

Балетний клас. Картина
Е. Дега

виразності в передачі внутрішнього світу людини досягали письменник **О. Уайльд**, поети **А. Рембо** і **Ш. Бодлер**, композитор **К. Дебюссі**, який був родоначальником кольорової музики.

У цей самий час у мистецтві виникає новий напрямок – **імпресіонізм**, що походить від французького слова «враження». Представники імпресіонізму в живописі – **Е. Мане**, **П. Ренуар**, **Е. Дега**, у музиці – **М. Равель** намагалися зобразити світ у його змінності і рухливості, передати найменші миттєвості життя. У картинах імпресіоністів багато світла і повітря, їх пейзажі прозорі, зовсім відсутні темні тони. Вони передавали відчуття яскравого сонячного світла. А матеріальні тіла немовби розчинялись у вібрації світла і повітря.

3. Культура народів Азії і Африки. У країнах Азії та Африки з давніх часів існувала багатоманітна та самобутня культура. У ній були представлені всі жанри мистецтва, зокрема живопис, скульптура, музика, театр, література. Проте залежне становище, в яке потрапили ці країни, що стали колоніями чи напівколоніями, не сприяло жвавому розвитку літератури та мистецтва. Наприклад, в Китаї в XIX ст. протягом багатьох років йшла активна боротьба за реформування літературної мови, якою писалися поетичні та прозові твори. Застаріла мова була абсолютно незрозумілою широким масам населення. Передові діячі культури наполегливо прагнули узгодити літературну мову з розмовною, зробити літературні твори більш доступними для широкого загалу, однак уряд не зважав на необхідність реформ і не проводив їх.

Незважаючи на таке становище, в Китаї зароджується і набуває певного розвитку видавнича справа. У другій половині XIX ст. починають видаватися газети і журнали сучасного типу. Важливу роль у створенні китайської преси зіграв просвітник та пропагандист реформ **Ван Тао**.

В Індії, народи якої розмовляли багатьма мовами, національна культура в XIX ст. набула найбільшого розвитку в Бенгалії. Бенгальська література в кінці XIX ст. отримала велике визнання на батьківщині і стала відома в усьому світі завдяки визначному поету і письменнику **Рабіндранату Тагору**.

■ Після поезії Да Мей.
Картина Ж. Сюн

■ Нічна прогулянка.
Картина Х. Ейсі

Перший вірш Тагора був надрукований, коли йому було лише 13 років. У подальшому з'явилися його багаточисельні вірші, поеми, розповіді, романи, в яких він порушив важливі соціальні проблеми індійського народу. У 1913 р. Рабіндранат Тагор став лауреатом Нобелівської премії в галузі літератури.

Його небіж **Обоніндронат Тагор**, відомий художник, разом зі своїми товаришами звернувся до національної техніки живопису аквареллю, на противагу європейському живопису олією, і досяг в цьому неабияких успіхів. Твори, переважно присвячені релігійно-міфологічній та історичній тематиці, користувалися великою популярністю в різних куточках Індії.

В Японії, яка була єдиною азійською країною, що не потрапила під колоніальну залежність, в добу «Мейдзі» відбувалися буржуазні реформи, які позитивно вплинули на розвиток національної культури. Японська молодь отримала можливість навчатися в європейських та американських університетах. Для викладання в японських університетах запрошувалися відомі вчені з Великої Британії, США, Німеччини, Росії, Франції. З досягненнями європейської культури почали знайомитися широкі верстви населення Японії. Проте ставлення до європеїзації в суспільстві було неоднозначним: одні, зокрема відомий публіцист **Ітіро Токутомі**, вітали цей процес, вбачали в ньому засіб політичного й культурного прогресу, інші висловлювали застереження, що європеїзація негативно вплине на розвиток національної культури й свідомості та країни в цілому.

Проте з роками японці навчилися прилаштовувати досягнення сучасної науки й техніки до своїх потреб, використовувати найцінніше, розвиваючи в той же час національну культуру, дотримуючись національних традицій. Так, один з найвідоміших письменників того часу **Рока Токутомі** отримав визнання завдяки своїм соціальним романам, де засуджував феодальні пережитки в суспільних і сімейних відносинах («Куросіво», «Краще не жити»). На його творчість великий вплив мали твори **Л. Толстого**.

Європейські традиції вплинули на японський театр. У виставах національного театру брали участь лише чоловіки, які, коли треба, переодягалися в жіночий одяг і виступали безпосередньо перед глядачами, що сиділи на циновках. У 70–80-х роках XIX ст. в Японії починають будуватися театри європейського зразка, де існувала глядацька зала з рядами стільців, стаціонарна сцена, куліси. Створюється професійна театральна труппа *симпа*. Одночасно продовжується розвиток національного театру, зокрема *кабукі*.

В африканських країнах вплив європейської культури був менш значним, тому там продовжували розвиватися традиційні види мистецтва.

4. Повсякденне життя людей. На початку XIX ст. у більшості країн Європи вже не було кріпосного права. Капіталізм дедалі більше проникав у сільське господарство, яке, як і промисловість, розвивалося переважно на засадах приватної власності. Головним виробником продовольства ставав приватний підприємець – фермер, що використовував техніку, добрива і наймав робітників. Поступово на новий капіталістичний лад переорієнтувалося й поміщицьке господарство. Проте село продовжувало жити переважно в злиднях. У пошуках роботи розорені селяни змушені були кидати свої будинки, землі та переселятися у міста.

Населення міст поступово зростало, особливо в промислових центрах. Цей процес має назву *урбанізація*. Поступово міське населення стало переважати над сільським. Змінювалось обличчя міст. Будинки зростали вгору, вулиці ставали прямішими і ширшими. У великих містах з великою густотою населення завжди існувала загроза епідемії. Тому вулиці розширювалися не лише для полегшення проїзду транспорту, але й для запобігання захворюванням. Великі міста потребували опалення, освітлення, води, каналізації. Перший паровий водопровід було побудовано в столиці Великої Британії Лондоні.

У зв'язку із зростанням чисельності населення в містах будувалося багато нових громадських споруд: *крамниць, універсальних магазинів, банків, вокзалів* тощо. У зв'язку з початком широкого виробництва паперу збільшувалися накладі газет і журналів. Зростання цін на землю спонукало власників будувати висотні будинки, більшість з яких були «доходними домами», де квартири здавалися господарями в оренду.

■ Танці.
Гравюра на міді

■ Сатира на моду та розваги
французького суспільства.
Гравюра на міді

■ Лондонські квіткарки.
Фотографія

Вдосконалювалася поштова справа, вводились єдині тарифи на поштові послуги – *марки*. Освічені громадяни вже не мислили себе без газет, у кав'ярнях вони обговорювали новини, а в театрах і на балах проводили дозвілля. Люди, стомлені від життєвих проблем, шукали відпочинку в *танцях, виставах, музиці і святах*. На балах в аристократичних салонах танцювали вже не тільки *мазурку*, а й *вальс*. У будинках дворян і великої буржуазії з'являються *робочі кабінети, більярдні, музичні кімнати*. Якщо раніше городяни і заможні жителі села опалювали приміщення камінами, то в XIX ст. з'явилися більш компактні пічки-«голландки».

Наприкінці XIX ст. *індустріальний прогрес* зумовив суттєве поліпшення становища *середніх верств міського населення*. Зростання ви-

робництва сприяло зниженню цін насамперед на продукти харчування і одяг. Зростала заробітна плата і реальні доходи найманих робітників.

Машинна доба змінила обличчя міст, побут людей. Завдяки паровому транспорту і системі зв'язку змінювались уявлення людей про відстані. *Розширювався потік інформації*. Телеграф ще був надбанням переважно урядовців і бізнесменів. *Змінювалась архітектура міст*. У США ввійшли в моду висотні будинки – *хмарочоси*. Заможні сім'ї влаштовували в своїх будинках туалетні і ванні кімнати. У будинках з'явилась електрика і газ, причому останній давав як тепло, так і світло. Проте в містах стала помітнішою відмінність між багатими і бідними кварталами, помешканнями буржуазії і робітників.

Характер торгівлі в містах змінили великі універсальні магазини, де можна було купити все, що потрібно. У різних районах діяли єдині ціни, з'явилися магазини-*пасажі*. Європейці і мешканці великих міст США пересувалися на трамваях і метро, користувалися телефонним зв'язком. У 1888 р. Париж (згодом Лондон) і Стамбул сполучив перший *Східний експрес*, а вже в 1896 р. пасажир Північного експреса міг проїхати без пересадки із Західної Європи до Волги.

Хоча в провідних державах світу *освіті* надавалося велике значення, вона була доступна не кожному. Лише у Франції, Англії, Італії та Швеції у 70-х роках XIX ст. розпочався перехід до загальної початкової освіти за державний кошт. Загалом рівень грамотності в Західній Європі досягав 80–90 %.

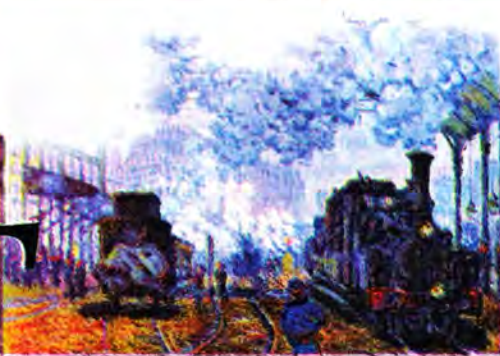
Урізноманітнювалося дозвілля людей. Тепер можна було не лише послухати оперу, подивитися балет чи драму, але й відвідати оперету. У Франції брати Луї і Огюст Люм'єр створили *сінематограф*. Перший у світі кінотеатр було відкрито у 1895 р. у Парижі. Масовим надбанням стає спорт. В Англії (Уїмблдон) починають проводитись тенісні турніри, у 1896 р. відбувся перший чемпіонат з фігурного катання, у країнах Європи розвивається альпінізм. За ініціативи французького громадського діяча барона П. де Кубертена в 1896 р. в Афінах були проведені *перші Олімпійські ігри*.

? Перевірте себе

1. Прослідкуйте процес технічного вдосконалення промислового виробництва з кінця XVIII ст.
2. Охарактеризуйте наукові та технічні досягнення кінця XIX ст. Які з них, на ваш погляд, дійсно здійснили революцію у виробництві та житті людей?
3. Чому, на вашу думку, в першій половині XIX ст. найбільш визначні митці звертають свій погляд на героїв-романтиків?
4. Поміркуйте, на якому історичному тлі виникає реалізм і яке його значення у XIX ст.
5. Що сприяло виникненню символізму саме наприкінці XIX ст.?
6. Які твори імпресіоністів вам знайомі, чим вони приваблюють вас?
7. Поясніть на прикладах, який вплив мали європейська література і мистецтво на країни Азії.
8. Використавши додаткові джерела, напишіть (на вибір) повідомлення на теми: «Життя парижан (лондонців, берлінців) на початку XIX ст.», «Як змінився побут городян наприкінці XIX ст.», «Розвиток системи освіти в Європі протягом XIX ст.».

ермінологічний словник

- **Аболіціонізм** – громадський рух, що домагається скасування певного закону. У США напередодні громадянської війни – рух за негайне скасування рабства
- **Автономія** – самоврядування певної частини держави, що здійснюється у межах, передбачених загальнодержавним законом (конституцією)
- **Аграрна країна** – країна з переважаючим сільськогосподарським виробництвом і сільським населенням
- **Аграрні реформи** – державні заходи щодо зміни форм земельної власності
- **Акція** – цінний папір, що дає його власнику право на отримання частки прибутку акціонерного товариства та брати участь в його управлінні
- **Анексія** – захоплення, насильницьке приєднання чужої території, що належить іншій державі чи народу
- **Асиміляція** – процес, протягом якого окремі, переважно нечисленні, народи внаслідок тривалого спілкування з іншими народами, між яких вони живуть, засвоюють їхню культуру й мову і поступово зливаються з ними. Асиміляція іноді має насильницький характер
- **Буржуа** – у первісному значенні – власник, привілейований громадянин міста, «шанована людина», згодом – володар власності на засоби виробництва, капі-

талу, який займається промисловою, торговельною й фінансовою діяльністю

- **Буржуазія** – суспільний клас власників певного майна. Частіше – власники капіталу, що отримують доходи в результаті промислової, торговельної, фінансової та іншої підприємницької діяльності
- **Буржуазна революція** – соціальна революція, спрямована проти феодального ладу або його залишків, на встановлення політичної влади буржуазії

- **Вивіз капіталу** – вкладення грошових коштів в економіку іншої країни (будівництво підприємств, залізниць та ін.); надання грошових кредитів урядам іноземних держав з метою отримання прибутків

- **Гвардія** – добірна привілейована частина військ
- **Геноцид** – дії, мета яких полягає у повному або частковому знищенні якоїсь національної, етнічної, расової або релігійної групи; один з найтяжчих злочинів проти людства
- **Громадянська війна** – збройна війна за владу між класами, соціальними групами і політичними угрупованнями всередині країни
- **Громадянські права** – сукупність природних і невід’ємних прав та свобод, що належать людині від народження і не залежать від її належності до тієї чи іншої держави
- **Гуманізм** – сукупність поглядів, що визнають високе громадське покликання людини; визнання прав людини на прояв своїх здібностей; вільний розвиток особистості; піклування про благо людини, повага до її гідності

- **Дворянство** – привілейований стан феодальної доби, що об’єднував велику земельну аристократію й основну масу середніх і дрібних землевласників
- **Декабристи** – російські дворянські революціонери, які в грудні 1825 р. вперше в історії Росії підняли збройне повстання проти самодержавства й кріпосництва
- **Декларація** – політична заява від імені держави, уряду, партії, організації; проголошення основних принципів
- **Демократія** – форма політичної організації суспільства, заснована на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у вирішенні державних справ у поєднанні з широким колом цивільних прав і свобод

- **Деспотизм** – сваволя, самовладдя, жорстоке придушення чужої волі
- **Диктатура** – нічим не обмежена влада особи, класу або інших соціальних груп у державі, регіоні, що спирається на силу, а також на відповідний політичний режим
- **Дискримінація** – обмеження чи позбавлення прав окремих категорій громадян за національними, расовими, статевими, соціальними, релігійними та іншими ознаками
- **Жирондисти** – політичне угруповання періоду Великої французької революції. Представляли інтереси торгово-промислової і провінційної земельної буржуазії
- **Загальне виборче право** – одна з основних інституцій виборчого права, що передбачає участь усього дорослого населення у виборах без будь-яких обмежень
- **Законодавча влада** – система органів держави, що мають право приймати закони
- **Економічні вимоги трудящих** – вимоги щодо поліпшення умов і оплати праці, побуту і відпочинку працівників
- **Еміграція** – вимушене чи добровільне переселення людей із власної країни в іншу за політичними, економічними чи іншими причинами
- **Ідеологія** – система ідей і поглядів (політичних, правничих, філософських, релігійних тощо), яка виражає корінні інтереси, ідеали якогось класу або іншої соціальної групи
- **Ізоляціонізм** – термін, пов'язаний із зовнішньою політикою США, в основі якого лежить ідея невтручання у справи країн, що знаходяться поза Американським континентом
- **Іммігранти** – люди, що прибули з інших країн на постійне місце проживання чи на тривалий період
- **Імперіалізм** – державна політика, спрямована на завоювання чужих територій і захоплення колоній, встановлення політичного чи економічного контролю над іншими державами
- **Імперія** – монархічна держава, голова якої носив титул імператора. Імперіями також називались окремі держави, що мали великі колоніальні володіння

- **Індустріалізація** – процес випереджаючого розвитку індустрії (промисловості) порівняно з сільським господарством. Притаманний всім країнам на певній стадії їх розвитку
- **Індустріальне суспільство** – поняття, що позначає одну зі стадій суспільного розвитку, яка виникає внаслідок випереджаючого розвитку промисловості і створення індустріальної структури економіки
- **Канцлер** – у XIX ст. керівник зовнішньої політики в окремих європейських державах (Росія, Австрія). У Німецькій імперії – голова уряду
- **Капітал** – матеріальні й трудові ресурси, що використовуються для виробництва товарів і послуг та приносять прибуток
- **Капіталізм** – суспільно-економічна система, що заснована на приватній власності на засоби виробництва (предмети і знаряддя праці). У певному розумінні – система вільної ринкової економіки
- **Карбонарії** – члени таємного товариства в Італії в першій половині XIX ст., що боролись за національне звільнення і конституційний лад
- **Класи** – великі групи людей, що розрізняються за їх відношенням до засобів виробництва і місцем у суспільстві
- **Коаліція** – об'єднання на добровільних засадах для досягнення спільних цілей; політичний або військовий союз держав для спільних дій на міжнародній арені
- **Колонії** – країни чи території, що знаходяться під владою іноземної держави і позбавлені політичної та економічної незалежності
- **Конвент** – вищий законодавчий і виконавчий орган Першої республіки у Франції в період Великої французької революції (1792–1795)
- **Конкуренція** – боротьба чи суперництво між виробниками товарів та послуг за найбільш вигідні умови їх збуту з метою отримання найвищого прибутку
- **Конституція** – основний закон держави, що встановлює систему та принципи суспільного і державного устрою, визначає основні права і обов'язки громадян
- **Контрибуція** – грошові суми, що сплачувались переможеними державами на користь країн-переможців
- **Контрреволюція** – активна боротьба повалених класів і соціальних груп проти революції з метою її придушення і відновлення колишніх порядків
- **Конфедерація** – союз держав, що зберігають свій суверенітет і об'єднуються з метою погодження своєї діяльності в окремих цілях
- **Криза (економічна)** – різке падіння виробництва в окремих галузях господарства, що веде до масового розорення підприємців і зростання безробіття

- **Ку-клукс-клан** – таємна терористична расистська організація в США, створена в 1865 р. для боротьби проти громадянських прав, здобутих афроамериканцями після скасування рабства
- **Лібералізм** – суспільно-політична течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу і свободи підприємництва
- **Маніфест** – особливий урочистий акт (звернення) голови держави або вищого органу державної влади до населення в зв'язку з важливою політичною подією; звернення, декларація політичної партії або громадської організації з програмою або основними принципами діяльності
- **Мейдзі** (японською «освічене правління») – офіційна назва періоду правління японського імператора Муцухіто (1868–1912)
- **Метрополія** – держава, що володіє колоніями та напівколоніями
- **Мілітаризм** – політика нарощування військової могутності та гонки озброєнь, що проводиться правлячими колами тієї чи іншої держави
- **Монархія** – а) абсолютна монархія – система нічим не обмеженої влади в країні спадкового правителя (монарха); б) конституційна монархія – державний устрій, при якому влада монарха обмежена парламентом, конституцією
- **Монополія** – встановлений однією компанією контроль над виробництвом певних товарів, що дозволяє їй вільно визначати будь-які ціни і отримувати надвисокі прибутки. Велике підприємницьке об'єднання, що повністю контролює певну галузь виробництва, транспорту чи фінансової системи
- **Муніципальні органи влади** – система місцевого самоврядування
- **Наймит** – найманий сільськогосподарський робітник (із безземельних чи збіднілих селян)
- **Націоналізація** – перехід з приватної в державну власність підприємств, землі, банків, транспортної мережі тощо
- **Національна ідея** – ідея боротьби народів за єдність країни і національне визволення
- **Нація** – історична спільність людей, якій властива спільність мови, території, культури і характеру, економічних зв'язків

- **Олігархія** – політичне та економічне панування в державі групи людей (буквально – правління небагатьох)
- **Оренда** – найм майна (землі, підприємств, будинків, квартир тощо) за певну плату з правом тимчасового використання

- **Парламент** – вищий представницький орган влади, що обирається населенням і здійснює законодавчі функції
- **Партія** – політична організація, що виражає й захищає інтереси того чи іншого класу, певних соціальних груп і керує їхньою політичною діяльністю
- **Правова держава** – демократичне суспільство, що забезпечує здійснення прав і свобод громадян і функціонує при суворому дотриманні законів
- **Прибуток** – різниця між ринковою вартістю товару і витратами підприємця на виробництво
- **Привілей** – виключне право, пільга, перевага
- **Пролетаріат** – наймані робітники, позбавлені будь-якої власності на засоби виробництва
- **Промисловий переворот (промислова революція)** – перехід від заснованої на ручній праці мануфактури до фабрично-заводської системи машинного виробництва
- **Профспілки** – масові громадські організації, що створюються трудящими для захисту своїх прав

- **Радикал** – прибічник крайніх поглядів, рішучих дій і корінних перетворень у суспільстві
- **Ревізіонізм** – політична течія, що вимагає перегляду застарілих ідей, теорій, партійних програм
- **Революція** – корінний переворот у житті суспільства, радикальні зміни в економічному і соціально-політичному житті країни
- **Резервація** – територія для насильницького поселення окремих пригноблених етнічних груп (у США в XIX ст. – корінного населення Америки – індіанців)
- **Республіка** – форма державного правління, за якої верховна влада в країні належить обраним на певний термін представницьким органам влади
- **Реставрація** – відновлення поваленого суспільного ладу або династії, що раніше правила
- **Реформа** – прогресивне перетворення, переустрій певних сторін суспільного життя
- **Рисорджименто** – національно-визвольний рух італійського народу за об'єднання країни і ліквідацію австрійського гніту. У 1861–

1870 рр. внаслідок Рисорджименто було утворено об'єднану Італійську державу

- **Роялісти** – прибічники королівської влади, монархії
- **Світогляд** – система поглядів людини на оточуючий світ, на своє місце в ньому, на відносини з оточуючим середовищем і людьми
- **Сегун** – титул військово-феодалних правителів Японії в 1192–1867 рр., за яких імператорську династію було позбавлено реальної влади
- **Соціальний** – громадський, пов'язаний з життям суспільства, суспільного ладу
- **Стагнація (депресія)** – застій в економіці, виробництві, торгівлі
- **Стан** – група людей, яка володіє закріпленими в звичаях чи законах певними правами, привілеями і обов'язками
- **Страйк** – колективне припинення роботи на підприємстві як засіб боротьби трудящих за задоволення своїх економічних, соціальних чи політичних вимог
- **Суверенітет** – незалежність і самостійність держави у внутрішній і зовнішній політиці
- **Товар** – продукт праці, вироблений для продажу; предмет торгівлі
- **Тред-юніони** – професійні союзи у Великій Британії та інших англословних країнах
- **Урбанізація** – процес зростання міст, збільшення частки міського населення в країні, зростання ролі міст у житті суспільства
- **Уряд** – вищий виконавчий і розпорядницький орган державної влади в країні, очолюваний, як правило, прем'єр-міністром
- **Утопічний** – незбутній, нездійснений, ілюзорний, фантастичний
- **Утопія** – позначення ідеального, недосяжного суспільного ладу, держави
- **Федерація** – одна з форм державного устрою, за якої кілька державних утворень об'єднуються в одну союзну державу, зберігаючи при цьому певний суверенітет
- **Фемінізм** – рух жінок за надання їм рівних із чоловіками прав у різноманітних сферах суспільного життя

- **Фермер** – власник або орендар ферми – приватного сільськогосподарського підприємства
- **Цензура** – система державного нагляду за друком та іншими засобами масової інформації
- **Ценз** – визначені законом умови, що обмежують можливість здійснення певних політичних прав, насамперед виборчих
- **Шовінізм** – проповідування національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації іншим, національна пиха, розпалення національної ворожнечі й ненависті (за ім'ям французького капрала наполеонівської армії Н. Шовена, який пустив у світ фразу: «Французи кращі за всіх, усі гірші за французів»)

Х

ронологічна таблиця

234

- 1789, 5 травня Відкриття Генеральних штатів у Версалі.
- 1789–1791 Установчі національні збори у Франції.
- 1789, 14 липня Народне повстання в Парижі. Здобуття Бастилії.
- 1789, 26 серпня Прийняття Декларації прав людини і громадянина.
- 1789 Прийняття Конгресом США Білля про права (набув чинності в грудні 1791 р.).
- 1791, 3 вересня Прийняття першої Конституції у Франції.
- 1791–1792 Законодавчі збори у Франції.
- 1792 Початок революційних воєн Франції.
- 1792, 22 вересня Проголошення республіки у Франції.
- 1793–1794 Якобінська диктатура
- 1794, 27 липня Державний переворот 9 термідора.
- 1795–1799 Директорія у Франції.
- 1796–1797 Італійський похід Бонапарта.
- 1798–1799 Єгипетський похід Бонапарта.
- 1799–1804 Консульство у Франції.
- 1804, травень – 1814, березень Перша імперія у Франції.
- 1805, 21 жовтня Битва при Трафальгарі.
- 1805, 2 грудня Битва під Аустерліцом.
- 1806 Берлінський декрет Наполеона I про континентальну блокаду Великої Британії.

- 1807 Тільзітський мир.
- 1808–1814 Національно-визвольна війна в Іспанії.
- 1812 Вторгнення французької армії до Росії.
- 1812, 7 вересня Бородінська битва.
- 1813, 16–19 жовтня Битва під Лейпцигом («битва народів»).
- 1814, квітень Перша реставрація Бурбонів.
- 1814, вересень – 1815, червень Віденський конгрес.
- 1815, 20 березня – 22 червня «Сто днів» Наполеона I.
- 1815, 18 червня Битва під Ватерлоо.
- 1815, 26 вересня Утворення Священного союзу.
- 1815, 20 листопада Укладення Четверного союзу.
- 1820–1823 Революція в Іспанії.
- 1820–1821 Революція в Неаполі, Сицилії та П'ємонті.
- 1828 Виникнення демократичної партії в США.
- 1830 Початок завоювання Алжиру Францією.
- 1830–1831 Польське повстання.
- 1830, 27–29 липня Липнева революція у Франції.
- 1830–1848 Липнева монархія у Франції.
- 1831 Утворення товариства «Молода Італія» під керівництвом Дж. Мадзіні.
- 1832 Перша парламентська реформа в Англії.
- 1834 Утворення Митного союзу в Німеччині.
- 1836–1839 Початок чартистського руху в Англії.
- 1840–1842 Друге піднесення чартистського руху.
- 1845 Анексія Техасу США.
- 1846 Закон про поступове скасування «хлібних законів». Перехід Англії до політики вільної торгівлі.
- 1847–1848 Третє піднесення чартистського руху.
- 1848, 22–24 лютого Лютнева революція в Парижі.
- 1848, 25 лютого Проголошення Другої республіки у Франції.
- 1848, січень–лютий Початок революції в Італії.
- 1848, 13–15 березня Народне повстання у Відні.
- 1848, 14–18 березня Народне повстання в Берліні.
- 1848, 15 березня Початок революції в Угорщині.
- 1848, 23–26 червня Червневе повстання робітників у Парижі.
- 1848, 10 грудня Обрання Луї-Наполеона Бонапарта президентом Франції.
- 1849, 14 квітня Проголошення незалежності Угорщини.

- 1849, травень–серпень Інтервенція російських військ в Угорщині.
- 1851, 2 грудня Державний переворот Луї-Наполеона Бонапарта.
- 1852, 2 грудня – 1870, 4 вересня Друга імперія у Франції.
- 1853–1856 Кримська війна.
- 1854 Утворення республіканської партії в США.
- 1857–1859 Народне повстання в Індії.
- 1859, квітень–липень Війна Франції і П'ємонту проти Австрії.
- 1860, травень–вересень Експедиція «тисячі» Дж. Гарібальді.
- 1860, жовтень Приєднання Неаполітанського королівства до П'ємонту.
- 1861–1865 Громадянська війна в США.
- 1862, 20 травня Акт про гомстеди.
- 1863, 1 січня Скасування рабства в США.
- 1863 Повстання в Польщі.
- 1864 Війна Пруссії й Австрії проти Данії.
- 1864 Заснування I Інтернаціоналу.
- 1866 Австро-пруська війна.
- 1865–1877 Реконструкція Півдня в США.
- 1866–1867 Утворення Північнонімецького союзу.
- 1867 Друга парламентська реформа в Англії.
- 1867 Утворення Австро-Угорщини.
- 1867 Революція «Мейдзі» в Японії.
- 1869 Відкриття Суецького каналу.
- 1870–1871 Франко-німецька війна.
- 1870, 4 вересня Падіння Другої імперії у Франції.
- 1871, 18 січня Проголошення у Версалі Німецької імперії.
- 1871, 18 березня – 28 травня Паризька комуна.
- 1871, 16 квітня Прийняття Конституції Німецької імперії.
- 1871–1890 Канцлерство О. фон Бісмарка.
- 1875 Прийняття у Франції Конституції Третьої республіки.
- 1876 Проголошення англійської королеви Вікторії імператрицею Індії.
- 1877–1878 Російсько-турецька війна.
- 1878, червень – липень Берлінський конгрес.
- 1879, 7 жовтня Укладення союзного договору між Німеччиною і Австро-Угорщиною.
- 1881 Встановлення французького протекторату над Тунісом.
- 1881, 1 березня Убивство російського царя Олександра II.
- 1882, 20 травня Укладення Троїстого союзу Німеччиною, Австро-Угорщиною і Італією.

-
- 1882 Захоплення і окупація Єгипту Англією.
 - 1884 Утворення Фабіанського товариства в Англії.
 - 1886–1889 Буланжистський рух у Франції.
 - 1886 Першотравневий страйк і розстріл робітничої демонстрації в Чикаго.
 - 1889 Утворення II Інтернаціоналу.
 - 1890 Прийняття Конгресом США антитрестівського закону Шермана.
 - 1891–1893 Утворення франко-російського військового союзу.
 - 1894–1895 Японо-китайська війна.
 - 1894–1899 Справа Дрейфуса.
 - 1898, квітень – грудень Іспано-американська війна.
 - 1898 Фашодський конфлікт між Англією і Францією.
 - 1899–1902 Англо-бурська війна.

Шановні дев'ятикласники! 3

Вступ. Світ наприкінці XVIII – у XIX ст. 4

**Тема 1. Велика французька революція
кінця XVIII ст. Європа в період
наполеонівських війн**

- § 1. Французьке суспільство наприкінці XVIII ст.
Доба Просвітництва 9
- § 2. Початок Великої французької революції.
Конституція 1791 р. 15
- § 3. Встановлення Республіки. Якобінська диктатура . . 23
- § 4. Термідоріанська реакція і Директорія.
Бонапартистський переворот 1799 р. 32
- § 5. Франція в період Консульства та Імперії.
Війни наполеонівської Франції 37
- § 6. Віденський конгрес та його наслідки 49

Тема 2. Європа в добу революцій

- § 7. Політичне становище в Європі після Віденського
конгресу. Революційні і національно-визвольні
рухи 20-х років XIX ст. 55
- § 8. Велика Британія у першій половині XIX ст. 59
- § 9. Франція в 1815–1847 рр. 66
- § 10. Політична роздробленість Німеччини.
Посилення Пруссії. Національна політика
в Австрійській імперії 71
- § 11. Суспільно-політичні течії і рухи в Росії 74
- § 12. Суспільно-політична думка Європи.
Спроби осмислення нової дійсності. 80
- § 13–14. Революції 1848–1849 рр. у Європі 86

**Тема 3. Європа й Америка у добу об'єднання
і модернізації суспільства**

§ 15. Об'єднання Німеччини	101
§ 16. Об'єднання Італії	108
§ 17. Вікторіанська Британія	114
§ 18–19. США в першій половині XIX ст. Громадянська війна в США	121

**Тема 4. Утвердження індустріального суспільства
в провідних державах світу**

§ 20. Формування індустріального суспільства в провідних державих Європи і США	135
§ 21. Франко-німецька війна та її наслідки	141
§ 22. Третя республіка у Франції	149
§ 23. Німеччина в 1871–1900 рр.	155
§ 24. Велика Британія в останній третині XIX ст.	162
§ 25. США в 1877–1900 рр.	168
§ 26. Модернізація Російської імперії	174
§ 27. Доба «Мейдзі» в Японії	179

**Тема 5. Завершення формування світових колоніальних
імперій. Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.**

§ 28. Завершення формування світових колоніальних імперій.	187
§ 29. Британське володарювання в Індії	194
§ 30. Китай у другій половині XIX ст.	200
§ 31. Народи Африки під владою європейських колонізаторів	205
§ 32. Міжнародні відносини наприкінці XIX ст.	209

**Тема 6. Культура народів світу наприкінці
XVIII – у XIX ст.**

§ 33–34. Духовне життя народів Європи й Америки	215
Термінологічний словник	226
Хронологічна таблиця	234

